

આ લઘુ ગ્રન્થ

નિર્ગુણ તથા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં

પ્રવૃત્તિ થવા સારુ

તથા

બ્રહ્માત્માના એકત્વ વિષે યથાર્થ જ્ઞાન થવા સારુ

સર્વ મુમુક્ષુ અધિકારીઓને

પરમ પ્રીતિથી

ગ્રન્થકર્તા

અર્પણ કન્યો હે.

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથનું નામ સ્વરૂપાનુસન્ધાન પાઢવામાં આવ્યું છે. સ્વ-રૂપ એટલે પોતાનું સ્વરૂપ અને અનુસન્ધાન એટલે સ્મરણ, ધ્યાન. સ્વરૂપાનુસન્ધાન એટલે પોતાનું સ્વરૂપ શું છે તેનું માણસને સ્મરણ કરાવનાર ગ્રંથ. આ જગતમાં સર્વ વ્યવ-હાર-‘હું’ અને ‘મારું’ એ રીતે અવિદ્યાકૃત છે. તેમાં ‘હું’ શબ્દનો અર્થ બે પ્રકારનો છે. એક ‘હું’ સામાન્યપણા કરીને સર્વમાં રહ્યો છે તે આત્માનો વાચક છે અને બીજો દેહાદિકના અભિમાન રૂપ જે ‘અહમ્’ શબ્દ છે તે મિથ્યા ઉપાધિ વા-ચક છે. તેમાં પારમાર્થિક ‘હું’ કોણ એ સમજવું અવશ્ય છે. એ સમજાવનાર વિદ્યા તેનું નામ આત્મજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મ-વિદ્યા; અને ચારે વેદનો, એટલે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વણવેદનો, અન્ત એટલે મુખ્ય હેતુ આત્માનું જ્ઞાન સારી રીતે કરાવવું એ છે; તેથી બ્રહ્મવિદ્યાને ‘વેદાન્ત’ કરીને કહે છે. વે-દના બે પ્રકાર છે. જેમાં કર્મ ઉપાસનાનો ભાગ નિરૂપણ કરેલો છે તેને કર્મકાંડ કહે છે. જેમાં જ્ઞાનમાર્ગનું નિરૂપણ તેને જ્ઞાન-કાંડ કહે છે. ચારે વેદના ઉપનિષદમાં જ્ઞાનમાર્ગનું નિરૂપણ છે એજ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા આત્મનિરૂપણ. તો બ્રહ્મવિદ્યાનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે જે આ સ્થૂલ શરીર અસ્થિ, રુધિર, મઝ, માંસ, મૂત્રાદિનું ભરેલું છે તે કાંઈ ‘હું’ નહિ. શરીર એજ ‘હું’ હોય તો આ શરીર જન્મ ધારણ કરતા પહેલાં ન હતું; હાલમાં છે અને થોડો કાલ જગતમાં રહી તેનો નાશ થશે. આ જગતમાં અનેક પરાક્રમી પુરુષો થઈ ગયા, થાય છે, અને થશે પણ તેમની વીર્ત્તિ અને કૃત્ય શિવાય પાછલ કાંઈ

રહ્યુ અથવા રહેનાર નથી. નામ તેનો નાશ છે. અર્થાત્ દેહ વિકારી છે; દેહ પરિણામી છે. દેહ છે; દેહ જન્મે છે; દેહ વૃદ્ધિને પામે છે; દેહ જુવાન થાય છે; દેહ વૃદ્ધ અથવા જીર્ણ થાય છે અને અન્તે દેહનો નાશ થાય છે. પરંતુ સ્થૂલ દેહ તથા સૂક્ષ્મ इन्द्रिय, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર એ સર્વનો દૃષ્ટા દૃષ્ટલે જોનારો, સાક્ષી, સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ આત્મા તે અવિનાશી છે. તે અજન્મા છે; નિત્ય છે; અનાદિ સિદ્ધ છે; તે જીર્ણ થતો નથી અને જે खोलियामाં તે રહેલો છે તે खोलियું નાશને પામે છે પરંતુ તે પોતે નાશવંત નથી.

બલી સર્વ દેહધારી પ્રાણિને વિષે આત્મા છે તે એકજ છે. આત્મા બ્રાહ્મણ નથી; આત્મા ક્ષત્રિય નથી; આત્મા વૈશ્ય નથી અને આત્મા શૂદ્ર નથી. જેમ સોનામાંથી અનેક પ્રકારના ઘાટ ઘઢાઈ દાગીના થાય છે તેમાં સોનુંજ સસ છે અને છેનાર બેચનાર તેમાં સોનું કેટલું છે અને કેહેવી જાતનું છે તે ઉપર નજર રાખી તેની કિંમત ગણશે પણ દાગીના ઉપર દૃષ્ટિ કરતા નથી. જેમ નાના પ્રકારનાં વસ્ત્ર, ધોતિયાં, શેલાં, દુપટ્ટા, નેનમુલ્લ એ સર્વ તંતુરૂપ છે. જેમ છાટ, પાટ, છુરશી, વાંક એ સર્વ કાઠરૂપ છે; જેમ અનેક પ્રકારનાં માટીનાં વાસણ માટીરૂપ છે, તેમ સર્વના ઘટઘટને વિષે અન્તર્યામી આત્મા જુદાં જુદાં खोलियामाં રહેલો છે તોપણ એકજ છે અને એ આત્મા ईश्वर દૃષ્ટલે પરમાત્માથી જુદો નથી પણ એક રૂપ છે. જેમ અક્ષરને વિષે શાહી મેલાયલી રહેલી છે; શાહીમાં અક્ષરપણું નથી તેમજ આ સર્વ જગત બ્રહ્મમય છે; બ્રહ્મને વિષે જગતનો સંભવ નથી.

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च॥”

અર્થ:- દેવ એટલે સ્વયંપ્રકાશે ईश्वर એકજ છે; સર્વ ભૂત પ્રાણિને વિષે ગૂઢ (ઢંકાયેલો) રહેલો છે પણ સર્વ ઢેકાળે વ્યાપક છે; સર્વ ભૂત પ્રાણિનો અન્તર આત્મા છે; કર્મનો અધ્યક્ષ છે; સર્વ ભૂતોને રહેવાનું સ્થાન છે; સાક્ષી, ચૈતન્ય, કેવલ, નિર્ગુણ છે.

એ રીતે શુદ્ધ જીવ એટલે આત્મા અને પરમાત્માના એકપણાનો સાક્ષાત્કાર જેને શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે તે પછી ગર્ભવાસાદિ અનેક દુઃસ્વપ્નાંથી છુટે છે. અનેક જન્મમરણથી છુટવું તેનું નામ મોક્ષ. મોક્ષ થવા સારુ બે પ્રકારની ભક્તિ અથવા ઉપાસનાની જરૂર છે. એક તો સ-ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના અને બીજી નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના. સર્વ જગતને વિષે પરમાત્મભાવના રાખવી એટલે જગત સર્વ બ્રહ્મમય છે એમ માનવું તે સગુણ ઉપાસના; અને જગતને વિષે બ્રહ્મરૂપ રહેલો પ્રત્યગાત્મા હું તે મારું સ્વરૂપ સર્વ इन्द्रियोથી અગોચર છે; આંગળીથી મને કોઈ બતાવી શકતું નથી. હું આકાશની પેઠે નિરાકાર, વ્યાપ્ત, પરિપૂર્ણ, અચલ, અકર્તા, અમોક્તા, રાગ દ્વેષ રહિત, સચ્ચિદાનંદ, અસંકલ્પ, આનંદ, એકરસ, અજન્મા, અમર હું એમ માનવું તે નિર્ગુણ ઉપાસના. સગુણ ઉપાસનાથી એટલે સર્વ જગતને વિષે પરમાત્મભાવનાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયેથી જ્ઞાન થાય છે. અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન. આ જગતનો નિયંત્રા એટલે નિયમમાં રાખનાર, તેનો આતા એટલે પા-લનાર અને તેનો સંહાર શુદ્ધ કરનાર કોઈક ईश्वર છે એમ જે જાણવું તે પરોક્ષ જ્ઞાન; અને એ જે પરમાત્મા તે હું શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હૃદયને વિષે રહેલોહું, દૂર નથી પણ નજીક હું એમ સમજવું તે અપરોક્ષ જ્ઞાન જાણવું.

હવે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરવી એટલે હૃદયનો મેલ કાઢવો તે ક્યારે થાય ? તો તેને સારું વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પાંચ સાધન કહેલાં છે. તે મધ્યે પેહેલું સાધન એ કે જે કાંઈ કર્મ માણસે કરવું તે પરમેશ્વર નિમિત્ત કરવું. યજ્ઞ, યાગાદિ અથવા જપ, તપ, તીર્થ, પુણ્ય, ધર્મ, દાન આદિ કર્મ ईश्वर નિમિત્ત અને ईश्वरાર્પણ બુદ્ધિથી કરવાં. મને પુણ્ય થાય, મને સ્વર્ગ મળે એવી સ્વાર્થ બુદ્ધિથી ન કરવાં. વીજું સાધન અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરવાનું એ જે ईश्वરપરાયણ રહેવું એટલે ईश्वર એજ મારું રક્ષણ કરનાર છે; એજ માત્ર આશ્રય લેવા યોગ્ય છે; માપ્ય પણ એજ છે અને એજ મારી ગતિરૂપ છે એટલે કે इन्द्रियोની વૃત્તિ પરમેશ્વરપરાયણ રાખવી. ત્રીજું સાધન એ જે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી એટલે સર્વ વિશ્વમાં પરમાત્મભાવના કરીને કોઈનો રાગ, દ્વેષ ન કરવો. ચોથું સાધન એ જે અસંગ વૃત્તિ રાખવી એટલે પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, દ્રવ્ય, સગાં, બાહાલાં એ સર્વ આજીવે વંધનને આપનારાં છે એમ સમજી તેમને વિષે અનુરાગ એટલે આસક્તિ ન રાખવી. પાંચમું સાધન એ જે જેમ આસક્તિ ન રાખવી તેમ સર્વ ભૂત પ્રાણ માત્રને વિષે નિર્વૈર-ભાવ એટલે શત્રુપણાની બુદ્ધિ ન રાખવી. આ પાંચ પ્રકારનાં સાધનરૂપ ભક્તિથી અન્તઃકરણમાં હું મારાપણાનો મેલ ધોવાઈ જાય છે. અને એ સાધનદ્વારા મુમુક્ષુ પુરુષ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરીને ગર્ભવાસ અને જન્મ મૃત્યુના દુઃખમાંથી છુટી મોક્ષને પામે છે.

આ પ્રમાણે વેદાન્તશાસ્ત્રનો ટુંકામાં સિદ્ધાન્ત કહ્યો. હવે આ ગ્રંથ લખી પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ એ છે જે શ્રી ભાવનગર દરવારના માજી પ્રધાન રા. રા. આજમ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર સી. एस. आई. ને સ્વામિ શ્રી સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મતીર્થ

તથા રામકૃષ્ણ ભારતી વિગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓનો સમાગમ થયો. એવા સત્સમાગમે કરીને રાજકારભારના સમ્બન્ધનું કામ યથાસ્થિત રીતે ચલાવતાં છતાં તેમાંથી અવકાશ લાવી વેદાન્તશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં મન પરોવ્યું અને શ્રુતિ પ્રસ્થાન, સૂત્ર પ્રસ્થાન, સ્મૃતિ પ્રસ્થાન તથા તેમના પ્રકરણ ગ્રન્થ વિગેરેનો અભ્યાસ નિયમ પૂર્વક કર્યો. ભાવનગરમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોનો સારો સત્કાર થવાથી તથા વેદાન્ત ઉપર ગગાભાઈશ્રીની અત્યંત અભિરુચિ જોઈ ઘણા ઘણા બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમહંસ, સંન્યાસી, દંડી, સ્વામિ દૂર દેશથી એમની રૂપાતિ સાંભળી આવવા લાગ્યા. તેમના પ્રસંગથી વેદાન્ત વિષયમાં વહુશ્રુતપણું મેળવ્યું. પરન્તુ જે લાભ તેમને મળ્યો તે લાભ મુમુક્ષુ પુરુષોને આત્મવિચારમાં ઉપયોગી થાય એવા વિચારથી તથા સજ્જનોની સૂચનાથી આ સ્વરૂપાનુસન્ધાન નામનો ગ્રન્થ સાત પ્રક્રિયામાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા શ્રી શંકરાચાર્ય આદિનાં વાક્યોની તે તે સ્થલમાં યોજના પૂર્વક રચવામાં આવ્યો છે.

અતિ શ્રમ લેઈ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું ફલ શું ? માત્ર એજ કે વીજાઓને તેમના જ્ઞાનનો લાભ મળે. જગતનો વ્યવહાર એવાં છે કે જે વર્ગમાં જે રીતનું આચરણ પોતા મધ્યે બઢીલ અને શ્રેષ્ઠ પુરુષો કરેછે તે જોઈ તે વર્ગના વીજા લોકો પણ તે પ્રમાણે વર્તેછે. ગીતામાં કહેલું છે જે—

યત્પદાન્વરત્તિઃ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

અર્થઃ— જે જે આચરણ શ્રેષ્ઠ પુરુષ કરેછે તે તે આચરણ વીજા લોકો તેમનું જોઈને કરેછે; શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેનું પ્રમાણ

લેઈ એટલે દાખલો લેઈ કાર્ય કરેછે તેને અનુસરીને લોક પણ તે પ્રમાણે વર્તેછે.

માટે જેઓ સજ્જન અને શ્રેષ્ઠની પદવીને પોહોંચેલા છે એમનો ધર્મ છે, એમને માથે પોતાના આચરણ વિષે એટલી જવાબદારી છે, કે જે પ્રમાણે તેઓ વર્તેશે તે પ્રમાણે દેખાદેખી દુનિયાંની વર્તણૂક પણ તેવી થશે. માટે તેમણે સદા સત્કર્મ, સુજનતા, પરોપકાર અને સારાં કૃત્ય કરી વીજા અનુકરણ કરે તેવા માર્ગ જગતને વતાવી આપવા.

બ્રહ્મનિષ્ઠતા રાખવી અને રાજયોગ પાઠવો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. અસલથી આ દેશમાં તેવો વ્યવહાર ચાલતો આવેલો છે. જનકવિદેહી મોહોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ તેમના ગુરુ હતા. તેઓ નિરંતર જનક રાજાને વેદાન્ત શ્રવણ કરાવતા. અર્વાચીન કાળમાં મરેઠાનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર મહા સમર્થ શ્રી શિવાજી મહારાજ હાથપતિ પણ શ્રી બ્રહ્મનિષ્ઠ રામદાસ સ્વામિને પાસે રાત્રી બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા. હમણાના કાળમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ રાજયોગની સાથે ચાલેછે. તેના દૃષ્ટાન્તમાં આક્સફર્ડ (હક્ષતરણાભિધાન નગરીના) પ્રોફેસર મદ્ર મોક્ષમૂલરે (મેક્સમ્યુલર સાહેબે) પોતાના નવા ગ્રન્થ નામે “ હિંદુસ્થાન આપણને શું શીખવી શકે તેમ છે ? ” તેમાં લખેછે કે ધર્મ તથા બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધિ વિષયમાં હિંદુસ્થાનના લોકો વેદરકાર થઈ ગયાછે એમ સાંદાંના લોકો પોતે જગતની આગલ વારંવાર પોકારેછે તો પણ તૌરાષ્ટ્ર મધ્યેનાં પેહેલા વર્ગનાં સ્વસ્થાન જુનાગઢ અને ભાવનગરના કારભારી જે દેશી મુત્સદી પુરુષો ગોકુલજી અને ગૌરીશંકર એઓના વૃત્તાન્ત વાંચેથી વેદાન્તનું મવલ રાજપ્રકરણમાં અને આચારમાં હજુ કેટલું છે તેની સ્વાતરી થશે.

આ પુસ્તકમાં વેદાન્તના ગ્રંથોમાંથી જે જે વાક્યોનો આધાર લેઈ યોજના કરીછે તે વાક્યોનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવામાં શાસ્ત્રી ભાનુશંકરજીથકી મોહોટી મદદ મળી છે; તથા તેમાં મુંબઈ મધ્યે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય વ્યાસ શ્રી જયકૃષ્ણજી જીવનરામજીની પળ સહાયતા મળી છે. વળી, શારદા મઠના સ્વામિ શ્રી શંકરાચાર્ય રાજરાજેશ્વરાશ્રમજી તથા સ્વામિ શ્રી ચિદ્ધનનન્દજીને આ ગ્રંથ નિવેદન કરતાં તેમણે પણ પ્રસન્નતા જણાવ્યા નંતર આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે.

છેવટ આ પુસ્તક મુંબઈમાં રહી કવિ ભવાનીશંકર નરોત્તમજીએ છાપવાનામાં છપાતી વેળા ગ્રંથના પત્રમાં શુદ્ધા-શુદ્ધ અક્ષર તથા શબ્દરચના ઘણી સંભાળથી તપાસી જોઈછે તથા ગ્રંથને આરંભે અને અંતે ગુજરાતી કવિતામાં મંગલાચરણ રચી ગ્રંથને શોભાવ્યો છે.

મુવર્ક, ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ }
તા. ૧ એપ્રિલ
સન ૧૮૮૪.

જવેરીલાલ ડમયાશંકર યાજ્ઞિક.

INTRODUCTORY

The following pages contain an exposition in Gujarati of the leading principles of the Vedant philosophy as unfolded in the Upanishads and the later literature on the subject. The work is intended as a guide to the Gujarati student preparatory to his entering upon a more elaborate study of the subject in the Sanskrit original. The author of the work is the venerable Azam Gowrishankar Udya-shankar C S I late minister of Bhavnagar—one of the first class Native States in Kathiawad. Azam Gowrishankar has already earned a high place in the roll of successful Native administrators on this side of India having served Bhavnagar faithfully for fifty five years of which thirty two were passed as Chief Karbani or Dewan. He retired into private life in January 1879 full of years and honors.

Though now bordering close upon eighty Mr Gowrishankar shows that his mind is as active as ever. His energies are directed to a leisurely contemplation of problems of life and mind which used to occupy him in the intervals of his work even while pursuing an active political career. His name and the interest evinced by him in the Vedant studies has drawn to Bhavnagar many an itinerant noted Indian anchorite from Sringeri Benares Nepal and other remote parts of India and extended the fame of Bhavnagar as a home of Indian philosophical speculations in Kathiawad and Gujarat.

Though the philosophy of the Upanishads and the later speculations of Indian metaphysical writers have not much interest for the European scholar and philosopher there can be no doubt of the fact that the study of Indian philosophy confined as it is to a select class of persons is still a moral force in this country. It is as Dr Goldstücker

observed, 'the basis of the enlightened faith of India,' and the groundwork of many of the Hindu religious orders and sects that are current at this day in different parts of India.

This unpretending little work is significant of one or two facts which no observer of the progress of Hindu thought can be blind to. It shows that even at the present day the study of philosophy amongst us is blended with that of politics, that in this study there is to be observed an unbroken link between the most modern and the most ancient phases of Hindu thought, and that there are still many men here who, rising above the more materialistic tendencies of the age, find real enjoyment in the study of those problems of life and mind which engaged the thoughts of their ancestors three thousand years ago.

Bombay, 2nd April 1884

J U Y

* શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

વ્યાપ્તું ત્રિશ્વ અશેષ જે સ્વચ્છથી સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વરે,
 ઉત્પત્તિ સ્થિતિ નાશ સૌ જગતના જે યોગ્ય રીતે કરે,
 સાક્ષી સ્થૂળશરીર સૂક્ષ્મ તળો જૂદો વળી તેથી જે,
 જેથી પુણ્ય પ્રપચ પાપ પર છે રે' છે અવિદ્યા વિજે. ૧
 કાલાદિ ક્રમ દેશ વસ્તુ મલિને કીધો પરિચ્છેદ જે,
 તેનાથી પણ છે વળી રહિત એ વેદોથી ના વેદ જે;
 આકાશાદિ પદાર્થ સૂક્ષ્મ કરતાં જે સૂક્ષ્મ સૌ સૂક્ષ્મથી,
 જે ચૈતન્ય અચિન્ત્યરૂપ મલ્લવા થાક્યા મુર્નોદ્રો મથી. ૨
 જે છે દૂરથકીજ દૂર વલ્લિ જે રે' છે કનેનો કને,
 મેરેછે સ્વયમેવ દેવ સઘળે સન્માર્ગમાં સર્વને;
 જે શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયો સહુ તળું આપે અધિષ્ઠાન છે,
 તેનું તેમ છતાં અગોચર અહો ! આનન્દ વિજ્ઞાન છે. ૩
 અદૃતામર છે જરા રહિત છે મુક્ત સ્વભાવે મલો,
 મર્વત્ર સ્થિર થૈ વસે તદપિ છે એ ઈશ તો એકલો;
 જેનું જ્ઞાન થયેયિ નિશ્ચય મટે 'હું આ અને માહરું,'
 એવા પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ પ્રમુને પ્રીતે પ્રણામો કરું. ૪

* આ કવિતા પ્રવાનીશકર વિ० નરોત્તમ દિવેદીએ
 રચી છે.

॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥ श्रीशंकराचार्येभ्यो नमः

अथ श्रीस्वरूपानुसंधानग्रंथप्रारंभः

वेदान्तं श्रवणं यथामतिं यथुं तेहेना
तात्पर्यार्थं नियमपूर्वकं अनुसंधानं.
श्री शंकरभगवत्पूज्यपादनां वाक्यरूप
मंगलाचरणं.

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं,
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं,
तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ॥१॥

अर्थ.—सद्रूप, चिद्रूप अने आनंदरूप, तथा
परमहंस परिव्राजकोनुं परम प्राप्य स्थान, अने
तुरीय, एटले जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, ए त्रण्ये अ-
वस्थाओथी अतीत, तथा ते अवस्थाओने नित्य
जाणनारुं (प्रकाशक) एवुं, हृदयनेविषे स्फु-
रणायमान जे प्रत्यगात्मतत्त्व, तेहेने प्रातः-

१ “प्रति अंचतीति— प्रत्यक्” (अन्नभयथी आरंभीने

કાઠનેવિપે સ્મરણ કરું છૌં. એટલે જે પ્રત્યગા-
ત્મતત્ત્વ, તે નિષ્કલ (પ્રાણાદિ ષોડશકલાર-
હિત) બ્રહ્મરૂપજ છે, પણ જ્યોતસંઘાતરૂપ (દે-
હાદિરૂપ) નથી; એ રીતે આત્મવ્રહ્મનું અભેદ-
કરીને અનુસંધાન કરું છૌં ॥ ૧ ॥

પ્રાતર્ભજામિ મનસો વચસામવાચ્યં,
વાચો વિભાંતિ નિશ્ચિલા યદનુગ્રહેણ ।
યન્નેતિનેતિવચનૈર્નિગમાં અવોચુસ્તં
દેવદેવમજમચ્યુતમાહુરદ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ.— જે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપ— મન
અને વાણીને અવાચ્ય (અગોચર) છે, તથા સ-
મગ્ર વાણીઓ, જેના અનુગ્રહથીજ પ્રકાશે છે.
એટલે જેણે પ્રકાશ કરી છતીજ વક્તવ્ય વિષયો
ઉપર પ્રવૃત્ત થાયછે, તથા સર્વે વેદો, જેને “ને-
તિ નેતિ” ઇત્યાદિ વચનોથી સર્વ નિપેધના અવધિ-
રૂપેકરીને એટલે પૃથ્વી, અપ્, તેજ, એ ત્રણ મૂ-
ર્ત્ત, તથા વાયુ, આકાશ એ વે અમૂર્ત. એ રીતે મૂ-
ર્ત્તમૂર્ત્તરૂપ જે પંચજ્યોતો, તે તથા તેમનાં કાર્ય
ભૌતિકરૂપ જે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહ, તેપણ આત્મ-

આનંદમય પર્યંત પાંચે કોશોથી જે આન્તર રહેનાર તે સાક્ષી
આત્મા).

તત્ત્વ નહિ. કેમકે ઉત્પત્તિવિનાશવાન્ છે માટે. કિંતુ, તે સર્વેના નિપેધનું અધિષ્ઠાનશ્રૂત જે સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ, એજ આત્મતત્ત્વ છે. એ પ્રકારે વોધન કરે છે. તથા વિદ્વાન્ લોકો જેને બ્રહ્માદિ દેવતા પણ દેવ અને જન્માદિ સર્વ વિકારે રહિત અને વ્યુત્તિરહિત, તથા પરમોત્તમ કહે છે. તે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મને, પ્રાતઃકાલનેવિપે હું ભજું છૌં ॥ ૨ ॥

પ્રાતર્નમામિ તમસઃ પરમર્કવર્ણ,
પૂર્ણ સનાતનપદં પુરુષોત્તમાશ્રયમ્ ।
યસ્મિન્નિદં જગદશેષમશેષમૂર્તૌ,
રજ્જ્વાં શુજંગમ ઇવ પ્રતિભાસિતં વૈ ॥૩॥

અર્થ.— જે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપ, તમથી (માયાથી) પર છે તથા સૂર્યની પેઠે પ્રકાશસ્વરૂપ અને “ યસ્માત્ક્ષરમતીતોહં ” ઇત્યાદિ પ્રમાણથી પુરુષોત્તમ છે. એટલે વ્યાકૃત અવ્યાકૃત સર્વથી ઉત્તમ છે. તથા જે પૂર્ણ અવિનાશિ પદ કહેવાય છે, તથા પૂર્ણસ્વરૂપ જે અધિષ્ઠાનનેવિપે આ નામરૂપક્રિયાત્મક સર્વ જગત્, રજ્જુનેવિપે શુજંગનીપેઠે પ્રતિભાસ થાય છે, તે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપને હું નમસ્કાર કરું છૌં ॥ ૩ ॥

(એ રીતે ત્રણ શ્લોકે કરીને ક્રમથી માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ પ્રકારે-ત્વં પદાર્થ તથા તત્ પદાર્થનું શોધનપૂર્વક એક્યાનુસંધાન કર્યું.)

શંકરં શંકરાચાર્ય, કેશવં વાદરાયણમ્ ।

સૂત્રભાષ્યકૃતૌ વંદે, ભગવંતૌ પુનઃપુનઃ ૧

બ્રહ્માનંદં પરમસુખદં, કેવલં જ્ઞાન-

મૂર્તિ, દ્વંદ્વાતીતં ગગનસદૃશં, તત્ત્વમ-

સ્યાદિલક્ષ્યમ્ ॥ એકં નિત્યં વિમલ-

મચલં, સર્વધીસાક્ષિભૂતં, ભાવાતીતં

ત્રિગુણરહિતં, સદ્ગુરું તં નમામિ ॥ ૨ ॥

સદ્ગુરુની સેવા, નમસ્કાર इत्यादि શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાથી નિર્મલ થયું છે અન્તઃકરણ જેનું, એવો વિવેકાદિક સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન જે પુરુષ, તે અધિકારી ૧. વેદાન્તશ્રવણ કરવાથી પરોક્ષ જ્ઞાન થયા નંતર મનનનિદિધ્યાસનથી અપરોક્ષ એવી જે જીવબ્રહ્મની એકતા, તેરૂપ વિષય ૨. અનર્થ જે દુઃખરૂપ સંસાર તેની નિવૃત્તિ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન ૩. વોધ્યવોધકભાવ એટલે સ્વરૂપ વોધ્ય અને શાસ્ત્ર વોધ-

ક એ સંબંધ ૪. એ પ્રમાણે વેદાન્તનું અનુબંધવ તુષ્ટય. તથા—

યાવન્નાનુગ્રહઃ સાક્ષાજ્જાયતે પરમેશ્વરાત્ ।
તાવન્નસદ્ગુરુન્કશ્ચિત્સચ્છાસ્ત્રંવાપિ નોલભેત્

અર્થ.— જે વ્યાપક પરમેશ્વર આ જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય વિગેરેનો કારણભૂત સર્વે નામરૂપક્રિયાત્મક ભૂતભૌતિકમાં અન્તર્યામિ-રૂપે રહેલો છે. એવા પરમેશ્વરનું સ્મરણ, ભજન, નમસ્કારાદિ શુદ્ધભાવનાપૂર્વક કરવાથી તેનો કૃપારૂપ અનુગ્રહ થાય છે. તે જ્યાં પર્યંત ન થાય, ત્યાંહાં સુધિ કોઈ પણ પુરુષ, સદ્ગુરુને તથા સચ્છાસ્ત્ર (વેદાન્તશાસ્ત્ર) ને પામે નહિ. ૧

માટે (૧) ईश्वरप्रसाद (૨) गुरुप्रसाद (૩) श्रुतिप्रसाद (અને) (૪) आत्मप्रसाદ સંપાદન કરવા. આત્મપ્રસાદ એટલે સદ્ગુરુના સત્સંગથી સદસત્નો વિચાર તથા સંતોષ અને શામ એ રીતના પુરુષાર્થવડે નિરંતર અભ્યાસ હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય.

એ રીતે મનમાં રાખીને, અધ્યારોપાપવાદ ન્યાયે કરીને ईश्वरजीवादिकना વિચારવિષયક પ્રથમ પ્રક્રિયા.

“ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म. ”

“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म. ”

ए श्रुतिमां कहेलां शुद्ध ब्रह्मनां स्वरूपनुं प्रतिविंब, शुद्ध सत्वप्रधान मायामां पडयुं, ते सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ईश्वर केहेवाणो. सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट एटले (१) सर्वज्ञत्व; (२) सर्वनिर्यतृत्व; (३) सर्वानिर्यामित्व; (४) सर्वयोनित्व; (५) सत्यसंकल्पकत्व; (६) सर्वशक्तित्व इत्यादिगुणविशिष्ट एवा ईश्वरने पोताना स्वरूपनुं यथार्थे ज्ञान रखुं छे, तेथी मायाने वश करीने त्रिगुणात्मक भूतभोतिक त्रिजगत्नी उत्पत्ति, स्थिति, लय विगेरेनो यंत्र असंगनिलैप थका नियतिपूर्वक चलावे छे. ॥

उपर लखेला सर्वज्ञत्वादिना अर्थो ।

(१) सर्वज्ञ. एटले सामान्यरूपे नामरूपक्रियात्मक सर्व प्रपञ्चने तथा भूत, भविष्यत्, वर्तमानने जे जाणे ते. त्यांहां श्रुति.— “ यः सर्वज्ञः सर्ववित्. ”

(२) सर्व नियन्तृत्व. त्यांहां श्रुति.—

“ एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या-
चंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ” इत्यादि.

અર્થ.— હે ગાર્ગિ ! સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, અન્ત-
રિક્ષ, સંવત્સરાદિ કાલ ઇત્યાદિ જે ઈશ્વરની
આજ્ઞામાં વર્તેછે, તેમજ એજ ઈશ્વર સેતુ જેવો
છે, કેમકે પૃથિવ્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન લોકો, તથા
દેવ મનુષ્યાદિ, તથા વર્ણાશ્રમાદિ, તથા શ્રુવનો
તથા સર્વ પ્રાણિયોનાં અસંકરપણાને માટે ધારણ
કરનાર, જેમ લૌકિક સેતુ, ક્ષેત્રના ક્યારાઓને
તથા તેમાનાં જલ્લોને સંકર થવા દેતો નથી, તે-
મ નિયમમાં રાખે છે.

(૩) સર્વાન્તર્યામિત્વ. ત્યાહાં વૃહદારણ્યક
શ્રુતિ.—

“યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્ત-
રો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરી-
રં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ.” ઇત્યાદિ.

અર્થ.— જે પૃથિવ્યાદિકને વિષે રહેછે, અને
પૃથિવ્યાદિકની આન્તર, તથા પૃથિવ્યાદિક દેવ-
તા જેને જાણી શકતી નથી, તથા પૃથિવ્યાદિ જેનું
શરીર છે. એ પ્રકારે જે સર્વેની અન્તર રહ્યો છ-
તો પૃથિવ્યાદિક સર્વેને નિયમમાં રાખે. એટલે— પો-
તપોતાના વ્યાપારોને વિષે પ્રેરેછે, તથા સર્વે પ્રા-
ણીઓના અન્તરમાં રહ્યો છતો તેમનાં કરેલાં પુ-

પ્યપાપને જોનાર અને તેના અનુસારે ફલનો આપનાર, તે સર્વાન્તર્યામિત્વ. ॥

(૪) સર્વયોનિત્વ. એટલે સર્વ નામરૂપ-ક્રિયાત્મક જગત્નો ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ. અર્થાત્ અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ. જેમ વ્યપ્તિસુપુત્રિનો અભિમાનો પ્રાજ્ઞાત્મા, તે સ્વપ્ન તથા જાગૃત્ રૂપી કાર્યનો કારણભૂત છે. તેમ સમષ્ટિજગત્ના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનો કારણભૂત અવ્યાકૃતોપાધિકૈશ્વર છે. જે થકી હિરણ્ય-ગર્ભ અને વિરાટઆદિ અધ્યાત્મ, અધિદેવ, અને અધિભૂત કાર્યરૂપ સૃષ્ટિ થાય છે, તે સર્વયોનિત્વ. ત્યાંહાં તૈત્તિરીય શ્રુતિ.— “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે.” इत्यादि. ॥

એજ શુદ્ધ બ્રહ્માનું પ્રતિવિમ્બ, મલિન સત્ત્વપ્રધાન અવિદ્યામાં પડ્યું, એટલે જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ-મત્ બુદ્ધિ પ્રાણ સંયુક્ત લિંગ શરીરમાં પ્રતિફલિત થયું. તે જીવ, અલ્પજ્ઞત્વાદિ વિશિષ્ટ કેહેવાળો એટલે પોતાનાં અધિષ્ઠાનસ્વરૂપનું ચથાર્થ ભાન ભૂલવાયી, અવિદ્યાને વશ થઈને લિંગ તથા સ્થૂલ શરીરમાં હું અને મ્હારાપણાનાં, તથા સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિકમાં કેવલ મ્હારાપણાનાં દૃઢ અભિમાનથી, અજન્મા, અવિક્રિય છતાં જન્માદિક

પડ્ભાવ વિકારવાન, તથા માતા, માન, મેય; જ્ઞા-
તા, જ્ઞાન, જ્ઞેય; દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્ય इत्यादિક ત્રિપુ-
ટીરૂપ થઈને અકર્તા અમોક્તા છતાં, કર્તા મો-
ક્તા થઈ, કામ ક્રોધ લોભાદિકને લીધે આપાત-
રમણીય શબ્દાદિ વિષયસુખમાં આસક્તિમાન
થઈ, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃસ્વરૂપ સંસુ-
તિમાન થયો. એવા જીવને કોઈ એક પ્રાક્ત-
ન પુણ્યવશે, તથા “સ્વવર્ણાશ્રમધર્મેણ, ત-
પસા હરિતોપણાત્” इत्यादि સાધનો વહે
સદ્ગુરુની સત્સંગતિ થવાથી, જે વ્યાપક પરમેશ્વ-
રની ઇચ્છા માત્રથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લ-
ય થાયછે, એવા અન્તર્યામિ પરમેશ્વરનું સ્મરણ,
ભજન, વંદન કરવાથી, તેનું અન્તઃકરણ નિર્મલ
થયે આત્મા અનાત્માનો વિવેક એટલે આત્મા
સત્ય છે, અને દેહાદિક અનાત્મા તે સર્વે મિથ્યા
છે. તેથી મિથ્યા વસ્તુ ઉપર દોષદૃષ્ટિ એટલે ગર્ભ-
વાસ, જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ આદિ ત્રિવિધ
તાપ વિગેરેથી દુઃસ્વરૂપ જાણીને, વૈરાગ્ય થતાં,
કામ, ક્રોધ, લોભાદિક દુષ્ટગુણનો ત્યાગ કરી,
જ્ઞાન, સત્ય, દમાદિક સદ્ગુણવાન થઈ, સદ્ગુરુથી
શ્રવણમાં.— “પ્રથમં દશમોઽસ્તીતિ વત્”
પરોક્ષજ્ઞાન થયા નન્તર વિચારવું, કે હું કોણ?

નાહં ભૂતગણો દેહો, નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोऽयममीदृशः १

અર્થ.— પંચીકૃત પંચભૂતનો થયેલો જે સ્થૂલ દેહ એટલે અસ્થિ, માંસ, રુધિર, ચર્મ, નાડી, મૂત્ર, પુરોષ વિગેરે સમુદાય તે હું નહિ તથા અપંચીકૃત સત્તરતત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ, તે પણ હું નહિ; અથવા (વિવેકચૂડામણિનો શ્લોક)

वागादि पंच श्रोत्रादि पंच

प्राणादि पंचाभ्यमुखानि पंच ।

बुद्ध्याद्यविद्यादि च काम कर्मणी,

पुण्यं कृतं सूक्ष्मशरीरमाहुः ॥ ૧ ॥

અર્થ.— વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ, ગુદા ૧. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ગ્રાણ ૨. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન ૩. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી ૪. બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, અહંકાર ૫. વિક્ષેપશક્તિ તે અવિદ્યા ૬. ઇચ્છાવિશેષ એ કામ ૭. પુણ્ય પાપ એ કર્મ ૮. એ પ્રકારના અષ્ટપુરને સૂક્ષ્મ શરીર, વેદવેત્તાઓ કેહેછે ૧.

તે પણ હું નહિ. હવે “એતદ્વિલક્ષણઃ કશ્ચિત્” એટલે એ બંને દેહથી જે વિલક્ષણ (ઇત્યક્)

अने ते वस्त्रे शरीरानी सत्तास्फूर्तिनो प्रदाता एवो जे आत्मा, तेनी विलक्षणता देखाडनारी कठ वल्लीनी श्रुति.—

“ येन रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शां
श्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति
किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतत् ॥ १ ॥

अर्थ.— स्थूल, सूक्ष्म देहादिक संघातधी आन्तर एवा ज्ञानरूप जे आत्मानो सत्तास्फूर्ति-वडे सर्वलोक रूप, रस, गंध, स्पर्श, शब्द. ए विषयोने तथा मैथुननिमित्त सुखप्रत्ययोने स्पष्ट जाणे छे. ॥ दृष्टान्त ॥ जेम जेनी सत्ताधी लोह, दाह करे ते अग्नि छे ॥ तेम जेनी सत्तास्फूर्तिधी, लोक, रूप रसादिकने अनुभव करे, ते चैतन्य आत्मा छे. जे आत्माने आ लोकमां अविज्ञेय (न जाणवामां आवे) एवी कोई पण वस्तु, परिशेष रेहेती नथी किंतु सर्व वस्तु आत्मानेज जाणवामां आवेछे. एज सर्वज्ञ आत्मा हृदयाकाशमां सर्वधी आन्तर आनन्दरूप साक्षी तेज हुं. एम जाणवुं.

(हृदयाकाशमां ते आत्माने स्पष्ट जणावामां माटे बृहदारण्यकना छठा अध्यायनी श्रुतिमां

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે જનક રાજાને ઉપદેશ કર્યો છે. તેનો સંક્ષેપાર્થ).

યદ્યપિ આનન્દસ્વરૂપ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે. તથાપિ હૃદયકમલમાં રેહેલી બુદ્ધિનેવિપે વિશેષેકરીને અભિવ્યક્ત થાયછે. ત્યાહાં ॥ દૃષ્ટાન્ત ॥ જેમ યદ્યપિ સૂર્યનું એક જ્યોતિ (તેજ,) બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર સરસું વ્યાપક છે. તથાપિ ઘટનેવિપે, સ્ફાટિક મણિનેવિપે અને સૂર્યકાંત મણિનેવિપે, અસ્વચ્છતા તથા સ્વચ્છતાના તારતમ્યેકરીને ન્યૂનાધિક જણાય છે. એટલે ઘટસ્થાની તામસ સ્થૂલ દેહનેવિપે પ્રકાશમાત્ર જણાયછે. તથા રાજસ પ્રાણ ઇન્દ્રિયોને વિપે સ્ફાટિક મણિની પેઠે વિશેષ પ્રકાશ મિત્યાદિકમાં પ્રતિબિંબની તુલ્ય જણાય છે. અને સૂર્યકાન્ત મણિમાં જેમ સૂર્યનું તેજ દાહક તથા પ્રકાશમાન જણાયછે તેમ સાત્વિક અન્તઃકરણ જે બુદ્ધિ, તેને વિપે આત્મ-જ્યોતિ, આનન્દરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ વિશેષે કરીને અભિવ્યક્ત થાયછે.

એ રીતે દેહાદિકથી વિલક્ષણ કૂટસ્થ સાક્ષી, તે હું. એ પ્રકારે વિધિ મુખે કરીને સ્વસ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. અને દેહાદિકથી બાહ્ય જે નામરૂપ ક્રિયાત્મક શૂન ભૌતિક સર્વ પ્રપન્ચ. તે પણ

અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, એટલે સત્, ચિત્, આનંદ અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મરૂપ તેને વિષે અધ્યસ્ત છે. અર્થાત્ તે સર્વ પણ આત્મરૂપ છે, કેમકે અધ્યસ્તને અધિષ્ઠાનથી અતિરિક્તપણું નથી. ત્યાંહાં શ્લોક:—

અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચે-
ત્યંશપંચકમ્ । આદ્યં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં
જગદ્રૂપં તતો દ્વયમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— ‘અસ્તિ’ (વિद्यમાનતા) ‘ભાતિ’ (પ્રકાશ) ‘પ્રિયં’ (પ્રેમાસ્પદ) ‘રૂપં’ (દ્રુ-
ધુ બુધ્નોદરાદિક) ‘નામ’ (ઘટ પટ ઇત્યાદિક
શબ્દો) એ પાંચે મઢીનેજ આ વસ્તુ છે. આ વસ્તુ
ભાસે છે. આ વસ્તુ પ્રિય છે. આ વસ્તુનું આ રૂપ
છે. આ વસ્તુનું આ નામ છે, એ રીતે અંશપંચ-
કથી વ્યતિરેકે (અધિકતાયે) કરીને વ્યવહાર-
નોજ અસંભવ છે. માટે લોક વ્યવહારનું વિષયશ્રુત,
શ્રુતભૌતિકાત્મક સર્વ પણ વસ્તુ, અંશપંચકાત્મ-
કજ છે. એ પાંચે અંશો મધ્યે પેહેલા ત્રણ, સત્,
ચિત્, આનન્દ. એ અંશ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે અને
નામ રૂપ, એ બે અંશ જગદ્રૂપ છે. ૧.

वळी “नेति नेति” ए श्रुतिना अवलंबनथी निपे-
ध मुखे पण विचारबुं के स्थूळ, सूक्ष्म, कारण
शरीर, ते हुं नहि. त्यांहां श्री आचार्यनुं वचनः—

नाहं प्राणो नैव शरीरं न मनोऽहं

नाहं बुद्धिर्नाहमहंकारधियो च ।

योत्र ज्ञांशः सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यै

तं संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ १ ॥

अर्थः— प्राण, शरीर, मन, बुद्धि, अहंकार,
चित्त ए हुं नहि एटले प्राणथी आरंभीने चित्त
पर्यंत सर्वे दृश्यत्वथी तथा भौतिकपणाथी तथा
सावयवपणाथी तथा ममताना विषय होवाथी त-
था सुषुप्त्यादिकने विषे आत्मा छते पण तेमनुं
अदर्शन छे माटे तथा उपचय अपचयादि धर्म-
वाळां छे, माटे घटादिकनी पेठे अनात्मा छे ते हुं
नहि, किंतु दृश्यत्वादिक धर्मोथी रहित तथा प्रा-
णादिक सर्वनो साक्षी, तथा ते प्राणादिक, व्यभि-
चार पामे छते पण पोते अव्यभिचारी एवो जे
चिद्वातुरूप आत्मा, एज हुं छौं (पंचकोशा-
तीत छौं.)

ए पंच कोशोत्थी आत्माना विवेकनो विचार.

સ્થૂલ શરીરશૂત અન્નમય કોશનું સ્વરૂપ.

માતાપિતાયે ભોજન કરેલાં ઘવ, વ્રીહિ આદિક અન્નથી જે વીર્ય ઉત્પન્ન થયું તેથી સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થયો અને જે દેહ, ઉત્પત્તિથી અનન્તર, ક્ષીર આદિક અન્ને કરીનેજ વૃદ્ધિ પામે છે અને નાશાનન્તર, અન્ન (પૃથ્વી)માંજ લય પામે છે તે દેહ, અન્નમય કોશ એટલે અન્નનોજ વિકાર છે તે આત્મા નહિ, કેમકે જન્મથી પૂર્વે અને મરણથી અનન્તર તેનો અભાવ છે; જેમ ઘટ અનાત્મા છે તેમ.

સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણે કોશ છે તેનું વિવેચન.

અન્નમય કોશથી અન્તર પ્રાણમય કોશનું સ્વરૂપ.

જે વાયુ, વેહને વિષે પગથી આરંભીને મસ્તક, પર્યંત વ્યાપીને વ્યાનરૂપે સામર્થ્ય આપતો છતો ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તવિ છે તે વાયુ પ્રાણમય કોશ. એ પણ આત્મા નહિ, કેમકે તે છુયા તૃષાદિક ધર્મથી પીડિત છે, અને આત્મા તો તે ધર્મથી અતીત છે.

પ્રાણમયકોશથી અંતર મનોમય કોશનું સ્વરૂપ.

દેહને વિષે અહંતાભિમાનને તથા ગૃહાદિકને વિષે મમતાભિમાનને જે કરેછે તે મનોમય કોશ. એ પણ આત્મા નહિ કેમકે કામક્રોધાદિક અવસ્થાએ કરીને અનિયત સ્વભાવ છે અને શ્રુતિમાં પણ મનને અન્નમય કહેછે એટલે વિકારી છે જેમ વિકારી દેહ આત્મા નથી તેમ.

મનોમય કોશથી અંતર

વિજ્ઞાનમય કોશનું સ્વરૂપ.

સત્ત્વ ગુણનું કાર્ય જે બુદ્ધિ, તે સ્વચ્છ છે તેથી વિશેષ વિદાભાસે યુક્ત છે, તે સુષુપ્તિકાળને વિષે હીન થાય છે અને પુનઃ જાગૃત્કાળને વિષે મસ્તકથી આરંભીને નરવાય પર્યંત શરીરને વિષે વ્યાપે છે તે વિજ્ઞાનમય કોશ, તે પણ આત્મા નહિ કેમકે વિલયાદિ અવસ્થાવાન્ (સુષુપ્તિમાં હય પામે) છે; જેમ ઘટ આત્મા નથી તેમ.

-વિજ્ઞાનમય કોશથી અંતર કારણ શરી-

રજ્જૂત આનન્દમય કોશનું સ્વરૂપ.

મોક્તા શબ્દે કરીને વાચ્ય આનન્દમય કોશને વિષે અનાત્મપણું દેખાડવાને તેહેનું સ્વરૂપ કહેછે કે પુણ્ય કર્મના ફલના મોગકાળને વિષે જે વૃત્તિ, અન્તરમુખ છતી આનન્દના પ્રતિબિંબને મેળે છે

एज वृत्ति पुण्य कर्म फलभोगनो उपराम छते निद्रारूपे करीने लय पामे छे ते आनन्दमय कोश. ए पण कादाचित्क एटले सुषुप्तिमांज अभिव्यक्त थाय छे माटे ते पण आत्मा नहि; जेम- विद्युत् अन्नादि पदार्थो आत्मा नहि तेम.

शंका:— आनन्दमयादि सर्व कोशोने विषे आत्मपणानो निरास कर्ये छते नैरात्म्यपणं प्रसक्त थयुं. समाधान:— बुद्ध्यादिकने विषे प्रतिबिम्बरूपे रहेलो अने प्रियादि शब्देकरीने वाच्य एवो जे आनन्दमय कोश. तेनो त्रिबभूत (कारणभूत) जे मुख्यअविनाशी आनन्द, एज आत्मा होयछे, केमके सर्वकाळने विषे नित्य छे.

शंका:— अन्नमयथी आरंभीने आनन्दमय पर्यंत कोशोने विषे आत्मपणं न हो तथापि तेथी अतिरिक्त बीजो तो कोइ आत्मा जाणवामां आवतो नथी. समाधान:— यद्यपि आनन्दमयादि कोशोनो जे अनुभव थायछे ते अविद्याकृत आवरणयुक्त छे; तोपण ए अनुभव पांचे कोशोनो जे पुच्छप्रतिष्ठारूप निरतिशयानंद स्वरूप आत्माना बळथी थायछे ते आत्माने कोण निवारण करी शके? माटे सातिशय आनन्दमय कोशानो पण परमार्थभूत निरतिशय परमा-

નંદરૂપ અને જેની પ્રાપ્તિને અર્થે અન્નમયાદિ પાંચ કોશ કેહેવાને આરંભ કર્યા તથા તે બ્રહ્મ, પાંચે કોશોથી પણ આન્તર છે અને જે બ્રહ્મની સન્નાયે કરીને એ પાંચે કોશ આત્મા જેવા ગણાય છે તે બ્રહ્મ, પુચ્છરૂપ છે અને એજ બ્રહ્મ, અવિદ્યાયે કલ્પિત સર્વ દ્વૈતનું અવધિરૂપ અદ્વૈત સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા છે એવું અદ્વૈત બ્રહ્મ, પ્રતિષ્ઠારૂપ પુચ્છ છે.

એ રીતે ત્વંપદાર્થનું શોધન કરીને, તેનું તત્ત્વ-દાર્થ સાથે એક્યતા જાણવા સારુ શ્રી શંકર ભગવાનનું વાક્ય:—

સત્તામાત્રં કેવલવિજ્ઞાનમજં સત્
સૂક્ષ્મં નિત્યં તત્ત્વમસીત્યાત્મસુતાય ।
સામ્નામંતે પ્રાહ પિતા યં વિભુમાદ્યં
તંસંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ૧

સંક્ષેપાર્થ:— ‘સત્તામાત્રં’ એટલે અસ્તિ એવા પ્રત્યયે કરીને જાણવા યોગ્ય તેમાં શ્રુતિપ્રમાણ:—
“સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્.” તથા ‘કેવલ-વિજ્ઞાનં’ એટલે સર્વ વિષયોથી નિર્મુક્ત ચિન્માત્રસ્વ-રૂપ, કેમકે વાચારંભણ શ્રુતિયે કરીને વિષયોને મિથ્યાત્વ છે. વળી- ‘અજં’ (જન્મ રહિત) કેમકે “તત્સત્યં” એ શ્રુતિયે સત્યરૂપ કહ્યું છે

અને જે સત્ય હોય તે નિત્ય (જન્મ વિનાશ રહિત) હોય તથા ‘સૂક્ષ્મં’ એટલે ઇન્દ્રિયાદિકનું અવિષય “સ ય એપોણુઃ” એશ્રુતિનાં પ્રમાણથી તથા ‘વિશું’ (સર્વત્ર વ્યાપક) “સઽઆત્મા” એશ્રુતિનાં પ્રમાણથી તથા ‘આદ્યં’ એટલે જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનરૂપ “તદૈક્ષત પ્રજાયેય” એશ્રુતિનાં પ્રમાણથી ૧.

એ રીતે શોધિત તત્વપદાર્થસાથે શોધિત ત્વંપદાર્થની એકતાનું અનુસંધાન કરવું એટલે ઈશ્વરમાં માયોપાધિક સર્વજ્ઞપણું અને જીવમાં અવિદ્યોપાધિક અલ્પજ્ઞપણું એ બન્નેમાં માયા, અવિદ્યા, સર્વજ્ઞત્વ અને અલ્પજ્ઞત્વ એ ઉપાધિરૂપ વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ કરીને કેવલ લક્ષ્યાર્થ જે ‘જ્ઞ’ (ચેતન) અંશ તેનું ગ્રહણ કરી, એક્યપણાનું અવધારણ કરવું; જેમકે ઘટાકાશ તથા મઠાકાશ કેહેવાય છે, તેમાંથી ઘટ અને મઠ એ બન્ને ઉપાધિનો ત્યાગ કરીયે, ત્યારે એકજ મહાકાશ રહેછે, તે પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને સત્ય, જ્ઞાન, આનન્દરૂપ જે બ્રહ્મ, તેજ હું છું એવો જે દૃઢ નિશ્ચય એજ અપરોક્ષજ્ઞાન, જેથી અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જે સંસૃતિ તેનો નિવૃત્તિ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ પ્રયોજન સિદ્ધ થયું.

ઉપર કહેલી પ્રક્રિયાના નિષ્કર્પાર્થરૂપ એવી
ચાર શ્રૂમિકાઓ શ્રી વસિષ્ઠ મુનિયે કહેલી છે

ત્યાંહાં શ્લોક:—

(શુભેચ્છા ૧.)

સ્થિતઃ કિં મૂઢ એવાસ્મિ પ્રેક્ષ્યેહં શા-
સ્ત્રસજ્જનૈઃ । વૈરાગ્યપૂર્વમિચ્છેતિ
શુભેચ્છેત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— નિષ્કામ કર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી મન
શુદ્ધ થયા નન્તર સંન્યાસ અને સાધનચતુષ્ટય
સંપત્તિયે સહિત અને મુક્તિમાં જેતું પરિઅવસ્થાન
એવી અને શ્રવણાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ છે ફલ જેતું
એવી જે આત્માના સાક્ષાત્કારની ઉત્કટ ઇચ્છા,
તે શુભેચ્છાસ્વ પેહેલી શ્રૂમિ ૧.

(વિચારણા ૨.)

શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્કવૈરાગ્યાભ્યાસપૂ-
ર્વકમ્ । સદાચારપ્રવૃત્તિર્યા પ્રોચ્ય-
તે સા વિચારણા ॥ ૨ ॥

અર્થ:— ગુરુશુશ્રૂષા, શૌચ ઇત્યાદિ જે સદા-
ચાર ધર્મો તેણે સહિત જે શ્રવણ મનનને વિષે
પ્રવૃત્તિ, તે વિચારણાસ્વ દ્વિતીય શ્રૂમિ ૨.

(तनुमानसा ३.)

विचारणांशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्व-
सक्तता । यात्र सा तनुताभावात्
प्रोच्यते तनुमानसा ॥ ३ ॥

अर्थः— साधनचतुष्टयसंपत्तिपूर्वक श्रवण म-
नने सहित एवा निदिध्यासनथकी जे मननी,
शब्दादि विषयोने विषे असक्ति (आसक्तिनुं रा-
हित्य) अर्थात् सविकल्प समाधिरूप सूक्ष्मता
ते तनुमानसारव्य तृतीय भूमि ३.

(सत्त्वापत्ति ४.)

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्ये विर-
तेर्वशात् । सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे
सत्त्वापत्तिरुदाहता ॥ ४ ॥

अर्थः— बाह्य पदार्थो विषे संस्कारना उच्छेद-
धी जे आत्यंतिक एवी चित्तनी विरति (निर्वास-
नता) तेनी स्थिरताथी शुद्ध (अविद्या अने ते-
हनां कार्यअवस्थात्रयथकी शोधित) अने सर्वनुं
अधिष्ठानरूप एवा सन्मात्र आत्माने विषे क्षीर उ-
दकनी पेठे (क्षीरमां जेम नीर एकता पामे छे
तेम) त्रिपुटीना विलये करीने साक्षात्कार पर्यन्त

જે સ્થિતિ, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ સત્ત્વાપત્તિ
 ઇટલે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મૈક્યસન્માત્રરૂપે કરીને
 અવસ્થાન, તે સત્ત્વાપત્ત્યાશ્રય ચતુર્થે ધૂમિ. એ ધૂ-
 મિને વિષે રહેલો જે પુરુષ તે બ્રહ્મવિત્ (જીવન્મુ-
 ક્ત) કેહેવાય છે ૪.

इति श्रीमदुदयशंकरात्मज

गौरीशंकर विरचिते

स्वरूपानुसंधाने

प्रथम प्रक्रिया

समाप्ता.

॥ १ ॥

अथ श्री स्वरूपानुसन्धाने

द्वितीय प्रक्रिया प्रारंभः

वृहदारण्यकनी श्रुति आत्मनिष्ठ पुरुषने विपे
कायकेशानुं राहित्य देखाडे छेः—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति
पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १ ॥

अर्थः—भाष्यकार, विज्ञानमय आत्माथकी वै-
लक्ष्यपणुं जणाववाने अर्थे विशेषण आपे छे के
“ सर्वप्राणिमनीपितज्ञं ” एटले सर्वप्राणीओ-
ना मनवांछित पदार्थोने जाणनार अने तटस्थपणा-
नी निवृत्तिने अर्थे विशेषण आपे छे के “ हृत्स्थं ”
(हृदयमां रेहेनार) वळी बुद्धिना संबंधे (तादा-
त्म्य संबंधे) करीने प्राप्त थयुं संसारीपणुं निषेध
करे छे के “ अशनायादिधर्मातीतं ” एटले क्षु-
धा तृषादिक धर्मोथी रहित एहेवा स्वरूपभूत कूट-
स्थ आत्माने सहस्र प्राणियो मध्ये कोइ एक क-
वाचित् जाणे (साक्षात्कार करे) एणे करीने आ-

ત્મવિદ્યાનું દુર્લભપણું દ્યોતન કર્યું; શી રીતે જાણે? કે આ એટલે અપરોક્ષ અને પરમ તથા સર્વ પ્રાણિ-ઓના બુદ્ધિ પ્રત્યયોનો સાક્ષીશ્રૂત તથા “ નેતિ નેતિ ” इत्यादिक શ્રુતિયે સર્વ નિપેધનો અવધિ-શ્રૂત (પરિશિષ્ટરૂપ) પ્રતિપાદન કરેલો; વઠી જેથી અન્ય કોઈ પણ દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મંતા, વિજ્ઞાતા છે નહિ; વઠી સમ અને સર્વશ્રૂતસ્થ એટલે સર્વ શ્રૂતોનો અધિષ્ઠાનરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ જે આનંદસ્વરૂપ આત્મા, તેજ હું છું એ પ્રકારે જે-પુરુષ જાણે, તે પોતાના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત ફલશ્રૂત કેદ્વ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો છતો અને સ્વ-સ્વરૂપથી અતિરિક્ત કયા અન્યના પ્રયોજનને-માટે શરીરની પાછળ તપ્યમાન હોય? (શરીર-રૂપ ઉપાધિયે કરેલાં દુઃખની પાછળ દુઃખવાન હોય?) અર્થાત્ ન હોય; જે અનાત્મદર્શી પુરુષ, તે તો આત્માથી અતિરિક્ત વસ્ત્વંતરને વિષે આ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાય, આ વસ્તુ પુત્રની, આ વસ્તુ ભાર્યાની એ પ્રકારે ઇચ્છા કરતો છતો ચારંવાર જન્મ મરણના પ્રવંધને વિષે આરૂઢ થયો છતો શરીરના આધિ વ્યાધિની પાછળ તપ્યમાન હોય છે ૧.

इत्यादिक શ્રુતિના અનુસારે વિચાર:— ત્યાંહાં

અન્તઃકરણાવિમાં એટલે લિંગ શરીરાદિકને વિષે

जडत्वरूप हेतुची बंध मोक्ष घटे नहि; तेमज अहं-
कारादिकची विलक्षण, स्वयंप्रकाश कूटस्थ सा-
क्षीने पण जाग्रतची आरंभीने मोक्ष पर्यंत सं-
सार घटे नहि; केमके ते असंग अने उदासीन
छे. एवी शंका प्राप्त थये छते, अंतःकरणमां
प्रतिबिम्बित अनिर्वचनीय चिच्छायानो अंगी-
कार कर्येची समाधान थाय छे, तेमां आचार्यनी
उक्तिनुं प्रमाण:-

चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु
द्विधा स्थिता । एकाहंकृतिरन्या स्या-
दंतःकरणरूपिणी ॥ १ ॥

अर्थ:- आ ठेकाणे रजत सुवर्णादिकनी पेटे
अनेक प्रकारना परिणामोने योग्य एवुं जे अंतःक-
रण एवा नामनुं द्रव्य ते बुद्धि शब्दे करीने जाणवुं;
ते अंतःकरणमां कर्तृत्व वृत्तिमान् जे अंश, तेने
अहंकार जाणवो, अने करण वृत्तिमान् जे अंश,
तेने बुद्धि जाणवो; (बुद्धि एटले जेणे करीने स्व-
रूपनो बोध थाय ते) ते बुद्धिमां साक्षी चैतन्यनां
प्रतिबिम्बनो जे प्रवेश तेथकी भान होय छे;
तात्पर्य ए के स्वभावथकी जडरूप छतां पण ए
बुद्धि, प्रवेश थयेलां चैतन्यना बळथकीज प्रकाश-

માન જેવી હોય છે; તે બુદ્ધિ બે પ્રકારની છે- તેમાં એક અહંકાર શબ્દે કરીને વાચ્ય કર્તા રૂપ છે અને બીજી મન શબ્દે કરીને વાચ્ય અન્તઃકરણરૂપ છે. કામાદિક સર્વે પરિણામ વિશેષોનો મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત એ અન્તઃકરણ ચતુષ્ટયને વિષે અંતર્ભાવિ કરવાથી અને બુદ્ધિનો અહંકારમાં તથા ચિત્તનો મનમાં અંતર્ભાવિ કરવાથી અને વૃત્તિમાન્ તથા વૃત્તિ એ બે આકારથી અતિરિક્ત બીજો કોઈ પણ અન્તઃકરણનો આકાર નિરૂપણ થઈ શકતો નથી; માટે એક બુદ્ધિજ પોતાના વિકારને અનુસરનાર પ્રવેશ થયેલાં ચૈતન્યે સહિત છત્તિ અહંકાર-શબ્દે કરીને વાચ્ય કર્તૃત્વ વૃત્તિમાન્ રૂપ આકારે કરીને તથા મન શબ્દે કરીને વાચ્ય કરણાત્મક-વૃત્તિરૂપ આકારે કરીને બે પ્રકારે રહી છે. ૧

છાયાહંકારયોરૈક્યં તપ્તાયઃપિંડવ-
ન્મતમ્ । તદહંકારતાદાત્મ્યાદેહશ્ચે-
તનતામગાત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:- ચિદાભાસ તથા કર્તારૂપ અહંકારનાં તાદાત્મ્ય સંબંધે કરીને એક્યપણું, તપાય-માન અયઃપિંડના જેવું માન્યું છે એટલે જેમ દુષ્ટાન્તમાં આ અગ્નિ અને આ લોહ એ રીતે પ્રથક્-

रण थइ शकतुं नथी; तेमज दाएँनितकमां पण
आ अहंकार अने आ चिदाभास एरीते अहंकारनुं
तथा तेमां प्रविष्ट चिदाभासनुं, पृथक्करण थवुं अ-
शक्य छे. ते चिदाभास सहित अहंकारना ता-
दात्म्य अध्यासना संबंधथी स्थूल शरीर जड-
छतां पण चेतनताने (ज्ञानरूप आत्मस्वरूप-
ताने) पामे; जेम परीक्षा करवा माटे पयमां
नाख्यो एवो मरकत मणि, निःशेष पयने पो-
तानी छाया वालुं होय तेवुं करी दे छे; तेमज
कूटस्थ, असंग, बोधस्वरूप साक्षी चैतन्य पण
अहंकारथी आरंभीने स्थूल देह पर्यंत निःशेष
पुष्पवर्धने, पोतानी छाया वालुं होय तेवुं करे
छे. २ माटे चिदाभास, बंध मोक्षनो भाजन ठरे छे.

ते चिदाभास जीवनी सात अवस्था.

१ अज्ञान, २ आवरण, ३ विक्षेप, ४ परोक्षज्ञा-
न, ५ अपरोक्षज्ञान, ६ शोकापगम अने ७ निरं-
कुशावृत्ति; तेहेमां त्रण बंधकृत अने एक अं-
तरालावस्था तथा त्रण मोक्षनी.

उपर लखेली त्रण बंधकृतमां प्रथम अव-
स्था मूलाज्ञान एटले स्वस्वरूपनुं अनादि काल-
थी अग्रहणरूप प्रमाद. बीजी आवरण श-
क्ति, तेहेनां कार्य वे- असत्वापाद तय अभा-

નાપાદ એટલે પોતાનો સ્વરૂપશ્રૂત જે કૂટસ્થ તે છે નહિ તથા ભાસતો પણ નથી. ત્રીજી વિક્ષેપ શક્તિ; તેહેનાં કાર્ધ્ય વે- ત્રણ શરીરોમાં હું અને માહારાપણાનું તથા સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્યાદિકને વિષે કેવલ માહારાપણાનું દૃઢ અભિમાન તથા દેહાદિક જે અસત્, જડ અને દુઃસ્વરૂપ છે તેહેને વિષે વૈપરીત્યથી અસત્માં સત્પણાની તથા જડમાં ચેતનપણાની અને દુઃસ્વરૂપમાં સુસ્વરૂપતાની બુદ્ધિને કરાવે અને આપાતરમણીય એવા વાહ્ય સર્વ વિષયો જે કે પરિણામે વિષ તુલ્ય છે તેહેને વિષે રમણીય (શોભન) બુદ્ધિથી આસક્તિ પૂર્વક બહિઃપ્રવૃત્તિ કરાવે પણ તે આસક્તિનાં રાહિત્યે કરીને અંતર્મુખ થવા દે નહિ. એ ત્રણે અવસ્થા બંધકૃત્ છે. ચોથી અંતરાલાવસ્થા ત્યાંહાંશ્લોક:-

જાતીશતેષુ લભતે કિલ માનુષત્વં
તત્રાપિ દુર્લભતરં સ્વલુ ભો દ્વિજત્વમ્ ।
તથો ન પાલયતિ લાલયતીંદ્રિયાણિ
તસ્યામૃતં ક્ષરતિ હસ્તગતં પ્રમાદાત્ ॥૭॥

અર્થ:- અનેક જાતીઓ મધ્યે મનુષ્ય જાતી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, તેમાં પણ બ્રાહ્મણ જાતિ

પ્રાપ્ત થવી અતિ દુર્લભ છે; તે બ્રાહ્મણત્વ કોઈ મોહોટા સુકૃત વિશેષે પ્રાપ્ત થયે છે તે પળ જે પુરુષ, પોતાનાં ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખતાનાં સંપાદનથી પાલન કરે નહિ એટલે આત્માકાર કરે નહિ, કિંતુ તે ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય વિષયોને વિષેજ આસક્ત થકો લાલન કરે (વિષયોને વિષે સંલગ્ન રહે) તે પુરુષને, પ્રમાદના વશથી હાથમાં પ્રાપ્ત થયેલું અમૃત જતું રહે છે; અર્થાત્ તેહેનું જીવ્યું વ્યર્થ છે. ૧ માટે કોઈ સુકૃત વિશેષથી મનુષ્યાવતાર, તેહેમાં બ્રાહ્મણ શરીર પ્રાપ્ત થયે પ્રથમ શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, ગણપતિ, સૂર્ય એ પંચાયતન દેવનું પૂજન તથા શિવ પંચાક્ષરનો જપ વિગેરે કરવું; ત્યાંહી શ્રુતિ:—

“ઉમાસહાયં પરમેશ્વરં પ્રભું
ત્રિલોચનં નીલકંઠં પ્રશાંતમ્”

અર્થ:— અનુપમ યુવતિ રૂપે વામાંકને વિષે રહેલી ઉમારૂપ વ્રહ્મ વિદ્યા છે. ભક્તોને કામાદિક ચૌરથકી રક્ષણ કરનારી સહાયભૂત જેહેને તથા ‘પરમેશ્વરં’ એટલે ઉત્કૃષ્ટ અને વ્રહ્માદિકનો પળ નિર્પંતા તથા ‘પ્રભું’ (સમર્થ) તથા ‘ત્રિલોચનં’ એટલે સોમ, સૂર્ય, અગ્નિરૂપ ત્રણ છે નેત્ર જે-

હેને તથા ‘નીલકંઠ’ (વિપપાનથી શ્યામ છે કંઠ જેહેનો) તથા પ્રકર્ષે કરીને શાંત એવા ચિદાનંદ સ્વરૂપ શિવનું ધ્યાન કરવું.

એ રીતે ઈશ્વરની સ્તુતિ, વંદન, તીર્થ, દાનાદિ-થી પુણ્ય વિશેષેકરી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે જેનું એવા સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન અધિકારીએ, વેદાંત શાસ્ત્ર ઉપર તથા વેદાંત વક્તા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા થયે તેમના સન્નિધાનમાં, વેદાંત શ્રવણ-થી પ્રથમ સગુણ બ્રહ્મ (માયા વિશિષ્ટ વિરાટ હિરણ્યગર્ભાદિ) અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ (માયાથી રહિત અક્ષર અદ્વિતીય) નું પરોક્ષજ્ઞાન થયા નંતર દૃશ્ય દ્રષ્ટા તથા સાક્ષ્ય સાક્ષીના વિવેકથી ત્વં પદાર્થનું શોધન તથા અધ્યસ્ત અધિષ્ઠાન અને કાર્ય કારણના વિવેકથી તત્પદાર્થનું શોધન કરવું; તેહેમાં

ત્વં પદાર્થના શોધનનો પ્રકાર.

દૃશ્ય દ્રષ્ટાનો વિવેક.

નીલપીતસ્થૂલસૂક્ષ્મહ્રસ્વદીર્ઘાદિ-
ભેદતઃ । નાનાવિધાનિ રૂપાણિ
પશ્યેલ્લોચનમેકથા ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— દૃશ્યતામાં નાનાત્વ હેતુ છે તથા દ્ર-

પાપણામાં એકલ હેતુ છે માટે નીલ, પીત, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સ્વસ્વ, દીર્ઘ ઇત્યાદિ નાનાત્વથી રૂપ દૃશ્ય હોય છે અને ચક્ષુરિન્દ્રિય પોતાના સ્વરૂપનો ભેદ ગ્રહણ ન કરતાં છતાં એક રૂપેજ સર્વ રૂપોને ગ્રહણ કરે છે માટે ચક્ષુ દ્રષ્ટા હોય છે. ૧ હવે એ ચક્ષુને દૃશ્યવર્ણ અને તેથી આંતરીય દ્રષ્ટા મન છે તેનો વિચાર:—

આંધ્યમાંધપટુલ્લેપુ નેત્રધર્મેષુ ચૈક-
ધા । સંકલ્પયેન્મનઃ શ્રોત્રત્વગાદૌ
યોજ્યતામિદમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— સામાન્ય આકારે પણ પોતાના વિષય નીલ પીતાદિ રૂપનાં ગ્રહણનું જે અસામર્થ્ય તે અંધ કેહેવાય છે તથા સામાન્ય આકારે વિષયનું જે ગ્રહણ તે માંધ કેહેવાય છે અને પોતાના વિષયોના સૂક્ષ્મ વિશેષ આકાર ગ્રહણ કરવાનું જે સામર્થ્ય તે પટુલ્લ કેહેવાય છે; એ રીતે આંધ્ય, માંધ, પટુલ્લ ઇત્યાદિ નેત્રના નાના ધર્મોને એક રૂપેજ મન, સંકલ્પ કરે છે; જેમકે માહારું ચક્ષુ અંધ છે, માહારું ચક્ષુ મંદ છે, માહારું ચક્ષુ પટુ છે એ રીતે મન, એક રૂપેજ સંકલ્પ કરે છે માટે તે દ્રષ્ટા છે અને આંધ્ય માંધાદિ નાના છે માટે દૃશ્ય છે; એ

પ્રકારે શ્રોત્ર, ત્વક્, જિહ્વા, ગ્રાણ એ ચાર ઇન્દ્રિયોને વિપે પળ પોતપોતાના વિષયોની અપેક્ષાયે દ્રષ્ટાપણું તથા પોતાનું ભાસક મનની અપેક્ષાયે દૃશ્યપણું અને યોગ્યતા પ્રમાણે વધિરત્વાદિક પળ યોજના કરવાં. ૧

હવે મનને દૃશ્યપણું અને તેહેના આંતરીય સાક્ષીને દ્રષ્ટાપણું તેહેનો વિવેક.

કામઃ સંકલ્પસંદેહૌ શ્રદ્ધાશ્રદ્ધે ધૃતીતરે । ંહીર્ધીર્ભીરિત્યેવમાદીન્ભાસયત્યેકથા ચિતિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— રજ્જુનાં અજ્ઞાનથી રજ્જુને વિપે આરોપિત સર્પાદિકને જેમ રજ્જુ, એક રૂપે કરીને ભાસમાન કરે; તેમજ સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનથી સ્વરૂપને વિપે આરોપિત એવા કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્તા, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, ધી, ભી એ સર્વે મનજ છે. ૧

એ પ્રકારે વૃહદારણ્યકની શ્રુતિને વિપે કહેલા કામાદિકને તથા એતરેષ ઉપનિષદમાં કહેલા સંજ્ઞા આદિક સર્વે અંતઃકરણના વૃત્તિવિશેષોને સ્વગત, સજાતીય, વિજાતીય ભેદે રહિત તથા સત્, ચિત્, આનંદ છે લક્ષણ જેહેનાં એવાં બ્રહ્મધી અભિન્ન કૂટસ્થ પ્રત્યક્ સ્વરૂપ સર્વની સાક્ષીરૂ-

પ જે આનંદાત્મા ચિત્તિ, તે એક રૂપેજ એટલે નિર્વિકારી રૂપેજ સ્વભાસ્ય અવસ્તુભૂત જે મન અને તેહેના વિકાર એવા કામાદિક તેને પ્રકાશમાન કરે છે તે સદા કાલ દ્રષ્ટારૂપજ છે રૂપાદિકની પેઠે દૃશ્ય નથી; કેમકે પદ્મભાવ વિકાર રહિત છે અને સ્વપ્રકાશ છે. ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

“ નહિ દ્રષ્ટુર્દષ્ટેર્વિપરિલોપો
વિદ્યતેઽવિનાશિત્વાત્ ”

સાક્ષ્ય સાક્ષીનો વિવેક.

શબ્દસ્પર્શાદિયો વેદ્યા વૈચિત્ર્યાઙ્ગજા-
ગરે પૃથક્ । તતો વિભક્તા તત્સંવિ-
દૈકરૂપ્યાન્નભિદ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:— જાગ્રત અવસ્થાને વિષે દૃશ્ય એવા જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વિષયો તે એક બીજાથી વિચિત્ર છે માટે ભિન્ન ભિન્ન છે અને તે શબ્દાદિકથી પૃથક્ કર્યું એવું જે જ્ઞાન તે એકરૂપ છે; જેમકે શબ્દ જ્ઞાન, સ્પર્શ જ્ઞાન, રૂપ જ્ઞાન, રસ જ્ઞાન, ગંધ જ્ઞાન એ રીતે સર્વે જ્ઞેય વિષયોમાં જ્ઞાનની એકરૂપતા છે માટે તે જ્ઞાન ભેદ પામતું નથી. ૧

એ રીતે સ્વપ્નાવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પળ જે વિષયો છે તે જ્ઞેયરૂપ છે અને તેહેનો જ્ઞાનરૂપ સાક્ષી એકરૂપેજ વર્તે છે એટલે જાગ્રદાદિ તથા વાલ્યાદિ અવસ્થાઓ પરસ્પર વ્યભિચારને પામે છે પણ તેહેનો જ્ઞાનરૂપ સાક્ષી, એ અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂતપણે અવ્યભિચારી છતાં તેહેનો અનુભવ કરે છે.

તત્પદાર્થમાં અધ્યસ્ત અધિષ્ઠાનનો વિવેક.

જેમ રજ્જ્વાદિરૂપ અધિષ્ઠાનને વિષે સર્પ આદિક અધ્યસ્ત છે, તેમજ પંચ શૂત તથા ભૌતિક નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ અધિષ્ઠાનશૂત ईश्वर તત્ત્વને વિષે અધ્યસ્ત (કલ્પિત) છે; ત્યાંહાં શ્રી આચાર્યનું વચન:-

મૂર્ત્તિમૂર્તે પૂર્વમપોહ્યાથ સમાધૌ

દૃશ્યં સર્વં નેતિ ચ નેતીતિ વિહાય ।

ચૈતન્યાંશે સ્વાત્મનિ સંતં ચ વિદુર્ય

તં સંસારધ્વાંતવિનાશં હરિમીડે ॥ ૧ ॥

અર્થ:- ‘સમાધૌ’ એટલે જેને વિષે ચિત્તનું સમાધાન કરાય એવા વિષ્ણુરૂપ તથા ‘ચૈતન્યાંશે’ એટલે જડાંજનો પરિત્યાગ કરીને અવશિષ્ટ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ એવા પ્રત્યગાત્મા (પ્રત્યક્ અભિ-

न विष्णुरूप अधिष्ठान) ने विषे आरोपित एवा
पृथ्वी, अप्, तेजरूप मूर्त प्रपञ्चने तथा वायु,
आकाशरूप अमूर्त प्रपञ्च (दृश्यत्वे करीने भा-
समान सर्व अच्युत वर्ग) ने “नेति नेति ”
ए श्रुतिनां अवलंबनथी निषेध करीने, ए निषेध-
ना अवधिरूपे करीने विद्यमान अधिष्ठान सन्मात्र
जेने विद्वानो जाणेछे ते विष्णुनी हुं स्तुति क-
रुं छों. १

रज्जुरूपे परिज्ञाते सर्पखंडं न ति-
ष्ठति । अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चः
शून्यतां गतः ॥ १ ॥

कार्य कारणनो विवेक.

जेम कार्यरूप घट शरावादिक, मृत्तिकारूप
कारणथी अभिन्न छे तथा कटक कुंडलादि कार्य,
तेहेना कारणभूत सुवर्णथी अभिन्न छे एवो अ-
नुभव सर्वने छे अने वाचारंभण श्रुति पण एमज
केहेछे; तेमज नाम रूपात्मक कार्यरूप सर्व प्रप-
ञ्च सत्, चित्, आनंद कारणरूप ईश्वरथी अभि-
न्न छे; त्याहां श्रुति “ एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं
भवति ” “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” इत्यादि श्रुतिनां

પ્રમાણથી. ઉપર પ્રમાણે વિવેચનનાં સહાયભૂત શ્રદ્ધાદિ અંતરંગ સાધન સંબંધિ શ્લોક:—

શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનશંમાદ્યૈર્યતમાનૈ
જ્ઞાતું શક્યો દેવ इहैवाशु य ईशः ।
दुर्विज्ञेयो जन्मशतैश्चापि विनातै
स्तंसंसार० ॥ १ ॥

અર્થ:— ‘શ્રદ્ધા’ (શ્રુતિ તથા ગુરુવાક્યને વિષે વિશ્વાસ) ‘ભક્તિ’ (ગુરુને વિષે અને વિષ્ણુને વિષે પ્રેમ) ‘ધ્યાન’ (ગુરુનાં મુખથી ઉપદેશ કરેલાં બ્રહ્મને વિષે વિજાતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર પૂર્વક સજાતીય પ્રત્યયના પ્રવાહનું સંપાદન) ‘શમ’ (વિપયોથી અંતઃકરણની વ્યાવૃત્તિ) ‘આદિ’ શબ્દે કરીને દમ, ઉપરતિ, તિત્તિક્ષા, સમાધાન ગ્રહણ કરવાં; એ સાધનોએ કરીને પ્રયત્ન કરતા એવા મુમુક્ષુ જનોને જે ‘દેવ:’ (સ્વપ્રકાશ પરમેશ્વર) ‘इहैव’ આજ યુગને વિષે અને આજ જન્મને વિષે તથા આજ દેહને વિષે શીઘ્ર પ્રત્યક્ રૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરી શકાય પરંતુ ઉપર કહેલાં સાધનો વિના તો ‘जन्मशतै:’ એટલે અનેક જન્મે કરીને તથા અનેક શાસ્ત્રે

करीने अने अनेक पांडित्ये करीने पण जे प्रत्यक् अभिन्न विष्णु दुर्विज्ञेय छे (साक्षात्कार थाय नहि.)

त्याहां श्रुतिः—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नास-
माहितः । नाशांतमानसो वापि प्र-
ज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १ ॥

अर्थः— ‘निपिद्ध’ एटले अशास्त्रीय कर्मोथो विराम न पामतो तथा ‘अशांत’ एटले विप-
योथी जेहेतुं चित्त निवृत्त थयुं नथी एवो तथा
‘असमाहितः’ एटले समाधिना अनुष्ठाने रहित
तथा ‘अशांतमानसः’ एटले काई निमित्त छते
काम क्रोधादिकनो करनार अने ‘अपि’ शब्द-
थकी स्थित प्रज्ञादिकने विषे कहेलां लक्षणोथी
रहित एवो पुरुष ‘प्रज्ञानेन’ एटले संशय, अ-
संभावना, विपरीतभावनारूप प्रतिबंधोये रहित
ज्ञाने करीने ‘एनं’ एटले पूर्वोक्त साधने सहित
पुरुषोये अपरोक्षताथी अनुभव करेला निरतिश-
यानंदरूप आत्माने पामतो नथी; साधन रहित
पुरुषने प्रत्यक् अभिन्न ब्रह्मना साक्षात्कारनो सं-
भावना मात्र पण नथी. ए श्रुतिनो तात्पर्यार्थ. १

वळीः—

परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

अर्थः— ‘स्वयंभू’ एटले स्वतःज सर्वदा स्व-
तंत्र होनार परमेश्वर, ‘परांचि’ एटले बाह्य विषयो-
ना प्रकाशने अर्थ ‘पराक्’ एटले बाह्यार प्रवृत्त थ-
नारां एवां ‘खानि’ एटले श्रोत्रादि इंद्रियोने ‘व्य-
तृणत्’ एटले हिंसा करतो हवो; अभिप्राय ए के,
ज्यारे इंद्रियो अंतर्मुख होय त्यारेज आत्मनि-
ष्ठताए करीने अमृतपणाने पामे, अन्यथा नहि;
माटे कर्मना अनुसारे तेने बहिर्मुख सृज्यां, एज
एनी हिंसा; ते कारणथी उपलब्धा (प्रमाता)
पराक् (अप्रत्यक्) रूप अनात्मभूत एवा बाह्य
शब्दादि विषयोनेज ‘पश्यति’ एटले जोतो
छतो संलग्न रहे; सर्व लोकनो एवो स्वभाव छते
पण महा नदीना प्रवाहनी सन्मुख चालवानी
पेठे कोइ एकज ‘धीर’ (धीमान् विवेकी) पुरुष,
प्रत्यक् आत्माने (आ ठेकाणे आत्मा शब्द, रूढी
वृत्तिथी प्रत्यक् स्वरूपने विपेज लोकमां प्रसिद्ध-

छे अने व्याकरणनी रीते वृत्ति पक्षमां (यौगिक वृत्ति विषे) पण प्रत्यक् स्वरूप विषेज आत्मा शब्दनी प्रवृत्ति छे; तेमां स्मृतिनुं प्रमाणः—

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषया-
निह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मा-
दात्मेति कीर्तितः ॥ १ ॥

अर्थः— ‘अतति व्याप्नोतीति आत्मा’ (जे सर्वत्र व्यापे ते आत्मा) वळी ‘अतति आदत्ते इ-
ति आत्मा’ (जे सर्व जगत्ने पोताने विषे उप-
संहार करे अर्थात् उपादानरूप ते आत्मा) ‘अ-
तति विषयानतीत्यात्मा’ (जे विषयोने भोगवे
एटले पोतानाज चैतन्याभासरूपे करीने उपल-
ब्धा ते आत्मा) वळी ‘अतति सततं भवती-
त्यात्मा’ (जे हेतुधी ए प्रत्यक् स्वरूपनीज कल्प-
त अध्यस्तने विषे मिध्यापणाधी निरंतर सत्ता छे
माटे ते प्रत्यक् स्वरूपज आत्मा. १ ते प्रत्यगात्म
ने) जुवे छे; शी रीते ? के ‘आवृत्तचक्षुः’ एट
शब्दादिक विषयोधी निवृत्त धयां (पाछां वल्यां)
छे चक्षुरादिक इंद्रियो जेनां माटे एवा संस्कार-
वाळोज पुरुष, प्रत्यगात्मानो साक्षात्कार कर
शके छे; केमके बाह्य विषयोनुं पर्यालोचन अने

प्रत्यगात्मानुं ईक्षण ए वेउ एक पुरुषने विपे एक काले संभवेज नहि. एवा शा फळनी इच्छाथी मोटा प्रयत्ने करीने इंद्रियोनी बहिःप्रवृत्तिनो निरोध करीने धीर पुरुष, प्रत्यगात्मानो साक्षात्कार करे ? एवी शंका थये छते प्रयोजन कहेछे के ' अमृतत्वमिच्छन् ' एटले अमरण धर्मत्वने इच्छतो छतो; अर्थात् मुक्तस्वभावतानी जे प्राप्ति तेज फळ. १

उपर कहेलां साधनोथी प्राप्त थवा योग्य स्वस्वरूपनो विचार, त्यांहां गुरु शिष्यना प्रश्नोत्तरनो श्लोकः—

शिष्यः— ' कोयं देवः ' (स्वप्रकाश चैतन्य स्वरूप देव कोण ?)

गुरुः— ' मनःसाक्षी ' (अंतःकरणनो साक्षात् जोनार.)

शिष्यः— ' मनो मे दृश्यते मया ' (माहारा अंतःकरणनो जोनार तो हुंज छौं.)

गुरुः— ' तर्हि देवस्त्वमेवासि ' (तयारे स्वप्रकाश आत्मदेव तुंज छो.)

शिष्यः—तेहेमां प्रमाण शुं ?

गुरुः— ' एको देव इति श्रुतेः ' त्यांहां श्रुतिः—

(श्वेताश्वतरनी)

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतांतरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्व-
भूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो
निर्गुणश्च ॥ १ ॥

अर्थः— ‘ एकः ’ ए पदे ‘ करीने ’ पुराणोमां प्रसिद्ध एवा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्रोना भेदनुं निवारण जाणवुं, तथा ‘ देवः ’ एटले स्वयंप्रकाश चैतन्यरूप; ते देव क्याहां रहे छे ? एवी आशंका उपर कहेछे, के ‘ सर्वभूतेषु गूढः ’ एटले ब्रह्माधी आरंभीने पिपीलिका पर्यंत सर्व प्राणीओने विपे रहेलो; त्यारे तेहेनो अनुभव केम न थाय ? ए शंका उपर कहेछे, के ‘ गूढः ’ एटले गुप्त- अर्थात् अज्ञाने करीने आवृत छे; माटे सामान्य प्रज्ञावान् पुरुषोने अनुभवमा आवतो नथी. ते देवने विपे देश, काळ अने वस्तरूप त्रण प्रकारना परिच्छेदनुं राहित्यपणुं कहेछे, के ‘ सर्वव्यापी ’ एटले देश, काळ, जीव, ईश्वर अने जगत् ए सर्वने व्यापीने रहेनार. परस्पर सजातीय भेदनुं निवारण करे छे, के ‘ सर्वभूतांतरात्मा ’ एटले पोते चैतन्यमात्र

स्वरूप एक छतो ब्रह्मादि स्थावरांत सर्व भूतोने विपे जीवरूपे करीने अंतःप्रवेश करी रहेनार; तेज आत्मदेव, शुद्धसत्वप्रधान मायाने विपे प्रतिविंबित ईश्वररूप छतो सर्वेने कर्मोनां फळनो प्रदाता छे ए वात कहेछे, के 'कर्माव्यक्षः' एटले पोते अधिष्ठातारूपे पुण्यपापरूप कर्मोनां फळनो प्रदाता. विजातीय भेदनुं निवारण करे छे, के 'सर्वभूताधिवासः' एटले सर्व भूतभौतिकनुं अधिष्ठानरूप; अर्थात् आरोपितने अधिष्ठानथी अव्यतिरिक्त पणुं छे माटे विजातीयजडभेद पणसंभवतो नथी. ते आत्मदेवने जीव ईश्वररूपे रहेवाथी प्राप्त थयुं एवुं पुण्य पापकर्मोनुं कर्तृत्वपणुं तथा जगत् स्रष्टृत्वादिकनुं निवारण करे छे, के 'साक्षी' एटले पोताना सन्निधानमां प्रवृत्त थतां एवां कार्य कारणादिक जगत्नो तथा जगदाकारे परिणाम पामनारी अविद्यानो साक्षात् जोनार. साक्षित्वमां हेतु कहेछे, के 'चेताः' एटले चैतन्यमात्र स्वरूप. आत्मदेवने साक्षित्व छते साक्ष्य विषयोने विपे ईक्षण कर्तृत्वरूप विकारीपणुं आवशे एवी शंका थये आत्मवस्तुने विपे साक्षित्वादिक विशेषो नुं राहित्यपणुं कहेछे, के 'केवलः' एटले ईक्षण कर्तृत्वादि सर्व विशेषोये रहित छे. ज्ञान आनंद

ઈત્યાદિકને કેટલા એક ગુણરૂપ માને છે અને
બ્રહ્મને ગુણી માને છે તેહેનું નિવારણ કરે છે, કે
'નિર્ગુણ' એટલે ગુણ રહિત છે "વિજ્ઞાનમાનં-
દં બ્રહ્મ" એ શ્રુતિનાં પ્રમાણથી જ્ઞાન આનંદા-
દિ સ્વરૂપભૂતજ છે ગુણરૂપ નથી.

એ પ્રમાણે પરોક્ષજ્ઞાનરૂપ ચોથી અવસ્થા સિ-
દ્ધ થયા નંતર મહાવાક્યજન્ય જીવ બ્રહ્મની એક-
તારૂપ અપરોક્ષજ્ઞાન એ પાંચમી અવસ્થા.

મહાવાક્ય.

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ. (ઋગ્વેદનું.)

યેનેક્ષતે શ્રુણોતીદં જિઘ્રતિ વ્યાકરો-
તિ ચ । સ્વાદિસ્વાદુ વિજાનાતિ તત્પ્ર-
જ્ઞાનમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥ ચતુર્મુખેંદ્ર-
દેવેષુ મનુષ્યાશ્વગવાદિષુ । ચૈતન્ય-
મેકં બ્રહ્માતઃ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ મચ્યપિ ॥ ૨ ॥

અર્થ:— ચક્ષુરિન્દ્રિયની દ્વારાયે બાહ્ય નીકળી
અંતઃકરણની વૃત્તિમાં ઉપહિત (ઉપાધિમાં રહે-
લું) જે ચૈતન્યે કરીને પુરુષ, રૂપાદિકને જુવે છે
તથા શ્રોત્ર દ્વારા બાહ્ય નીકળી અંતઃકરણની વૃ-
ત્તિમાં ઉપહિત જે ચૈતન્યે કરીને શબ્દના સમૂહ-

ને ગ્રહણ કરે છે તથા ગ્રાણ દ્વારા વાહ્ય નિર્ગત અન્તઃકરણની વૃત્તિમાં ઉપહિત જે ચૈતન્યે કરીને ગંધના સમૂહને સુંઘે છે તથા વાક્ ઇન્દ્રિયે અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્યે કરીને શબ્દના સમૂહને ઉચ્ચાર કરે છે તથા રસના ઇન્દ્રિય દ્વારાયે વહિર્નિર્ગત અન્તઃકરણની વૃત્તિમાં ઉપહિત જે ચૈતન્યે કરીને સ્વાદુ અસ્વાદુ રસને જાણે છે તે ચૈતન્યને ‘પ્રજ્ઞાન’ એ પ્રકારે શ્રુતિયે કહ્યું છે. ૧ ઉત્તમ એવા બ્રહ્માદિક દેવોને વિપે તથા મધ્યમ એવા મનુષ્યને વિપે અને અધમ એવા અશ્વ ગવાદિકને વિપે તથા આકાશાદિક શૂન્યને વિપે જે એક ચૈતન્ય છે તે બ્રહ્મ જાણવું અને માહારે વિપે પણ તે પ્રજ્ઞાનથી અભિન્ન બ્રહ્મજ છે. ૨

અહં બ્રહ્માસ્મિ. (યજુર્વેદનું.)

પરિપૂર્ણઃ પરાત્માઽસ્મિન્દેહે વિદ્યાધિકારિણિ । બુદ્ધેઃ સાક્ષિતયા સ્થિત્વા સ્ફુરન્નહમિતીર્યતે ॥ ૩ ॥

સ્વતઃ પૂર્ણઃ પરાત્માઽત્ર બ્રહ્મશબ્દેન વર્ણિતઃ । અસ્મીત્યૈક્યપરામર્શસ્તેન બ્રહ્મભવામ્યહમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:— દેશ, કાલ, વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન એ-
વો પરમાત્મા, આ માયાએ કલ્પિત અધિકારી
મનુષ્યાદિ શરીરને વિષે સૂક્ષ્મ શરીરનો સાક્ષી
(અવભાસક) રૂપે રહિને પ્રકાશમાન છતો ‘અ-
હં’ પદ લક્ષ્ય કહેવાય છે. ૩ સ્વભાવે કરી-
નેજ દેશ કાલાદિથી અપરિચ્છિન્ન એવો પૂર્વોક્ત
પરમાત્માને આ મહાવાક્યમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દે ક-
રીને લક્ષણાથી કહ્યો છે અને ‘અસ્મિ’ એ પદે
કરીને વસ્તુનું સામાનાધિકરણ્ય કહ્યું છે; માટે જે
બ્રહ્મ તેજ હું છોં. ૪

તત્ત્વમસિ. (સામવેદનું)

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जित-
म् । सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृकत्वं
तद्वितीर्यते ॥ ५ ॥ श्रोतुर्देहेंद्रियाती-
तं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् । एकताग्रा-
ह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ६ ॥

અર્થ:— “સદેવ સોમ્ય” એ વાક્યે સૃષ્ટિથી
પૂર્વે નામ રૂપાદિ રહિત જે સદ્વસ્તુ પ્રતિપાદન
કર્યું છે તે સદ્વસ્તુ, વિચાર દૃષ્ટિએ હમણાં પણ
જે નામ રૂપાદિ રહિત છે તે ‘તત્’ પદ લક્ષ્ય

જાણવું. ૫ શ્રોતા શિષ્યનું સ્થૂઠ, સૂક્ષ્મ, કારણ ત્રણે દેહથી વિલક્ષણ એવું જે સાક્ષીરૂપ સદ્વસ્તુ, તે ‘ત્વં’ પદ લક્ષ્ય જાણવું, ‘અસિ’ એ પદે વત્તેનું એક્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે મુમુક્ષુ જને તે એક્ય અનુભવ કરવું. ૬

અયમાત્મા બ્રહ્મ. (અથર્વવેદનું)

સ્વપ્રકાશાપરોક્ષત્વમયમિત્યુક્તિતો
મતમ્ । અહંકારાદિદેહાંતાત્પ્રત્યગા-
ત્મેતિ ગીયતે ॥ ૭ ॥ દૃશ્યમાનસ્ય
સર્વસ્ય જગતસ્તત્ત્વમીર્યતે । બ્રહ્મશ-
બ્દેન તદ્બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશાત્મરૂપકમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:— ‘અયં’ એ પદે કરીને સ્વપ્રકાશ અ-
ને અપરોક્ષત્વ જાણવું અને અહંકારથી આરંભીને
સ્થૂઠ દેહ પર્યંત સંઘાતથી પ્રત્યક્ એટલે અધિ-
ષ્ઠાનત્વ સાક્ષિત્વરૂપે સ્થિત જે વસ્તુ, તે ‘આત્મા’
રૂપ જાણવું. ૭ આકાશાદિક સર્વ જગતનું
અધિષ્ઠાનરૂપ અને તે સર્વના વાધના અવધિરૂપે
પારમાર્થિક જે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે તે ‘બ્રહ્મ’ શ-
બ્દે કરીને જાણવું; તે બ્રહ્મ, સ્વપ્રકાશ આત્માથી
અભિન્નરૂપજ છે. ૮

એ પ્રમાણે “યત્સાક્ષાદપરોક્ષબ્રહ્મ”
તે હું છોં- એટલે જીવ કૂટસ્થમાં પરિચ્છિન્નત્વ અ-
ને ઈશ્વર કૂટસ્થમાં પરોક્ષત્વ એ વચ્ચે વાચ્ય ભાગનો
ત્યાગ કરીને લક્ષ્ય ભાગ જે અલંકાર્ય તેહેનું “સોઽ-
યં દેવદત્ત”નાં દૃષ્ટાંતની રીતે ગ્રહણ કરવું; જેથી
ઈશ્વર કૂટસ્થ, જીવ કૂટસ્થમાં એકતાને પામ્યો એટ-
લે તેહેનું પરોક્ષપણું મટીને અપરોક્ષ થયો અને
જીવ કૂટસ્થ, ઈશ્વરકૂટસ્થમાં એકતાને પામ્યો એટલે
તેહેનું પરિચ્છિન્નત્વ મટીને અપરિચ્છિન્નત્વ થયું.

છટ્ટી અવસ્થા શોકાપગમ.

ત્યાંહાં ઈશાવાસ્યશ્રુતિઃ—

યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિ-
જાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એ-
કત્વમનુપશ્યતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— જે જ્ઞાની પુરુષને જે કાળને વિષે
સર્વ જગત્ વાસ્તવ આત્મસ્વરૂપનાં દર્શનથી આ-
ત્મારૂપજ નિષ્પન્ન થયું તે એકત્વદર્શી જ્ઞાની પુરુ-
ષને તે કાળને વિષે શોક શો ? અને મોહ શો ?
એટલે કામનાનું બીજભૂત શોક મોહ તે અજ્ઞાનથી
હોય છે પરંતુ વિશુદ્ધ અને આકાશોપમ એવાં

આત્મૈકત્વને જોનાર જ્ઞાનીને શોક અને મોહ સંભવે નહિ; કેમકે કારણભૂત જે અવિદ્યા, તેહેનો વાધ થઈ ગયો છે. ૧

ત્યાંહાં એકત્વમાં છાંદોગ્ય શ્રુતિઃ—

યત્ર નાન્યત્પश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा ॥

અર્થઃ— જે સ્વરૂપતત્ત્વને વિષે અન્ય દ્રષ્ટા અન્ય કરણે કરીને અન્ય દ્રષ્ટવ્યને જોતો નથી તથા અન્ય શ્રોતા અન્ય કરણે કરીને અન્ય શ્રોતવ્યને શ્રવણ કરતો નથી તથા અન્ય વિજ્ઞાતા અન્ય કરણે કરીને અન્ય વિજ્ઞેયને જાણતો નથી તે ભૂમા; અર્થાત્ લોક પ્રસિદ્ધ દર્શન, શ્રવણાદિકનો જે અવિષય વ્યાપક આનંદ સ્વરૂપ તે ભૂમા. “આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કુતશ્ચન”

એ શ્રુતિનાં વ્યાખ્યાનનું અવધારણ કરવું; એ અર્થે વિષે વાસિષ્ઠમાં શ્રી રામચંદ્રજીનું વાક્યઃ—

अखिलमिदमहं ममैव सर्वं त्वहमपि-
नाहमथेतरञ्च नाहम् । इति विदित-
वतो जगत्कृतं मे स्थिरमथवास्तुग-
तज्वरो भवामि ॥ ૧ ॥

તાત્પર્યાર્થ:- તાદાત્મ્ય અધ્યારોપની દૃષ્ટિ-
યે તો સર્વે પળ અહંકારાદિ જગત્ હુંજ છોં,
અને સંસર્ગ અધ્યારોપની દૃષ્ટિયે તો સર્વે પળ
મ્હારુંજ છે; તથા અપવાદ દૃષ્ટિયે તો અહંતાના
આરોપમાં નિમિત્તભૂત એવો અહંકાર પળ હું નહિ,
ત્યારે ઇતર એવા દેહાદિરૂપ નહિ હોડ તેમાં ક-
હેવુંજ શું? એ રીતે અધ્યારોપ અપવાદે કરોને સ્વ-
રૂપતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતો એવા મને (મા-
હારી દૃષ્ટિયે) આ જગત્ કૃત્રિમ (માયામય) એવું
હો અથવા અકૃત્રિમ (આત્મરૂપ) જ હો; એ બેડ
પ્રકારે પળ હું આવ્યાત્મિકાદિ જ્વર રહિતજ છોં. ૧

સાતમી અવસ્થા નિરંકુશા તૃપ્તિ.

અજોહમક્ષરોહં પ્રાજ્ઞોહં પ્રત્યગાત્મ-
વોધોહમ્ । પરમાનંદમયોહં પરમ-
શિવોહં ભવામિ પરિપૂર્ણઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જન્મ રહિત માટેજ અક્ષર (વિક્રિ-
યા રહિત દેશ્વર) અને વ્યક્તિવ્યક્તિને વિષે પ્રકા-
શક જ્ઞાનરૂપ અને પરમ આનંદમય, પરમ શિવ-
રૂપ અને પરિપૂર્ણ એવો હોડ છોં. ૧

જ્ઞાનમહં જ્ઞેયમહં જ્ઞાતાહં જ્ઞાનસાધ-

नगणोहम् । ज्ञाताज्ञानज्ञेयविनाकृत-
मस्तित्वमात्रमेवाहम् ॥ १ ॥

अर्थः— पदार्थनी ग्रहण करनार वृत्तिरूप
'ज्ञान' हुंज छों; तथा 'ज्ञेयं' एटले ज्ञाननो वि-
पय पण हुं; तथा 'ज्ञाता' एटले वृत्तिद्वाराये वि-
पयतुं ज्ञानवान् पण हुं; तथा ज्ञानतुं साधनभूत
इंद्रिय समूह पण हुं; तथा ज्ञाता, ज्ञान अने
ज्ञेय ए त्रिपुटिये रहित सन्मात्र पण हुंज छों. १

अहंकारातीतो विषयविरहः स्वात्म-
रसिको निराधारो ज्योतिर्भ्रमरचि-
तसंबंधरहितः । श्रुतीनां सिद्धान्तो प-
रिमितवपुः स्वानुभवतः स नित्यो
बोधात्मा निरवधिरहं सौख्यजलधिः १
स्वतः शुद्धो बुद्धः समरसपरानंदवित-
तो धियां साक्षी वृत्तेः प्रलयमुदयं-
वेत्ति सततम् । क्रियां यः कर्तारं विष-
यमथ आभासयति च स्वयंज्योतिः
सोहं हृदयकमलाकोस्मि सुखदः ॥ २ ॥

अर्थः— हुं अहंकारथी अतीत छों; तथा बा-
ह्याभ्यंतर सर्व विषयोना विरह (वैरस्य) थी स्वा-

ત્મસ્વરૂપને વિપેજ રસિક છૌં; તથા નિરાશાર છૌં
 અને સ્વપ્રકાશ છૌં; તથા ભ્રાંતિથી રચેલા સર્વ પ-
 દાર્થોના સંવંધે રહિત છૌં; તથા સર્વ શ્રુતિયોનો સિ-
 દ્ધાન્તરૂપ છૌં; તથા અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ છૌં; તથા
 અનુભવરૂપ છૌં; નિત્ય છૌં; बोधસ્વરૂપ છૌં;
 નિરવધિ (વ્યાપક) છૌં; અને આનંદનો સાગરરૂપ
 છૌં. ૧ હું સ્વતઃ શુદ્ધ છૌં; તથા बोधરૂપ છૌં;
 તથા સમરસ, પરમ આનન્દરૂપ અને વ્યાપક છૌં;
 તથા જે સાક્ષી બુદ્ધિની વૃત્તિયોના પ્રલયને અને
 ઉદયને તથા ક્રિયાને તથા કર્તાને તથા વિપ-
 યોને પ્રકાશ કરે છે તે સ્વપ્રકાશ સાક્ષીરૂપ હું
 છૌં; તથા હૃદય કમલનો પ્રકાશક અર્કરૂપ અને
 સર્વે પ્રાણિયોને આનન્દનો આપનાર હુંજ છૌં. ૨

ઉપર પ્રમાણે પર્યાલોચનથી નિરંતર શ્રદ્ધા પૂર્વક
 આત્મા પરમાત્માના એકત્વનો દૃઢ बोधરૂપ જીવ-
 ન્મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. એ અર્થને વિપે વાસિષ્ઠમાં શિશિ-
 ધ્વજ રાજાનાં વાક્યોની પળ સંમતિ. (શ્લોકો)

ત્વત્પ્રસાદેન ભગવન્ દૃષ્ટા દૃશ્યાતિ-
 ગા ગતિઃ । પ્રાપ્તઃ સંસારસીમાંતો લ-
 બ્ધો લબ્ધવ્યનિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥ ચિરાદ-
 તિચિરેણૈવ વિશ્રાંતોસ્મિ નિરામયઃ ।

લઘ્વં લઘ્વવ્યમસ્થિલં તૃપ્તઃ સંશ્રિ-
 રસંસ્થિતઃ ॥૨॥ નોપદેષ્ટવ્યમસ્માકં
 કિંચિદપ્યુપયુજ્યતે । સર્વત્રૈવાતિ-
 તૃપ્તોસ્મિ સંસ્થિતોસ્મિ ગતજ્વરઃ ॥૩॥
 જ્ઞાતમજ્ઞાતમપ્રાપ્તં ત્યક્તંત્યક્તવ્યમા-
 શ્રિતમ્ । તત્ત્વં પરત્વં સત્ત્વં મે સ્વસ્થૈ-
 વાસ્તિ ન કિંચન ૪ નિઃ સંસૃતિર્વિ-
 ગતમોહભયો વિરાગો નિત્યોદિતઃ
 સમસમાશયસર્વસૌમ્યઃ । સર્વાત્મકઃ
 સકલસંકલનાવિયુક્ત આકાશકોશ-
 વિશદઃ સમમાસ્થિતોસ્મિ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ— ભગવન્ હે કુંભ મુને ! તમારાપ્રસન્ન હૃદય
 કરીને સર્વ દૃશ્ય વર્ગને અતિક્રમણ કરીને રહેનાર
 જે સ્વરૂપ તેહેનો સાક્ષાત્કાર મને થયો; તથા સં-
 સારના સીમાંતને પળાવું પામ્યો, અને જે લઘ્વવ્ય
 સ્વરૂપ તે નિશ્ચયે કરીને પ્રાપ્ત થયું. ૧ તથા ચિર
 કાલથી પણ અતિ ચિર કાલે કરીને પરમ પદને
 વિષે વિશ્રાંત થઈને નિરામય થયો છો; તથા જે
 લઘ્વવ્ય વસ્તુ તે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયું, અને ચિર કાલે
 કરીને સંતૃપ્ત થયો. ૨ હવે મને ઉપદેશ કરવાનો
 કંઈજ ઉપયોગ નથી. હું સર્વ પ્રકારે અતિ તૃપ્ત

અને ગયા છે આધિભૌતિકાદિ જ્વરો જેના એવો સંપન્ન થયો. ૩ તથા જે અજ્ઞાત વસ્તુ તે સંપૂર્ણ જાણ્યું, અને જે અપ્રાપ્ત તે પ્રાપ્ત થયું; તથા જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય એવું અહંકારાદિ તે ત્યાગ કર્યું; તથા નિર્વાસન એવું માહારું મન, પરમાત્મ સ્વરૂપતા (તદાકારતા)નેજ પામતું હવું; માટે માહારાં સ્વરૂપથી ઇતર વસ્તુ કાંઈજ છે નહિ. ૪ જ્યારે તાહારાં સ્વરૂપથી અન્ય કંઈજ નથી, ત્યારે તું હવે કેવો અવશિષ્ટ રહ્યો? એવી આકાંક્ષા ઉપર કહેલે કે, હે મુને! હું, ગયો છે સંસાર (જન્મ-મરણાદિ પ્રવંધ) જેને એવો તથા ગયાં છે મોહ અને ભય જેનાં એવો અને ગયા છે રાગ દ્વેષાદિ જેના એવો તથા નિત્ય પ્રકાશ અને સર્વ વૈષમ્યે રહિત છે સ્વરૂપ જેનું એવો માટેજ પૂર્ણ સૌમ્યરૂપ અને સર્વાત્મક તથા સર્વ કલનાઓથી રહિત અને આકાશ કોશના જેવો એટલે નિરવયવ, વ્યાપક, અસંગ અને સ્વચ્છ છતો કેવલ જ્ઞાત સ્વરૂપે રહ્યો છૌં. ૫

इति श्री मदुदयशंकरात्मज गौरी-
शंकर विरचिते स्वरूपानुसंधाने
द्वितीय प्रक्रिया समाप्ता. २

अथ श्री स्वरूपानुसंधाने

तृतीय प्रक्रिया प्रारंभः ३.

श्री भगवद्गीताना चोथा अध्यायमां “ किं कर्म किमकर्मेति०” “ कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०” तथा अठारमां अध्यायमां “ अधिष्ठानं तथा कर्ता०” “ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्०” “ तत्रैवं सति कर्तारं०” इत्यादिक स्मृति विगेरेना अनुसारे त्वं पदार्थनां विवेचनमां अनात्माने कर्मरूपता तथा आत्माने अकर्मरूपतानो निर्णय स्फुट रीते समजवाधी संसारबंधनथकी मुक्त थवानो विचार. त्यांहां स्मृतिः—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

अर्थः— ‘कवयः’ एटले सर्व शास्त्रना जाणनारा एवा पण पुरुषो, कर्मनुं रूप शुं? अने अकर्मनुं रूप शुं? ए विषे मोह पाग्या छे— एटले

કોઈ વેદોક્ત તથા સ્મૃત્યુક્ત એવું જે સર્વ તે કર્મ અને તેહેનો જે સંન્યાસ તે અકર્મ એમ કહેછે; અને કોઈ એમ કહેછે કે, જે ચલનાત્મક તે કર્મ અને અચલન (તૂળિં અવસ્થાન) તે અકર્મ; માટે હે અર્જુન! તુંને કર્મ અને અકર્મ એ વેડતું સ્વરૂપ તત્ત્વ શું છે, તેહેના લક્ષણનો ઉપદેશ કરીશ કે, જેને જાણવાથી અશુભ (સંસાર) થકી મુક્ત થઈશ. ૭

આરુરુશ્ચુ પુરુષે સંસારથી મોક્ષને અર્થે કર્મ અને અકર્મ વેડતું તત્ત્વ જાણતું જોઈએ; માટે તે વેડતું લક્ષણ હું તુંને કહીશ એ પ્રકારે જે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે કર્મ અકર્મના સ્વરૂપનાં લક્ષણનો હવે ઉપદેશ કરે છે.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः
कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ७ ॥

અર્થ:— ‘ કર્મ ’ એટલે વેદ, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ વિગેરેથી કરાય તે— અર્થાત્ લૌકિક અને વૈદિક એવો સર્વ પળ વ્યાપાર કર્મ કહેવાય છે; તે ચેષ્ટામાત્ર ઔપાધિક (ઉપાધિકૃત) કર્મને વિષે જે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપનો જાણનાર વિ-

દ્વાન્ પુરુષ, તે અકર્મભાવને જુવે એટલે મૂઢ પુરુષ પોતે અકર્મરૂપ છતો પણ અન્ય દેહેન્દ્રિયાદિકનાં કર્મે (ક્રિયાયે) કરીને કર્મવાન્ હોય છે, તથાપિ આત્મવેત્તા પુરુષ તો ‘બ્રહ્મજ હું છોં.’ એ પ્રકારે બ્રહ્મને વિષેજ આત્મત્વનાં વિજ્ઞાનથી પોતાને દેહાદિકના સંબંધનો અભાવ છે માટે દેહેન્દ્રિયાદિયે કરેલાં કર્મને અકર્મરૂપજ જુવે છે, કેમકે તે દેહાદિકૃત કર્મને વિષે અહંતા સમતાયે કરીને સ્વત્વનો અભાવ છે; બીજાંયે કરેલાં કર્મને વિષે બીજાને સ્વકીયપણું ઘટતુંજ નથી, માટે વિદ્વાન્ પુરુષ દેહાદિકૃત કર્મને અકર્મરૂપજ જુવે છે; તથા અકર્મને વિષે (દેહેન્દ્રિયાદિકના વ્યાપારનો ઉપરામરૂપ તૂષ્ણિ અવસ્થાનને વિષે) કર્મ (ક્રિયા) પણાનેજ જુવે છે. યદ્યપિ મૂઢ પોતાને વિષે દેહાદિકનો અધ્યાસ કરીને તે દેહાદિકના વ્યાપારનો ઉપરામ થયે છતે “હું તૂષ્ણિ સુખે કરીને બેઠો છોં, પણ દુઃસ્વકારક કાંઈજ કર્મને કરતો નથી.” એ પ્રકારે દુઃસ્વરૂપ દેહેન્દ્રિયના નિરોધને વિષે સુખ બુદ્ધિથી દેહાદિકની અક્રિયાયે કરીને પોતાને વિષે અક્રિયપણું માને છે, પરંતુ મૂઢની દૃષ્ટિયે જે તૂષ્ણિ ભાવરૂપ અકર્મ, તેને વિષે માનસિક નિરોધ ક્રિયા રહેલીજ છે;

માટે વિદ્વાન્ને તૂળિંભાવરૂપ અકર્મને વિષે કર્મત્વનું દર્શન ન્યાયથકી, દૃષ્ટાંતથકી અને અનુભવથકી સિદ્ધ છે; તાત્પર્ય એ કે, વિદ્વાન્ની દૃષ્ટિયે સંઘાતરૂત કર્મના અસંગથી આત્મા અકર્મરૂપ છે, અને મૂઢની દૃષ્ટિયે સંઘાતરૂત કર્મના તાદાત્મ્ય સંસર્ગ અધ્યાસથી (સ્વરૂપની જોડે સંબંધ રહિત એવા પદાર્થોનો જે સંબંધપણાનો અધ્યાસ અર્થાત્ સંબંધ રહિત દેહ તત્કર્માદિકને વિષે જે હું મ્હારાપણાનો અધ્યાસ તેથી) આત્મા કર્તારૂપ છે; એ રીતે જે અર્થનો ઉપક્રમ કર્યો તે વિષયનો ઉપસંહારરૂપ ૧૮ મા અધ્યાયની સ્મૃતિ:—

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ । વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— કર્મની નિષ્પત્તિમાં પાંચ હેતુઓને કહેછે, કે (૧) ‘અધિષ્ઠાન’ એટલે સુખ દુઃખોના ભોગનું આયતન અથવા સર્વ કરણોનું આશ્રયસ્થૂત એવું સ્થૂલ શરીર; તથા (૨) ‘કર્તા’ એટલે “હું કર્તા, હું ભોક્તા.” એ પ્રકારે અહં અભિમાન વાળો વિજ્ઞાન આત્મા અર્થાત્ સામાસ અહંકાર; તથા (૩) ‘પૃથગ્વિધં કરણં’ એટલે વા-

હ્યાભ્યંતર ભેદે કરીને વે પ્રકારનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો, તથા મન અને બુદ્ધિ, એ રીતે વાર પ્રકારનાં કરણો; તથા (૪) ‘વિવિધાઃ પૃથક્ ચેષ્ટાઃ’ એટલે દશ પ્રકારના ભેદે વિશિષ્ટ અને ઊર્ધ્વ અથઃ ગતિ ભેદે કરીને નાના પ્રકારની વાયુની ચેષ્ટા વિશેષરૂપ એવા પ્રાણાદિ પાંચ તથા નાગાદિ પાંચ; તથા (૫) ‘પંચમં દૈવં’ એટલે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક એવા સૂર્યાદિ દેવતાઓ. ૧

શરીરવાહ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ૧

અર્થઃ— ‘નરઃ’ એટલે બાહ્ય દૃષ્ટિથી કર્મનો કર્તા એવો પુરુષ ‘શરીરવાહ્મનોભિઃ’ એટલે શરીર તથા વાણી અને મને કરીને બુદ્ધિ પૂર્વક ‘ન્યાય્યં’ એટલે શાસ્ત્રીય અથવા ‘વિપરીતં’ એટલે અશાસ્ત્રીય નિષિદ્ધ એવાં જે કર્મને કરે છે, તે કર્મની નિષ્પત્તિમાં પૂર્વે કહેલા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચજ કારણશ્રુત છે. ૧

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિતાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ૧

અર્થઃ— પૂર્વોક્ત પ્રકારે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચને-

ज सर्व कर्मोनी निष्पत्तिमां कारणपणानो निष्कर्षे थये छते आत्मा अनात्माना तत्त्व विचारें रहित एवो जे पुरुष, अधिष्ठानादिक पांचे करेलां एवां विहित निषिद्ध कर्मोने विषे “आ कर्मोनी कर्त्ता हुं छों.” ए प्रकारे अकर्त्ता, एकरस, निष्कल, निष्क्रिय, निर्विशेष एवा आत्माने कर्त्तारूप जुवे; जेम के “हुं नाह्यो, में भोजन कर्युं, हुं गयो, हुं आच्यो, में दुष्ट अथवा अदुष्ट कर्म कर्युं” ए रीते विवेक रहित एवो छतो आत्मानेज कर्मोनी कर्त्ता माने; ए तात्पर्य. ए प्रकारे निष्क्रिय एवाज निर्विकारी असंग चिदात्माने विषे अन्ये करेला कर्त्तृत्व भोक्तृत्वादिक धर्मोनी आरोप करनार ते पुरुष पोते अकृतबुद्धि (श्रवण मननादि संस्कारें रहित बुद्धिवाळो) छे; अथवा राजस तामस वासनात्मक अविद्याथी दूषित जेनी बुद्धि एवो छे; माटे ते कांईज जागतो नथी. १

उपर कहेली स्मृतिना तात्पर्यथी जे निष्कृष्ट अर्थ सिद्ध थयो तेनुं कथनः—

कर्मनुं कर्त्तृत्व भोक्तृत्व सावयवमां होय छे. निरवयवमां घटे नहि, आकाशनी पेठे; माटे पूर्वोक्त अधिष्ठानादि पंचकरूप संघात आत्माना सन्निधानथी सत्तास्फूर्ति पामीने गमनादिक चेष्टाओ करे

છે વાસ્તે સક્રિય છે; કેમકે તે ત્રિગુણ નિર્મિત, સાવયવ, પદ્મભાવ વિકારવાન્ અને પદ્મ કાર્મિવાન્ છે માટે કર્મરૂપ (કર્તા ભોક્તા) છે; અને આત્મા તો તેથી પૃથક્ અધિષ્ઠાનાદિક સંઘાતનો પ્રકાશક તથા સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે, માટે તે અકર્મરૂપ (અક્રિય અર્થાત્ અકર્તા અભોક્તા) છે; કેમકે નિરવયવ, નિર્ગુણ, પદ્મભાવવિકાર તથા પદ્મ કાર્મિ રહિત કેવલ શિવરૂપ છે. યદ્યપિ દૃશ્ય એવાં મનરૂપી ઉપાધિના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી અજ્ઞાને કરીને આત્માને વિષે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિક મનાય છે તથાપિ તે મિથ્યા ભ્રમાત્મક છે; જેમ જલમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્રને વિષે જલરૂપ ઉપાધિથી ચલનાદિક ધર્મ વૃથા ભ્રાંતિરૂપ પ્રતીત થાય છે તેમ. ઉપર પ્રમાણે આત્માને વિષે નિષ્ક્રિય-પણું સિદ્ધ થયું; તેહેમાં ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયની સ્મૃતિનું પ્રમાણ:-

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।
હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિબધ્યતે ૧

ભાવાર્થ:- ઉપર પ્રમાણે જે પુરુષને અહંભાવ નથી (હું મ્હારાપણાથી કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ જે બુદ્ધિના ધર્મ છે તેહેને પોતાને વિષે માનતો નથી)

ते पुरुष, शरीरादि संघात कर्त्ता भोक्ता छते ते-
हेमां लेपायमान थतो नथी (संसार बंधनथी
मुक्त रहे छे). तेमां मुण्डक श्रुतिनुं प्रामाण्यः—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृ-
क्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति ॥ १ ॥

अर्थः— वे ‘सुपर्ण’ एटले पक्षीना जेवा ‘स-
युजौ’ एटले नित्ये अवियुक्त अर्थात् संघाते र-
हेनारा ‘सखायौ’ एटले चिद्रूप अर्थात् एक अं-
तःकरणथी उपहित (उपाधिवालो) चिदाभास
तथा बीजो अंतःकरणथी अनुपहित (निरुपाधि-
क) कूटस्थ, ए वेउ ‘समानं’ (एक एवो) ‘वृक्षं’
एटले तत्त्वज्ञाने करीने जेतुं समूळ उच्छेदन था-
य एवो कार्य्य कारणोपाधिरूप शरीरने ‘परिपस्व-
जाते’ एटले आश्रय करीने रह्या छे; जेम लौकिक
वे पक्षी, एक वृक्षनो आश्रय करीने रहे छे तेम,
ए वेउ मध्ये एक जीवात्मा, स्वादिष्ठ एवां ‘पि-
प्पल’ ने एटले कर्मना फलरूप सुख दुःखने, क-
र्तृत्वादि कार्य्य कारणना अविवेकथी ‘अत्ति’ ए-
टले भोगवे छे; अने कार्य्य कारणथी विवेचन क-
रेलो बीजो कूटस्थ साक्षी ‘अनश्नन्’ एटले सु-

સ્વ દુઃસ્વને ન ભોગવતો છતો ‘અભિચાકશીતિ’
 એટલે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિરૂપ કાર્ય કારણને કેવ-
 ળ જૂવે છે— એટલે જેની પ્રેરણાથકીજ જીવ, સ-
 નાસ્ફૂર્તિ પામીને ચેષ્ટા કરે છે. દર્શનમાત્રથીજ એ
 સાક્ષીને પ્રેરકપણું રાજાની પેઠે જાણવું. ૧

એ રીતે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ રહિત શરીરાદિકથી
 પૃથક્ આનંદાત્મસ્વરૂપ જે હું તે અસંગ નિત્ય
 શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત અઘંડ એકરસ પરિપૂર્ણ પ્રત્યક્થી
 અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપ છૌં એવું અવધારણ કરવું. ત્યાં-
 હાં કેવલ્ય શ્રુતિ:—

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચા-
 ત્મનિ । સંપશ્યન્ બ્રહ્મપરમં યાતિ
 નાન્યેન હેતુના ॥ ૧ ॥

અર્થ:— આત્મા (આનન્દાત્મા) જે હું, તે
 સર્વ જૂતોને વિષે અનુસ્યૂત રૂપે રહ્યો છૌં; તથા
 અધિષ્ઠાનજૂત આનન્દાત્મા જે હું, તે માહારે વિ-
 પે સર્વ જૂતો અધ્યસ્તરૂપે રહ્યાં છે; એ રીતે ક-
 લ્પિત પદાર્થને અધિષ્ઠાનથી અનતિરિક્ત હોવાથી
 જગત્ બ્રહ્મના વાસ્તવ અભેદથી અપરિચ્છિન્ન બ્ર-
 હ્મસ્વરૂપ હું જ છૌં; એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત અભેદ જ્ઞા-
 નથી બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે, તેથી અતિરિક્ત વીજાં

साधने करीने पामे नहि. १ (ए रीते सर्वात्म-
भाव संपादन करवो.)

पूर्वोक्त ब्रह्माकार वृत्तिनी दृढताने अर्थे निदि-
ध्यासनरूप सविकल्प, निर्विकल्प (संप्रज्ञात तथा
असंप्रज्ञात) समाधिनुं चिंतन. त्यांहां श्लोकः—

कामाद्याश्रित्तगा दृश्यास्तत्साक्षित्वे-
न चेतनम् । ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोयं
समाधिः सविकल्पकः ॥ १ ॥

अर्थः— काम, क्रोध, लोभ, प्रेम, हर्ष, शोक
इत्यादि अनेक वृत्तिओ सत्व, रज, तमोगुणनां
तारतम्ये प्रसिद्ध जाण्यामां आवे छे; तथा एक
वृत्ति आळशा पछी बीजी वृत्ति प्रगटे छे, ते पो-
ताना स्वरूपने तथा बीजी वृत्तिना स्वरूपने अने
कामने पण जाणती नथी; शाथी के, ए वृत्ति-
ओ दृश्य छे अने हुं तेहेनो द्रष्टा छों; तथा जा-
ग्रत अने स्वप्नावस्थामां चित्त छे त्यांहां सुधी ते
वृत्तिओ पण छे अने सुषुप्तिमां चित्त भेळी लीन
थाय छे माटे ए सर्वे चित्तना धर्म छे; तेथी ते वृ-
त्तिओ साक्ष्य छे अने हुं तेहेनो साक्षी छों; तथा
हुं चैतन्य तो ए सर्वे वृत्तिओनो प्रकाशक अने
वृत्तिना भाव तथा अभाव वन्नेनो जाणनार ते हुं;

એ રીતે ધ્યાન કરતાં એકાગ્રપણે અસ્વંડ ધ્યાન કરે તે દૃષ્ટ પ્રકારનો હૃદયમાં સવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય. ૧ (એ રીતે યુક્તિથી કામાદિક દૃશ્યોને ઇથ-કૂ કરીને તેથી અતિરિક્ત આનંદાત્મા સિદ્ધ થયો.)

અસંગઃ સચ્ચિદાનંદઃ સ્વપ્રભો દ્વૈત-
વર્જિતઃ । અસ્મીતિ શબ્દવિદ્વોયં સ-
માધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— જે પરમાત્મા ‘ અસંગ ’ એટલે સંગ રહિત છે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ— “ અસંગો હ્યયં પુરુષઃ ” “ અસંગો નહિ સજ્જતે. ” તથા ‘ સત્, ચિત્, આનંદ ’ એટલે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે; ‘ સ્વપ્રભ ’ એટલે સ્વપ્રકાશ છે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ— “ અદૃષ્ટં દ્રષ્ટુ અશ્રુતં શ્રોતુ ન દૃષ્ટેર્દ્રષ્ટારં પश्यેત્. ” તથા ‘ દ્વૈતવર્જિત ’ એટલે દૃશ્ય સર્વ ધર્મથકી તથા સ્વગત, સજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય ભેદથકી રહિત (ત્યાંહાં શ્રુતિઃ— “ એકમેવાદ્વિતીયં ”) એવો જે પ્રત્યક્કરૂપ સાક્ષી તેજ હું છું; એ રીતે નિરંતર ભાવના કરવી.

ઉપર પ્રમાણે કામાદિ અશેષ વૃત્તિનો લય કરનાર અને અસંગ ઇત્યાદિ શબ્દે મિશ્રિત અને વિ-

जातीय प्रत्यय रहित, सजातीय प्रत्ययनो प्रवा-
हरूप जे चिन्मात्रनिष्ठ अनुभव ते शब्दानुविद्ध
सविकल्प समाधि जाणवो. १ (उपर प्रमाणे श्रुति-
धी पण आत्माने असंग द्वैतवर्जितपणुं सिद्ध थयुं.)

ए रीते वे प्रकारनी सविकल्प समाधिना अ-
भ्यासनी पाटवताना वळथी, निर्विकल्प समाधिने
देखाडे छे. त्यांहां श्लोकः—

स्वानुभूतिरसावेशादृश्यशब्दानुपे-
क्षितुः । निर्विकल्पः समाधिः स्या-
न्निवातस्थितदीपवत् ॥ १ ॥

अर्थः— रस एटले आनन्दस्वरूप परमात्मा,
तथा अनुभवस्वरूप प्रत्यगात्मा पण परमात्मा-
थकी अभिन्न होवाथी अने परम प्रेमनो आस्पद
होवाथी रसरूप छे— अर्थात् ब्रह्मथी अभिन्न प्रत्य-
क्स्वरूपभूत जे अनुभवरूप रस; तेनो आवेश
एटले पूर्वोक्त वे प्रकारनी समाधिना अभ्यास व-
ळथी अंतःकरणमां स्वरूपभूत ज्ञानरूप आनन्द-
नो आविर्भाव ते स्वानुभूतिरसावेश कहेवाय छे.
तात्पर्य के दृश्य लईने द्रष्टा, साक्ष्य लईने साक्षी,
संग लईने असंग इत्यादि परस्पर सापेक्ष छे, प-
रंतु पूर्ण स्वरूपने विषे दृश्य, साक्ष्य, संग विगेरे

પ્રતિયોગીનોજ અસંભવ છે; માટે તેનો પ્રતિપેધ પળ નથી, કેવલ શુદ્ધ ચિદાકાશ પરિપૂર્ણજ છે; અને જે નામ રૂપ ક્રિયાત્મક દ્વૈત ધ્રુમાત્મક ભાસે છે તે તો રજ્જુ સર્પ તથા મૃગજલ તથા સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે. ત્યાંહાં ગૌડપાદ કારિકા:—

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેપિ
તત્તથા । વિતથૈઃ સદૃશાઃ સંતોઽવિત-
થા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— જે મૃગતૃષ્ણાદિ વસ્તુ, આદિને વિષે તથા અંતને વિષે નથી તે મધ્યમાં પણ નથી; એ પ્રકારે લોકમાં જેમ નિશ્ચય છે તેમજ જાગ્રતને વિષે દૃશ્ય એવા સર્વ ભિન્ન પદાર્થો, આદ્યંતને વિષે અભાવથી મધ્યનેવિષે પણ અસત્ય મૃગતૃષ્ણાદિકની તુલ્યતાથી મિથ્યાજ છે, તથાપિ અનાત્મવેત્તા મૂઢ પુરુષોયે સત્ય જેવા જાણ્યા છે. ૧ વળી આવેશ એટલે આનંદમાં નિમગ્નપણું તે પણ સ્વાનુભૂતિરસાવેશ; તે રસાવેશથી પૂર્વોક્ત કામાદિક દૃશ્યોને તથા અસંગાદિક શબ્દોને ઉપેક્ષા કરનાર અને સ્વાનુભૂતિરસનાસના મહા મગરે યસ્ત કર્યાથી સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ છે એટલે અનુભવરસનેજ શ્રૂતાવેશની પેઠે વજા થવાથી પરતંત્રતાયે રહેલો એવા પુરુષને નિર્વિક-

સ્ય સમાધિ ધાય; અર્થાત્ લય, વિક્ષેપ, કપાયા-
દક પ્રતિબંધના અભાવથી સ્વતઃજ હોય છે; વાયુ-
રહિત દેશમાં સ્થાપિત દીપની પેઠે. એ સમાધિ-
વિપે ઇષ્ટસિદ્ધિકાર તથા વસિષ્ઠજીનાં વચન:-

યાનુભૂતિરજામેયા ત્વનંતાનંદવિગ્રહા।
મહદાદિજગન્માયાચિત્રભિત્તિં નમા-
મિ તામ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:- જે પૂર્ણ ચિદાત્માની અનુભૂતિ (અ-
નુભવ) ‘ અજ્ઞા ’ એટલે જન્માદિ વિકાર રહિત છે;
તથા ‘ અમેયા ’ એટલે મનનો અવિષય; તથા ‘ અ-
નંતાનંદ વિગ્રહા ’ એટલે અપરિચ્છિન્ન આનંદ છે
સ્વરૂપ જેનું એવી છે તે ‘ મહદાદિજગન્માયાચિત્ર-
ભિત્તિં. ’ એટલે મહત્ત્વથી આરંભીને સ્થૂળ પર્યંત
સર્વ જગત માયારૂપ ચિત્રની ભિત્તિરૂપ એટલે
અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માની જે અનુભૂતિ તેને હું ન-
મસ્કાર કરું છૌં. ૭

અન્તઃ શૂન્યો વહિઃ શૂન્યઃ શૂન્યકુંભ
ઇવાંવરે । અન્તઃ પૂર્ણો વહિઃ પૂર્ણઃ પૂ-
ર્ણકુંભ ઇવાર્ણવે ૭ મા ભવ ગ્રાહ્યમા-
વાત્મા ગ્રાહકાત્મા ચ મા ભવ । ભાવ-
નામશિલાં ત્યક્ત્વા યદિષ્ઠં તન્મયો

ભવ ૨ પ્રશાન્તસર્વસંકલ્પા યા શિ-
લાવદવસ્થિતિઃ । જાગ્રન્નિદ્રાવિનિર્મુ-
ક્તા સા સ્વરૂપસ્થિતિઃ પરા ॥ ૩ ॥

અર્થઃ— જેમ આકાશને વિપે खालી ઘટ, વા-
હ્ય તથા અન્તર શૂન્યરૂપ છે એટલે હિતર વસ્તુ
રહિત છે; વઢી સમુદ્રને વિપે જઠ પૂર્ણ ઘટ, અં-
તર તથા બાહ્ય જઠમય છે; તેમજ જે અધિકા-
રી, અન્તર તથા બાહ્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિના વ
ઠથી અધ્યસ્ત એવા સર્વે દૃશ્ય પ્રપંચે રહિત છે;
વઢી અન્તર તથા બાહ્ય, ચિન્માત્ર સ્વરૂપે પરિપૂર્ણ
છે. ૧ ગ્રાહ્ય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દૃશ્ય વિ-
પયાદિરૂપ નહિ થવું, તથા ગ્રાહકરૂપ પળ નહિ થ-
વું એટલે અહંકારાદિરૂપ પળ નહિ થવું; કિંતુ
નામ રૂપ ક્રિયાત્મક સર્વ ભાવનાનો ત્યાગ કરીને
એટલે અધ્યસ્ત જાણીને જે અવશિષ્ટ ચિન્માત્ર સ્વ-
રૂપ તન્મય થવું. ૨ શાંત થયા છે સર્વે સંકલ્પો
જેને વિપે અને જાગ્રત નિદ્રા (મોહરૂપ નિદ્રા)થી
નિર્મુક્ત એવી જે શિલાની પેઠે સ્થિતિ તેજ પરમ
સ્વરૂપ સ્થિતિ, તેહેનું નામ સર્વે વાસનાની જા-
ઠનો ઉચ્છેદ પળ કહેવાય છે. ૩ (એ રીતે અ-
નુભવથી પળ શુદ્ધ સ્વરૂપ વૃત્તિમાં આરૂઢ એટલે
દૃઢ નિશ્ચલ થવું.)

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે દેખાડેલા હૃદય સંબંધિ સમાધિને બાહ્ય સંબંધિ પણ દેખાડવા માટે બાહ્ય તત્પદાર્થ બ્રહ્મ અને સર્ગનો છે વિવેક જેમાં તથા સત્, ચિત્, આનન્દ બ્રહ્મને વિષે છે નિષ્ઠા જેની એવો દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિને દેખાડે છે કે:-

હૃદીવ બાહ્યદેશેપિ યસ્મિન્કર્સિમશ્ચ
વસ્તુનિ । સમાધિરાદ્યઃ સન્માત્રાન્ના-
મરૂપપૃથક્કૃતિઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જેમ હૃદયમાં કામાદિકથી સાક્ષીને પૃથક્ કરીને તે કામાદિક સંકલ્પનું જે સાક્ષી ચૈતન્ય તેજ હું છું એ પ્રકારે જે ચિન્તવન, તે આંતર દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ કહેવાય છે; તેજ પ્રકારે બાહ્ય પણ પોતાને ઇષ્ટ એક વસ્તુને અવલંબન કરીને સત્, ચિત્, આનન્દ, નામ, રૂપ એ પંચ અંશરૂપ તે ઇષ્ટ વસ્તુમાંથી કલ્પિત નામ અને રૂપ અંશને પૃથક્ કરીને તે વસ્તુનું અધિષ્ઠાનભૂત જે સત્, ચિત્, આનન્દરૂપ વસ્તુ તેજ તત્પદ-લક્ષ્ય એવું બ્રહ્મ અને તે બ્રહ્મ હું છું એ રીતનું જે ચિન્તવન, તે બાહ્ય દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ કહેવાય છે. ૧ એ રીતે બાહ્ય દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિનું

નિરૂપણ કરીને, સમષ્ટિ વ્યપ્તિરૂપ સમસ્ત દૃશ્ય પ્રપંચનો લય કરનાર વાહ્ય શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિને દેખાડે છે. શ્લોક:—

અર્થઙકરસંવસ્તુ સચ્ચિદાનન્દલક્ષ-
ણમ્ । ઇત્યવિચ્છિન્નચિંતેયં સમાધિ-
મધ્યમો ભવેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— અર્થઙ એટલે દેશ, કાલ અને વસ્તુ-
થી અપરિચ્છિન્ન અને એકરસ એટલે ત્રણ કાલને
વિષે પણ એકરૂપ એ પ્રકારનું જે વસ્તુ તેજ બ્રહ્મ
હું છૌં; એ રીતે વિજાતીય પ્રત્યય રહિત સજાતી-
ય પ્રત્યયનો પ્રવાહરૂપ જે ચિન્તવન તે વાહ્ય
શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ૧

એ પ્રકારે બ્રહ્મને વિષે બે પ્રકારનો સવિકલ્પ
સમાધિને દેખાડીને હવે પૂર્વોક્ત સમસ્ત દૃશ્ય
તથા શબ્દોનો વિલય કરનાર નિર્વિકલ્પક સમા-
ધિને દેખાડે છે. શ્લોક:—

સ્તબ્ધીભાવો રસાસ્વાદસ્તૃતીયઃ પૂર્વ-
વન્મતઃ । એતૈઃ સમાધિભિઃ પદ્મિર્ન-
યેત્કાલં નિરંતરમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— પૂર્વોક્ત વાહ્ય તથા આંતર એ બે પ્રકાર-

રના સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસના બહે ખૂમા-
નન્દ રસના આસ્વાદનથી વ્યષ્ટિ સમષ્ટ્યાત્મક સ-
ર્વ દૃશ્ય પ્રપંચની તથા અસ્વંડ એકરસ इत्यादि
શબ્દ સમૂહની ઉપેક્ષા કરીને આસ્વાદન કરે-
લા ખૂમાનંદની પરતંત્રતાયે રહેલું જે ચિત્ત તે-
હેનો વાત રહિત દોષની પેઠે જે સ્તબ્ધીભાવ (નિ-
શ્ચલતા) તે ત્રીજો નિર્વિકલ્પક સમાધિ જાણવો;
અને તે પળ પૂર્વોક્ત સમાધિની પેઠે અંતર (ત્વંપ-
દાર્થ વિષયક) અને બાહ્ય (તત્પદાર્થ વિષયક)
બે પ્રકારનો જાણવો; એ રીતે છ પ્રકારના સમા-
ધિથીજ મુમુક્ષુએ નિરંતર કાઢ નિર્ગમન કરવો. ૧

એ પ્રકારે આંતર અને બાહ્ય મઢીને છ પ્રકાર-
ના સમાધિયોનું દીર્ઘ કાઢ નિરંતર સત્કાર પૂ-
ર્વક મુમુક્ષુને અવશ્ય કર્તવ્યતાયે વિધાન કરીને
હવે પૂર્વોક્ત પ્રકારે અન્વય વ્યતિરેક (યુગ્મદર્થ-
ની વ્યાવૃત્તિ અને અસ્મદર્થની અનુવૃત્તિ) થી આં-
તર અને બાહ્ય બે પ્રકારના પદાર્થનાં પરિશોધને
કરીને દેહાભિમાન ગલિત થયે છતે અને પરમાત્મ-
સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યે છતે પૂર્વોક્ત છ પ્રકાર-
ના સમાધિયો મુમુક્ષુનું મન, અંતઃ અથવા બા-
હ્ય જ્યાંહાં જ્યાંહાં જાય ત્યાંહાં ત્યાંહાં સ્વતઃજ
સિદ્ધ થાય છે એ વાત કહેછે.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમા-
ત્મનિ । યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર
સમાધયઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— સમ્યક્ પ્રકારે કર્યા એવા આંતર-
દૃક્ દૃશ્યના વિવેકે કરીને અસ્મત્ શબ્દનો અર્થ-
શ્રૂત સાક્ષી આત્માને વિપેજ અભિમાનથી, અહં-
કારથી આરંભીને દેહ પર્યંત યુગ્મદયોને વિપે
“ હું કર્તા, હું મનુષ્ય ” એ રીતે અનાત્માભિમાન
ગલિત થયે છતે, તથા બાહ્ય નામ રૂપાત્મક સર્વ
પ્રપંચ અને બ્રહ્મના વિવેકે કરીને નામ રૂપાત્મક
સર્વ મિથ્યા છે; અને તેહેનું અધિષ્ઠાનશ્રૂત સચ્ચિ-
દાનન્દરૂપ બ્રહ્મજ સત્ય છે; એ રીતે પરમાત્માને
જાણ્યે છતે ગલિત થયો છે દેહાભિમાન જેનો
તથા જાણ્યું છે પરમાત્મતત્ત્વ જેણે એવા પુરુષનું
મન, અંતઃ અથવા બાહ્યર જ્યાંહાં જ્યાંહાં જાય
ત્યાંહાં ત્યાંહાં પૂર્વોક્ત છ પ્રકારના સમાધિયો સ્વ-
તઃજ સિદ્ધ થાય. ૧ તીવ્ર વૈરાગ્યના વલ્લથી પ-
રમહંસાશ્રમનો સ્વીકાર પૂર્વક બ્રહ્મના સાક્ષાત્કા-
ર પર્યંત સદ્ગુરુના સન્નિધાનમાં શારીરક શાસ્ત્ર-
નું અવલંબન કરીને નિરંતર પુનઃ પુનઃ કરેલા ત-
ત્ત્વંપદાર્થના વિવેકે કરીને ગલિત થયો છે દેહા-

भिमान जेनो अने जाण्युं छें परमात्म तत्त्व जे-
णे एवा पुरुषने छ प्रकारना समाधियो अनायासे
करीने स्वतःज प्रवृत्त थायछे एज तात्पर्यार्थि; के-
म के “ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ” ए व्या-
स सूत्रना अनुसारे “ अहंब्रह्म ” ए वाक्यार्थ-
नो बोध ज्यां पर्यंत सुदृढ थाय त्यां पर्यंत स-
माधिये सहित एवो छतो श्रवणादिकनो अभ्यास
करे ए प्रकारे आचार्य्ये कह्युं छे.

हवे चैराग्य संन्यासादिक श्रवणनां साधनोने
विपे तथा दीर्घ काल निरंतर सत्कार पूर्वक करेलां
श्रवणादिरूप ज्ञाननां साधनोने विपे प्रयास जो-
इने तथा ब्रह्म आत्मानि एकतारूप ज्ञाननां फ-
लनी अग्निहोत्रादिकनी पेठे तत्काळ प्राप्तिना अ-
भावने पोतानी बुद्धिथी कल्पिने साधननां अनु-
ष्ठानथी उपराम पामता शिष्य प्रत्ये फलनां प्रद-
र्शननी द्वाराये साधननां अनुष्ठानने विपे तेहेने
प्रवर्त्ताववा माटे तथा विश्वास थवा माटे ब्रह्म
आत्मानि एकतारूप ज्ञाननुं तत्काळ फल देखा-
डनारी श्रुतिने पठन करे छे:-

भिक्षते हृदयग्रंथिच्छिद्यंते सर्वसंश-
याः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मि-
न्दृष्टे परावरे ॥ १ ॥

અર્થ:- દેહથકી વાહાર નામરૂપાત્મક સર્વ વસ્તુને વિષે સર્પની આધારશ્રૂત રજ્જુની પેઠે વ્યાપ્ત એવો સચ્ચિદાનન્દરૂપ જે પરમાત્મા તેજ પર શબ્દે કરીને જાણવો, તથા અન્તઃ અહંકારાદિ સર્વ દૃશ્યથી વિલક્ષણ અને અસ્મત્ પ્રત્યયનો અવલંબનશ્રૂત તથા પ્રત્યક્ ચૈતન્યમાત્ર અને સાક્ષીરૂપ જે જીવાત્મા તે અવર શબ્દે કરીને જાણવો. અર્થાત્ પ્રત્યક્થી અભિન્ન પરમાત્મા તેહેનો સાક્ષાત્કાર થયે છતે એટલે ‘તું તે હું.’ અને ‘હું તે તું.’ તથા ‘બ્રહ્મ તે હું.’ અને ‘હું તે બ્રહ્મ.’ એ રીતે અસ્વંડ એકરસતાયે કરીને કરતલામલકની પેઠે સાક્ષાત્કાર કર્યે છતે તે અધિકારીનો હૃદયગ્રંથિ (‘હૃત્’ કહેતાં અહંકાર અને ‘અયં’ કહેતાં સાક્ષી એ વેદુના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી લોહ અગ્નિની પેઠે જે એકતા પામેલું રૂપ તે) મિથ્યતે (ભેદાય છે) અર્થાત્ વિશીર્ણ થઈ જાયછે, તથા સર્વ સંશયો છેદાય છે— એટલે માહારે વિષે વાસ્તવતાથી બ્રહ્મત્વ છે કે નથી? અને બ્રહ્મત્વ છતાં પણ સાક્ષાત્કાર થયો છે કે નહિ? અને સાક્ષાત્કાર થયે છતે પણ ત્યાર પછી માહારે કર્તવ્ય કાર્ય છે કે નહિ? તથા કર્તવ્યનો અભાવ છતે પણ માહા-

રે જીવન્મુક્તિ છે કે નહિ? જીવન્મુક્તિ છતે પણ વર્તમાન દેહના પતનથી અનન્તર ભાવિ વિદેહમુક્તિ થશે કે નહિ? અને વિદેહ મુક્તિ થવાથી પણ કાલાન્તરને વિષે ફરીથી જન્મ થશે કે નહિ? इत्यादिक संशयो छेदाई जायछे अर्थात् परावरणां ऐक्य दर्शनरूप शस्त्रे करीने संशयरूप पाशो खंडित थायछे, तथा ए अधिकारीनां कर्मो क्षीण थायछे. (संचित, अनारब्ध ए शब्दे करीने वाच्य पुण्य अपुण्य मिश्ररूप जे कर्म तेज अहिं विवक्षित छे, प्रारब्ध कर्मनो तो भोग्य-कीज क्षय जाणवो.) १

उपर कहेला प्रकारनी जे स्थिति तेज जीवन्मुक्ति कहेवाय तेहेना प्रमाणमां श्लोकः—

यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् । तस्मात्कालात्समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ॥ १ ॥

भावार्थः— योगी एटले त्वંપદાર્થ તત્પદાર્થનાં શોધનપૂર્વક માગત્યાગ લક્ષણાથી અપરોક્ષ કરનાર પોતાના સ્વસ્વરૂપ જે આત્માને જે કાલે કેવલરૂપ એટલે અદ્વૈત, અખંડ, એકરસ અનુભવ કરે તે કાલને આદિ લેઈને સર્વદા જીવન્મુક્ત હોય છે. ૧

उपर कहेलाज अर्थना विशेष दृढीकारने अर्थे श्री वासिष्ठमां सिद्ध गीतामांथी वाक्योः—

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ १ ॥ यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्मादिदम् । येन सर्वं यद्विसर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥२॥ सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते । येनाशाविपवल्लीनां मूलमाला विलूयते ॥ ३ ॥ बुद्ध्वाप्यत्यंतवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः । बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः ॥४॥ उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं शमवशतः शममेति साधुचेतः । प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ ५ ॥

अर्थः— शुद्ध प्रत्यगात्म स्वरूपनो निष्कर्ष करीने करतलामलकनी पेठे साक्षात्कार कराव-

તા છતા કોઈ સિદ્ધો કહેછે કે દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્ય એ ત્રિપુટીને વાસનાયે સહિત ત્યાગ કરીને (આ ઠેકાણે ત્રિપુટીના ત્યાગે કરીને શુદ્ધ આત્માને વિપે જાયત્ અને સ્વપ્ન એ વન્ને અવસ્થાનો નિરાસ સૂચન કર્યો; તથા વાસનાના ત્યાગે કરીને એ વન્ને અવસ્થાની વીજખૂત અને વાસનાના જાળે કરીને પૂર્ણ એવી અજ્ઞાનાત્મક સુપુતિનો નિરાસ સૂચન કર્યો.) ત્રિપુટીથી પર અને ચક્ષુ, મન આદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિયોથી પ્રથમજ તેમની ઉત્પત્તિયોમાં સાક્ષીરૂપે કરીને ભાસમાન અર્થાત્ ત્રિપુટીથી પૂર્વસિદ્ધ અને સર્વને અનુભવસિદ્ધ એવો જે ત્રિપુટીથી વિવેચન કર્યો તુરીયસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મા તેની ઉપાસના કરીયે છેયે (પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ પામ્યા છેયે.) ૧ જે બ્રહ્મ, નામ રૂપાત્મક સર્વની આધારતાથી તથા સર્વેનું સ્વામીરૂપ હોવાથી તથા સર્વનો અભિન્ન નિમિત્તોપાદાનરૂપ અપાદાન (અવધિભાવ)થી તથા પરાર્થત્વરૂપ સંપ્રદાનભાવથી તથા સર્વે એવા કર્તૃકરણાદિ ભાવથી અર્થાત્ સપ્તવિભક્ત્યર્થરૂપતાથી માયાયે કરીને સર્વ જગત્ વ્યવહારનું નિર્વાહક અને સર્વાત્મક એવું હોય છે તે સર્વેનું અધિષ્ઠાન પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મજ પ્રત્યગાત્મારૂપ છે; એ રીતે

અભેદે એક્ય સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રહ્માત્મૈક્યરૂપે
 અવસ્થાન પામ્યા હૈયે. ૨ અન્ય સિદ્ધો પૂર્વોક્ત સ્વરૂ-
 પ તત્ત્વની પ્રાપ્તિને વિષે વૈરાગ્યનેજ મુખ્ય સાધન
 કહેછે કે, સર્વ આશાઓના પરિત્યાગથીજ હૃદ-
 યમાં રહેલું અને જ્ઞાનનું ફલરૂપ એવું પ્રત્યક્ સ્વ-
 રૂપ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય; જે સ્વરૂપના લાભથી આ-
 શારૂપ વિષ લતાઓની મૂલમાલા (વાસના જા-
 લથી જટિલ એવી હૃદયગ્રંથિ) છેદાઈ જાયછે-
 “ રસવર્જે રસોપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ”

એ ભગવદ્વચનનાં પ્રામાણ્યથી. ૩ પૂર્વોક્ત વૈરાગ્યના-
 જ દૃઢાકારને અર્થે કહેછે કે, જે દુર્મતિ પુરુષ,
 ધોગ્ય વિષયોને વિષે વૈરસ્યપણું જાણ્યા છતાં પણ
 તેમને વિષે ફરીથી વાસના બાંધે તે નર નહિ,
 કિંતુ ગર્દભ જાણવો. ૪ અન્ય સિદ્ધો તો ઉપશમ-
 ન મુખ્ય સાધન છે અને વૈરાગ્યાદિ ઇતર સા-
 ધનો તો ઉપશમને અર્થે છે એવા આશયથી ઉ-
 પસંહાર કરેછે કે, ઉપશમ એટલે બાહ્ય આન્તર
 ઇન્દ્રિયોના સ્વસ્વવિષયોને વિષે વ્યાપારનો ઉપ-
 રામ તેજે કરીને સર્વ વિક્ષેપ દુઃખની શાન્તિ હોવા-
 થી આવિર્ભવિ પામનાર જે આત્મસુખ એજ સંપાદ-
 ન કરવું. તે આત્મસુખ, વિષય સુખની પેઠે દોષનો

હેતુ નથી, કિંતુ ચિત્તપ્રસાદનું હેતુ છે માટે પ-
વિત્રરૂપ છે; તથા ઉપશમવાન્ જે પુરુષ તેનું ચિ-
ત્ત નિરિંધન અગ્નિની પેઠે જ્ઞાન્તિ પામે છે, અને
જ્ઞાન્તિ એટલે નિર્વાસન થયું છે મન જેનું એવો જે
પુરુષ તેને નિરતિજ્ઞાનનંદરૂપ એવાં સ્વકીય પ-
રમાર્થ સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ એટલે જ્ઞામિકાઓ-
ની પરંપરાને વિષે આરોહણના ક્રમથી ઉત્તમ એ-
વી સત્તમ જ્ઞામિકાને વિષે પ્રતિષ્ઠા હોય છે. ૫

इति श्रीमदुदयशंकरात्मज

गौरीशंकरविरचिते

स्वरूपानुसंधाने

तृतीयप्रक्रिया

समाप्ता.

॥ ३ ॥

अथ श्री स्वरूपानुसंधाने

चतुर्थ प्रक्रिया प्रारंभः ४.

मांडूक्य श्रुति अने ते उपर गौडपादाचार्य-
नी कारिकाओना तात्पर्यना अनुसारे विचार.

मांडूक्य भाष्यना आरंभमां मंगलाचरणः—

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकर-
व्यापिभिर्व्याप्य लोकान् भुक्त्वा भो-
गान् स्थविष्ठान् पुनरपि धिषणो-
द्भासितान्कामजन्यान् । पीत्वा सर्वा-
न्विशेषान्स्वपिति मधुरभृङ्मायया
भोजयन् नो मायासङ्ख्यातुरीयं प-
रममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

अर्थः— विधि मुखे करीने वस्तु जे ब्रह्म ते-
नुं प्रतिपादन ए प्रक्रियाने देखाडे छे के, जे पर-
ब्रह्म तेने हुं नमुं छौं; अस्मदर्थनुं एटले अहं प्र-
त्ययनो विषय प्रत्यक् आत्मानुं ब्रह्मनी साथे ऐ-
क्यताना अनुसंधाननुं स्मरणरूप नमनने सूचन
करता भाष्यकारे, ब्रह्म शब्दार्थनेज प्रत्यक्त्व

સૂચના કર્યું તથા તેને કરીને તત્પદાર્થ અને ત્વ પદાર્થનો એક્યરૂપ વિષય ધ્વનિત કર્યો; વળી યત્ શબ્દને પ્રસિદ્ધ અર્થનું દ્યોતકપણું છે માટે વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ જે બ્રહ્મ તેને નમું છૌં, એવા સંબંધે કરીને શ્રૌત મંગલાચરણ પણ કર્યું; વળી બ્રહ્મને અદ્વિતીયપણું છે માટે જન્મ મરણમાં કારણના અભાવથી અમૃત અને અજં એમ કહ્યું; વળી જે જન્મ મરણનો પ્રબંધરૂપ સંસાર તેના નિપેધે કરીને સ્વતઃસિદ્ધ અસંસારિપણાને દેખાડતા આચાર્યે, સંસારરૂપ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન પણ દ્યોતન કર્યું; જ્યારે અદ્વિતીય અને સ્વતઃ અસંસારી એવું બ્રહ્મ વેદાન્ત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે ત્યારે અસ્થવાત્રય વિશિષ્ટ એવા ભોક્તા જીવો કેમ અનુભવ થાય છે? વળી તેમને ભોગ કરાવનાર ईश्वर શ્રુતિમાં શ્રવણ થાય છે તથા ભોગ્ય એટલે ભોગવવા યોગ્ય વિષય સમૂહ પણ ઇથઠ્ઠ જાણવામાં આવે છે, એ સર્વ દૃશ્યવર્ગ અદ્વૈત સ્વરૂપને વિષે વિરુદ્ધ છે; એવી શંકા થયે છતે અદ્વૈત બ્રહ્મને વિષે જીવ, જગત્ અને ईश्वર એ સર્વ કાલ્પનિક સંભવે છે એવા અભિપ્રાયથી કહેછે કે ‘પ્રજ્ઞાનાંશુપ્રતાનૈઃ’ એટલે જન્માદિ વિક્રિયા રહિત કૂટસ્થ જ્ઞાપિરૂપ જે બ્રહ્મ વસ્તુ તે ‘પ્રજ્ઞાન’

કહેવાય છે; “પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ” એ શ્રુતિનાં પ્રમાણ-
થી. એ બ્રહ્મનાં ‘અંશુ’ (કિરણ) રૂપ વિદાભાસ
જીવો સૂર્યપ્રતિવિંબના જેવા નિરૂપણ કર્યા છતા
વિંબભૂત બ્રહ્મથી ભેદે કરીને વિદ્યમાન છેલ ન-
હિ; તે વિદાભાસ જીવોનાં ‘સ્થિરચર’ એટલે વૃ-
ક્ષાદિ મનુષ્યાદિયોના સમૂહને વિષે વ્યાપનાર
એવા ‘પ્રતાન’ એટલે વિસ્તારોયો લોક એટલે
વિષયોને વ્યાપીને અને દેવતાયે અનુગ્રહ કરેલાં
એવાં વાહ્ય ઇન્દ્રિયોની દ્વારાયે બુદ્ધિનો જે તે તે વિ-
ષયોને આકારે પરિણામ તેથી જન્મ્ય છે માટે
સ્થૂળ એવા ભોગ એટલે સુખદુઃખના સાક્ષાત્કારો-
ને ભોગવીને ‘સ્વપિતિ’ એટલે શયન કરે છે;
એણે કરીને બ્રહ્મને વિષે જાગરિત કલ્પિત છે એ
પ્રકારે સૂચન કર્યું. તેજ બ્રહ્મને વિષે સ્વપ્ન કલ્પના-
ને દેખાડે છે કે, પુનઃ એટલે જાગ્રતમાં હેતુ ધર્મ
અધર્મના ક્ષયથી અનન્તર સ્વપ્નનાં હેતુ કર્મનો ઇ-
ન્દ્રિય થયે છતે સ્વપ્નને વિષે વાહ્ય ઇન્દ્રિયો તથા
સ્થૂળ વિષયો છે નહિ કિંતુ વાસનાત્મક ભાસે છે;
તે કેવા છે કે કામ કર્મ અને અવિદ્યાથકિ જ-
ન્ય એવા તે વાસનાત્મક વિષયોને અનુભવ ક-
રીને શયન કરે છે. એ અવસ્થાની બ્રહ્મને વિષે ક-
લ્પના દેખાડીને હવે સુષુપ્તિની પણ કલ્પના દે-

खाडे छे के, जागरित स्वप्नरूप स्थूल सूक्ष्म सर्वे विषयोने 'पीत्वा' एटले अज्ञात स्वस्वरूपने विपे लय पमाडीने शयन करे छे (कारणभावे करीने रहेछे). ते सुषुप्तिमां आनंदने प्राधान्यना अभिप्रायथी विशेषण आपे छे के 'मधुरभुक्' एटले आनंदनो अनुभव करनार, प्रतिविवरूप अमोने मायाये करेलां मिथ्याभूत अवस्थात्रयना संबन्धि(अवस्थात्रयवान)जेवा संपादन करीने भोगवावतुं छतुं ते ब्रह्म रहेछे; माटे ब्रह्मने विपे जे त्रण अवस्था तथा अवस्थावान् जीवो अने मायावी ईश्वर ए सर्व कल्पित छे ए बात कहेछे के 'मायासङ्ख्यातुरीयं' तुरीय (चोथुं) एवा अर्थथी ब्रह्मने सद्वितीयपणुं प्राप्त थयुं, एवी शंका प्राप्त थये छते समाधानः— कल्पित एवा त्रण स्थानकनी अपेक्षाये जे ब्रह्मने तुरीयपणुं कह्युं तेथी सद्वितीयपणुं संभव नहि. मायाविषयाथी निरुपपन्नानो आशंका थये छते सिद्धांत कहेछे के 'परं' (शुद्ध) यद्यपि ब्रह्मने माया उपाधि द्वारा मायाविषयुं छे तथापि स्वरूप द्वाराये मायानो संबन्ध नथी माटे निरुपपणुं घटे नहि. १

प्रथम श्लोकमां विधि मुखे वस्तुनां प्रतिपादननी प्रक्रियाने अवलंबन करीने तच्छब्दार्थथी

ઉપક્રમ કરીને તે તત્ત્વદાર્થને ત્વં પદાર્થ પ્રત્ય-
ગાત્મમાત્રત્વ કથન કર્યું; તથા વિષય અને પ્રયો-
જનની ઉક્તિયે કરીને સંવંધ તથા અધિકારી સૂ-
ચન કર્યા; હવે નિષેધ દ્વારાયે વસ્તુની પ્રતિપાદન
કરનારી પ્રક્રિયાનું આશ્રયણ કરીને, ત્વં પદાર્થ-
થી ઉપક્રમ કરીને તે ત્વમર્થને તત્ત્વદાર્થની સા-
થે અસંસારી બ્રહ્માત્રત્વની પ્રતાપિ કરાવે છે.

શ્લોક:—

યો વિશ્વાત્મા વિધિજવિષયાન્ પ્રા-
શ્ય ભોગાન્ સ્થવિષ્ઠાન્ પશ્ચાન્ના-
ન્યાન્ સ્વમતિવિભવાન્ જ્યોતિષા
સ્વેન સૂક્ષ્માન્ । સર્વાનેતાન્ પુનરપિ
શનૈઃ સ્વાત્મનિ સ્થાપયિત્વા હિત્વા
સર્વાન્ વિશેપાન્ વિગતગુણગણઃ
પાત્સૌ નસ્તુરીયઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:— ત્વં પદનો અર્થશ્રૂત અને સ્વતઃ સિ-
દ્ધ એવો ચિદ્વાતુ, યત્ એ સર્વનામ શબ્દે કરીને પ-
રામર્ષ (ગ્રહણ) કરવો. તે ચિદ્વાતુને વિષે જાગ-
રિત આરોપિત છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે કે
જે ચિદ્વાતુ વિશ્વાત્મા છે— વિશ્વ એટલે પંચીકૃત

महाभूत अने तेहेनुं कार्यरूप स्थूल जगत् रूपी विराट् शरीर एज जागरित अवस्था; तेने विषे हुं अने म्हारुं ए प्रकारे अभिमानवाळो ते विश्वात्मा कहेवाय; तेनी अर्थ क्रियाने कहेछे के 'विधिज-विषयान्' एटले अविद्या, कामपी उत्पन्न थनार एवा धर्म अधर्मपी जन्य शब्दादि विषयो, ते के-वा छे के, भोग शब्द वाच्य तथा आदित्यादिये अनुग्रह करेलां बाह्य इंद्रियोनी द्वाराये जे बुद्धि चक्षुः परिणामो तेहेना विषयभूत छे; माटे 'स्थूलतम' एवा ते शब्दादि विषयोने साक्षात् अनुभव करीने ए प्रत्यगात्मा रह्यो छे. तेज परमात्माने विषे स्वप्नावस्थानो अध्यास देखाडे छे के, जाग्रतना हेतुभूत कर्मोनी क्षयपी अनंतर स्वप्नना हेतुभूत कर्मोनी उद्भव थये छते स्थूल विषयोपी अन्य एवा अने सूक्ष्म एटले बाह्य इंद्रियो उपराम थयां छे माटे अविद्या, काम अने कर्म प्रेरी एवी पोतानी बुद्धिमात्रना प्रभावथकीज उत्पन्न थनारा, अर्थात् वासनामय; चळी आदित्यादिक ज्योतिषो अस्त थइ गयां छे वास्ते जे आत्मभूत ज्योतिर तेणेज विषय करी एवा सूक्ष्म विषयोने अनुभव करीने अपंची-कृत पंच महाभूत अने तेनुं कार्य सूक्ष्म प्रपंच

હૈરણ્યગર્ભ ઈરીરને વિષે તથા સ્વપ્નસ્થાનને વિષે
 અહંમમતાનું અભિમાન કરતો છતો તૈજસ હો-
 ય છે. તેજ આત્માને વિષે સુષુપ્તિની કલ્પના દેઘા-
 ઢે છે, કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ વિભાગે કરીને
 સ્થાનદ્વયાવચ્છિન્ન એવા પૂર્વોક્ત સર્વ વિશેષોને સ્થૂ-
 લ સૂક્ષ્મ ઉપાધિદ્વયની દ્વારા એ સ્થાનદ્વયને વિષે
 જે સંચાર તેણે કરીને શ્રમ પ્રાપ્ત થયાથી સ્વપ્નને
 પળ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી ‘શનૈઃ’ એટલે ધી-
 રે ધીરે અનુક્રમથી અથવા ક્રમના રાહિત્યથી કાર-
 રણાત્મક અજ્ઞાન વિશિષ્ટ સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્વપ્ન
 વિષયોને સ્થાપન કરીને એટલે લય અથવા ઉ-
 પસંહાર કરીને અવ્યારૂત પ્રધાન એવો છતો ‘પ્રા-
 જ્ઞ’ હોય છે. હવે સ્થાનત્રય વિશિષ્ટ તેજ પ્રત્ય-
 ગાત્માને “નાન્તઃપ્રજ્ઞં ન બહિઃપ્રજ્ઞં” ઇત્યાદિ
 નિપેધ શાસ્ત્રથકી જન્ય એવાં પ્રામાણિક જ્ઞાનની
 આરૂઢતાથી કાર્યકારણરૂપ સર્વે પળ અનર્થોને
 પ્રામાણિક જ્ઞાનના પ્રભાવથીજ બાધ કરીને નિ-
 રૂપાધિક પરિપૂર્ણ જ્ઞાતિમાત્ર પરમાત્મસ્વરૂપે ક-
 રીને નિષ્પન્ન થયું જે પ્રત્યગાત્માનું તત્ત્વ તેને કહે-
 છે, કે જે પ્રત્યગાત્મા સર્વ વિશેષોનો ત્યાગ કરી-
 ને અસ્ત થયા છે ગુણગણ જેના એવા છતા તુરી-
 યરૂપ છે પેહેલા શ્લોકે કરીને દેઘાડેલા પ્રણા-

मनुं विघ्नोना प्रवाहनी शान्तिरूप जे प्रयोजन ते स्थानत्रयनी कल्पनाथी अतीत परम वस्तुनो लाभरूप छे तेनी प्रार्थना करे छे, के व्याख्या-
तारूप अने श्रोतारूप एवा अमो सर्वने पुरुषार्थमां प्रतिपक्षिभूत जे कारणो (त्रिविध प्रतिबंधो) तेमनो निरास पूर्वक निरस्त थइ छे अशेष कल्पनाओ जेथकी अने नित्य विज्ञप्ति स्वभाव एवा ए परमात्मा मोक्षना प्रदाने करीने अने तेनां हेतुभूत ज्ञाननां प्रदाने करीने रक्षण करो!२

(१) ॐकारना निर्णयने अर्थे अने आत्मतत्त्वनी प्रतिपत्तिमां उपायभूत एवं पेहेलुं ॐकार प्रकरण. (२) जेम रज्जुने विपे सर्पादिक विकल्पनो उपशम थये छते रज्जुतत्त्वनी प्रतिपत्ति (सिद्धि) थाय छे तेम जे द्वैत प्रपञ्चनो उपशम थये छते अद्वैतनी प्रतिपत्ति थाय, ते द्वैतनुं हेतुथी मिथ्यात्व प्रतिपादन करवाने अर्थे वीजुं वैतथ्य प्रकरण. (३) अद्वैतने पण वैतथ्यपणानो प्रसंग प्राप्त थये छते युक्तिथकी सिद्ध जे अद्वैतत्वतेने देखाडवा माटे त्रीजुं अद्वैत प्रकरण. (४) अद्वैत विपे अद्वैतत्वनी सिद्धिमां प्रतिपक्षिभूत एवां वीजां अवैदिक वादान्तरोंने तेमनीज विरुद्ध उक्तिये करीने निराकरणने अर्थे चोथुं अलगत प्रकरण.

ઐકાર છે તે સગુણ બ્રહ્મનો પ્રતીક રૂપ છે અને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો દ્વારશ્રૂત છે. એ ઐકાર ચાર માત્રાત્મક તેની “પાદા માત્રા માત્રાશ્ચ પાદાઃ” એટલે દરેક માત્રા ચાર ચાર (વિશ્વાદિ ૧૬) પાદાત્મક તે અધ્યાત્મક, અધિદૈવ અને અધિશ્રૂત ઇત્યાદિક ત્વંપદાર્થ તત્ત્વદાર્થનાં શોધન પૂર્વક અધ્યારોપ તથા અપવાદ દૃષ્ટિથી વ્યપ્તિ સમપ્તિની એકતાનો અને સર્વમાં ચૈતન્ય સત્તા-સ્ફૂર્તિની અનુસ્યૂતતા તથા અદ્વૈતનો અનુભવ શ્રુતિ કરાવે છે તેહેનો પ્રકાર.

૧ અકાર માત્રા, સત્ત્વ ગુણાત્મિકા, જાગ્રત અવસ્થા, નેત્ર સ્થાનક, સ્થૂલ ભોગ, સપ્તાંગ (૧ બુલોક મૂર્ધા. ૨ સૂર્ય ચક્ષુ. ૩ વાયુ પ્રાણ. ૪ આકાશ દેહનો મધ્ય ભાગ. ૫ જલ વસ્ત્રિ (મૂત્ર સ્થાન). ૬ પૃથ્વી પાદ. ૭ આહવનીય અગ્નિ મુખ). એકોનવિંશતિ મુખ (વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પ્રાણાદિ પંચક, અન્તઃકરણચતુષ્ટય એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર). વહિઃપ્રજ્ઞ એટલે આત્માથી અતિરિક્ત જે અનાત્મા સર્વ દૃશ્ય વિષયો તેને વિષે જેની પ્રજ્ઞા સંલગ્ન રહે તે અર્થાત્ જેનું પ્રજ્ઞત્વ અવિદ્યાથી વહિર્વિષયક હોય છે તે. વિશ્વસંજ્ઞિક સામાસ

अहंकार अभिमानी भोक्ता ते अध्यात्मक अने अधिदैव वैश्वानर तेने विराट् पण कहेछे ते समष्टि विश्वनो आयतन छे. त्याहां पुरुषसूक्तनी श्रुतिः— “ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्, ” व्यष्टि समष्टिनी एकात्मकताथी स्थूल भोग तेमां अन्य श्रुतिः—

“ स्त्रीअन्नपानादि विचित्रभोगैः स-
एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ” ॥ १ ॥

अर्थः— ‘स एव’ एटले मायाये परिमोहित आत्मा, मनने अनुकूल स्त्रीयो तथा मनने अनुकूल अन्नपानो अने ‘आदि’ शब्दथी मनने अनुकूल आसन, आच्छादन इत्यादि विचित्र भोगोथी जाग्रतमां (चक्षुरादिक इंद्रिये करीने बाह्य विषयोनी उपलब्धिरूप अवस्थामां) सर्व तरफथी विषयसुखजन्य तृप्तिने पामे छे एटले सुखदुःखनो अनुभव करे छे. १ ए रीते जाग्रतथी सुप्ति पर्यंत शास्त्रीय अथवा लौकिक कामनाओने करतो छतो विश्वाभिमानी श्रमित थई जाय छे; जेम शकुनि पक्षी आकाशमां चारो करवा फरी फरीने श्रमित थयो छतो पोताना माळामां आवे छे; ए रीते जाग्रतमां वृत्तियो श्रमित

થઈ ગયે અકાર માત્રા ઉકારમાં મઢી. વિશ્વ તૈ-
જસમાં મઢ્યો અને વૈશ્વાનર હિરણ્યગર્ભમાં મ-
ઢ્યો એ પ્રમાણે જાયતનો અસ્તકાલ અને સ્વપ્ન-
નો ઉદયકાલ એ બંને કાલની સંધિ(અંતરા-
લાવસ્થા)માં બંને ઉપાધિથી રહિત અન્તર્યામી-
નો અનુભવ થાય છે. હવે—

૨ ઉકાર માત્રા, રજો ગુણાત્મિકા, સ્વપ્ના-
વસ્થા, કણ્ઠ સ્થાનક, સૂક્ષ્મ ભોગ, સપ્તાંગ, એકો-
નવિંશતિ મુખ, અન્તઃપ્રજ્ઞ (બહિરિન્દ્રિયોનો ઉપ-
રામ થયે છતે વાસનામય મનોમાત્રતા થકી અ-
ન્તઃ જેની પ્રજ્ઞા તે). તૈજસાભિમાની (સ્થૂલ વિ-
ષયોએ રહિત અને કેવલ પ્રકાશસ્વરૂપ એવી વિ-
ષયમ્ભૂત જે પ્રજ્ઞા તેને વિષે વિષયિષણે કરીને જે
રહે તે) ભોક્તા એ અધ્યાત્મક અને અધિદૈવ હિ-
રણ્યગર્ભ તેને સૂત્રાત્મા પણ કહેછે; તે સમષ્ટિ
તૈજસનો આયતન છે. ત્યાંહાં શ્રુતિઃ— “યથાગ્નેઃ
ધુદ્ગા વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરંતિ.” વ્યપ્તિ સમષ્ટિ-
ની એકાત્મકતાથી સૂક્ષ્મ ભોગ તેમાં અન્ય શ્રુતિઃ—

“સ્વપ્ને સ જીવઃ સુખદુઃસ્વભોક્તા
સ્વમાયયા કલ્પિતવિશ્વલોકે.” ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— સર્વે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામરૂપ સ્વપ્નાવ-

स्थामां प्राणनो धारण करनार जीव, विविध प्रकारनी वासनाये युक्त एवो छतो पोतानां अज्ञाने करीने कल्पित एवां रथ, अश्व, मार्ग इत्यादिक विश्वने विपे “हुं सुखी, हुं दुःखी.” ए प्रकारे सुख दुःखनो भोक्ता होय छे. १ ए रीते स्वप्नावस्थामां रथ, घोडा तथा रथने चालवानो मार्ग पण नथी; तो पण जे गिरि, नदी, समुद्र विगेरे अनेक प्रपञ्च भोगववामां आवे छे ते सर्वे स्वयंज्योति साक्षी आत्मा अधिष्ठाननी उपर उल्लेख थाय छे; जेम सूर्यनां कीरणनी उपर जलनो उल्लेख थाय छे तेम. ए वातनो विस्तार बृहदारण्यकमां छद्वा अध्यायना त्रीजा ब्राह्मणमां जनक राजाने याज्ञवल्क्य मुनि ए स्वप्नावस्थामां स्वयंज्योतिपणानो अनुभव कराव्यो छे. त्यांहां श्रुतिः—

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च अथ यथाक्रमोयं परलोकस्थाने भवति त-

माक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आ-
नन्दाश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपि-
त्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपा-
दाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वे-
न भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपि-
त्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १ ॥

अर्थः— शंका— पूर्वं मंत्रमां कहें हतुं के,
जे स्थानने विपे आदित्यादिक बाह्य तेजोना
अभाव छुते कार्यकारणनो संघातरूप एवो पुरु-
ष, बाह्य ज्योतिष अतिरिक्त स्वरूप ज्योतिषे क-
रीने गमनादिक व्यवहार करे छे; ते आदित्या-
दि ज्योतिषना अभाव विशिष्ट कोई स्थानकज
नथी के जेने विपे विविक्त स्वयंज्योतिष उपल-
भ्यमान थाय; केमके सर्व काळने विपेज ए का-
र्यकारणनो संघात, बाह्य ज्योतिषे करीने संबंध-
वाळोज जणाय छे वास्ते विविक्त स्वयंज्योति-
षरूपे करीने सत्य नथी. त्याहां सिद्धांति— कोई
एक स्थानकने विपे बाह्य आध्यात्मिक भूत भौ-
तिक सूर्यादि तेजोना संबंधे रहित विविक्त स्वयं-
ज्योतिषरूपे उपलभ्यमान थाय छे; माटे पूर्व
मंत्रमां कहेछें सर्व पण सम्यक् छे. ए आशये

કરીને સમાધાન કરે છે, કે તે આત્મા જે .કા-
 ળને વિપે પ્રકર્ષે કરીને સ્વાપનો અનુભવ કરે-
 છે અર્થાત્ સંધિ સ્થાનને પામે છે ત્યારે સર્વાવાન્
 એટલે સંસર્ગમાં કારણભૂત એવી ભૂત ભૌતિક સ-
 ર્વ માત્રાવાળો આ જાગરિત દેહની માત્રા(એક
 દેશરૂપ અવયવો)ને ગ્રહણ કરીને અર્થાત્ દૃષ્ટ
 જન્મની વાસનાયે વાસિત એવો છતો પોતેજ જા-
 ગરિત સ્થૂઠ દેહને હણીને એટલે સંબંધ રહિત
 સંપાદન કરીને (આ ઠેકાણે આત્માને જે દેહનું હં-
 તાપણું કહ્યું તેહેનો અભિપ્રાય એ છે કે, જાગરિત
 અવસ્થાને વિપે આદિત્યાદિક દેવતાઓનો જે
 ચક્ષુરાદિક ઇન્દ્રિયોને વિપે અનુગ્રહ તે સ્થૂઠ દેહ
 વ્યવહારને અર્થે છે અને આત્મા સંબંધિ જે દેહ-
 વ્યવહાર તે ધર્માધર્મફલનો જે ઉપભોગ તત્પ્રે-
 રિત છે, અને એ દેહને વિપે ધર્માધર્મફલના ઉ-
 પભોગનું જે ઉપરમણ તે કર્મના ઉપરામે કર્યું છે,
 માટે કર્મકૃત દેહ હનનનો આત્માને વિપે ઉપ-
 ચારથી તેહેને હંતા કહ્યો છે.) તે વાસનાવાસિત
 આત્મા વાસનામય સ્વપ્ન દેહને પોતે નિર્માણ ક-
 રીને(આ ઠેકાણે પણ કર્મકૃત નિર્માણનાં ઉપચા-
 રથી આત્માને વિપે નિર્માણ કર્તૃત્વ જાણવું.) પો-
 તાની માત્રોપાદાનરૂપ દીક્ષિયે એટલે સર્વ વાસ-

નાત્મક અન્તઃકરણની વૃત્તિના પ્રકાશે કરીને તે વૃત્તિ સ્વપ્નને વિષે વિષયભૂત અને સર્વ વાસનામય એવી છતી પ્રકાશે છે, અને તે વૃત્તિ સ્વપ્નને વિષે સ્વયંભા કહેવાય છે. વિષયિ તથા વિવિક્તરૂપ તથા અલુપ્તદૃક્ સ્વભાવરૂપ સ્વરૂપ જ્યોતિષે કરીને પૂર્વોક્ત વિષયભૂત વાસનામય વૃત્તિભાને વિષય કરતો છતો પ્રસ્વાપ કરે છે. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે વર્તન તેહેનેજ પ્રસ્વાપ (સ્વપ્ન) જાણવો. એ સ્વપ્નાવસ્થામાં એ આત્મા પોતેજ વિવિક્ત જ્યોતિષ (બાહ્ય આધ્યાત્મિક ભૂત, ભૌતિક સૂર્યાદિના સંસર્ગે રહિત સ્વપ્રકાશરૂપ) હોય છે. શંકા:— એ આત્માયે જાયત દેહની માત્રા (વાસના)નું ગ્રહણ કર્યું છે માટે તે છતે સ્વપ્નને વિષે આત્મા સ્વયંજ્યોતિષ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર:— એ દોષ અહિં જાણવો નહિ; કેમકે તે વાસનામયત્વ તો વિષયભૂત છે, માટે તેણે કરીનેજ સ્વયંજ્યોતિષ આત્મા દેખાડી શકાય, વિષય વિના સ્વયંજ્યોતિષ આત્મા દેખાડી શકાતોજ નથી; જેમ સુષુપ્તિ કાળને વિષે કોઈ પણ વિષય વિના સ્વયંજ્યોતિષ આત્મા દેખાડી શકાતો નથી તેમ. જ્યારે તે વાસનાત્મક વિષયભૂત સ્વયંભા ઉપલબ્ધમાન હોય, ત્યારેજ મિથ્યાનથી

खड्गनी पेठे सर्व संसर्गे रहित चक्षुरादि कार्यकारणथी व्यावृत्त स्वरूप अलुप्तदृक् ते आत्म ज्योतिष स्वस्वरूपे प्रकाशमान ग्रहण कराय; माटेज ए आत्मा स्वप्नने विषे स्वयंज्योतिष अनुभव थाय ए सिद्ध थयुं. १ तात्पर्य ए जे— यद्यपि जाग्रतमां अने स्वप्नमां आत्मानुं स्वयंज्योतिषपणुं सिद्ध छे परंतु जाग्रतमां सूर्य, चंद्र, अग्नि अने वाक् ए चार ज्योति वडे संकीर्ण छे तेथी जाग्रतमां स्वयंज्योतिषपणुं अनुभवमां आवतुं नथी अने स्वप्नमां ए सूर्यादि ज्योतिनो अभाव छे तेथी तेमां स्वयंज्योतिषणानो स्पष्ट अनुभव थाय छे.

शंकाः— स्वप्नने विषे आत्मा स्वयंज्योतिष न कहेवाय? केमके जागरितने विषे जेम, तेमज ग्राह्यग्राहकादि सर्व व्यवहार स्वप्नमां पण देखाय छे; वळी चक्षुरादिकना अनुग्राहक आदित्यादिनो आलोक पण जागरितनी पेठेज देखाय छे माटे स्वप्नने विषेज स्वयंज्योतिष ए अवधारण केम थई शके? समाधानः— जाग्रत स्वप्नमां वैलक्षण्यपणुं छे ते श्रवण कर! जागरितमां इंद्रिय, बुद्धि, मन आदिकना प्रकाशादिक व्यापारथी संकीर्ण आत्मज्योतिष छे, अने स्वप्नमां तो इंद्रियोनो तथा तेमनां अनुग्राहक

આદિત્યાદિ પ્રકાશનો પળ અભાવ છે; માટે તે આત્મજ્યોતિષ કેવલ વિવિક્ત હોય છે વાસ્તે વૈલક્ષણ્યપણું છે. શંકા:— જેમ જાગરિતને વિષે વિષયો ઉપલબ્ધમાન થાય છે, તેમજ સ્વપ્નમાં પળ ઉપલબ્ધિ છે; માટે ઇન્દ્રિયોના તથા અનુગ્રાહકના અભાવથી વૈલક્ષણ્યપણું કહ્યું તે કેમ ઘટે? સમાધાન:— ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો
 ભવન્ત્યથ રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ
 સૃજતે ન તત્રાનન્દા મુદઃ પ્રમુદો ભ-
 વન્ત્યથાનન્દાન્ મુદઃ પ્રમુદઃ સૃજતે
 ન તત્ર વૈશાન્તાઃ પુષ્કરિણ્યઃ સ્રવ-
 ન્ત્યો ભવન્ત્યથ વૈશાન્તાઃ પુષ્કરિ-
 ણ્યઃ સ્રવન્ત્યઃ સૃજતે સ હિ કર્તા ૨

અર્થ:— તે સ્વપ્નને વિષે રથાદિક વિષયો નથી, તથા રથાદિકને વિષે જોડવા યોગ્ય અશ્વાદિક પળ નથી, અને રથાદિકને ચાલવાના માર્ગો પળ નથી; તથાપિ એ આત્મા, રથોને તથા અશ્વોને તથા માર્ગોને પોતેજ સ્રજે છે. શંકા:— રથાદિકનાં સાધનજૂત કાષ્ઠાદિકનો અભાવ છે માટે કહી રીતે

सृजे ? समाधान:- जाग्रत लोकनी वासनामात्र-
 ने ग्रहण करीने अने ते देहनो विधात करीने ए
 आत्मा स्वप्न लोकने सृजे छे. ए वासनात्मक अं-
 तःकरणनी वृत्तिज स्वप्न लोकनी उपलब्धिमां नि-
 मित्तभूत शुभाशुभ कर्म प्रेरी छती दृश्यरूपे रहे
 छे एम पूर्वे कसुं हतुं तेहेने केम भूली गयो? स्व-
 प्मने विपे करण तथा तेहेना अनुग्राहक आदि-
 त्यादिक प्रकाश तथा तेथी अवभास्य एवा रथा-
 दिक विषयो विद्यमान छे तथापि ते केवळ वा-
 सनामात्रज छे, अने ते सर्व कर्मनी प्रेरणाथी
 उद्भूत एवी अन्तःकरणनी वृत्तिने विपे देखाय छे;
 ते सर्व अलुप्तदृक् जे ज्योतिषथी जणाय छे ते
 आत्मज्योतिष, ए स्वप्मने विपे कोशथी असीनी
 पेठे केवळ विविक्त छे; तथा ते स्वप्मने विपे जा-
 ग्रत प्रसिद्ध सामान्य आनन्द नथी अने मुद
 (पुत्रादिकना लाभ निमित्त हर्ष) नथी तथा प्र-
 हर्ष (अतिशयित आनन्द) पण नथी; तथापि
 तेमने आत्मा सृजे छे. वळी स्वप्मने विपे वेशा-
 न्त एटले अल्प जलाशय, महा सरोवर, नदी-
 ओ तथा गिरि समुद्रादिक नथी तथापि आत्मा
 तेने वासनामात्रने सृजे छे. आत्माने विपे जे सृ-
 ष्टिनुं कर्तृत्व कसुं, ते वासनानी आश्रयभूत चि-

તત્વત્તિનાં ઉદ્ભૂતપણામાં નિમિત્તધ્રૂત કર્મરૂપ હેતુ-
થી ઔપચારિક (વિવર્તરૂપ) જાણવું, પણ સા-
ક્ષાત્ કર્તૃત્વ નહિ; કેમકે આત્માને વિષે સાધન
ના અભાવથી ક્રિયા સંભવતીજ નથી, અને કાર-
ક વિના ક્રિયાનો સંભવજ પ્રસિદ્ધ નથી. સ્વપ્ન-
માં હસ્ત પાદાદિક ક્રિયા કારકોનો સંભવ નથી
વાસ્તે તે આરોપિત જાણવો— એટલે એ સ્વયંજ્યો-
તિપરૂપ અધિષ્ઠાન વિષે પૂર્વોક્ત સર્વ અધ્યસ્તરૂપ
અર્થાત્ વિવર્તરૂપ જાણવું. * ૨

ઉપર પ્રમાણે તૈજસાભિમાની ઉકારમાત્રાત્મક
સ્વપ્નાવસ્થામાં વિચિત્ર સૂક્ષ્મ ભોગો ભોગવીને પૂ-
ર્વોક્ત શકુનિનાં દૃષ્ટાન્તની પેઠે શ્રમિત થઈને મ-
કાર માત્રામાં લીન થયો. તૈજસ પ્રાજ્ઞમાં મળ્યો
અને હિરણ્યગર્ભ અવ્યાકૃતમાં મળ્યો. એ પ્રમા-
ણે સ્વપ્નનો અસ્ત કાઢ અને સુષુપ્તિનો ઉદય કા-
ઢ એ બન્નેની અન્તરાલાવસ્થામાં નિરુપાધિક અ-
ન્તર્યામિનો અનુભવ થાય છે.

હવે મકાર માત્રા, તમોગુણાત્મિકા, સુષુપ્તિ

* વિવર્તનું લક્ષણ. “કારણેન વિપમસત્તાકોઽન્યથાભાવો
વિવર્તઃ” અર્થઃ— કારણની સાથે વિપમ છે સત્તા જેની એ-
વો જે અન્યથા ભાવ એટલે રૂપાંતરની પ્રતીતિ તે વિવર્ત. જેમ ર-
ઙ્ગુને વિષે મુજગ.

अवस्था, हृदय स्थानक, आनंद भोग, एकीभूत्वा एकीभूत एटले जागरित अने स्वप्न ए वन्ने स्थाने करीने प्रविभक्त (एथक् एथक्) एबुं जे मन स्पंदमात्र स्थूळ तथा सूक्ष्म द्वैत समूह ते सर्व जेबुं पोतानुं विभक्तरूप छे तेहेना अपरित्यागे करीनेज पोताना सर्व विस्तारे सहित छतुं अव्याकृत नामना कारणभावने पामे छे (कारणात्मक होय छे) जेम दिवस निशाना तमथी ग्रस्त थयो छतो तमस्त्वपणाथीज व्यवहार थाय छे तेम स्थूळ, सूक्ष्म कार्य समूह पण कारणभावने पाम्बुं छतुं कारण शब्दे करीनेज व्यवहार थाय छे, ते अवस्थारूप उपाधिथी उपहित चैतन्य आत्मा पण एकीभूत कहेवाय छे. चेतोमुख एटले “ प्रतिबोधविदितं मतं ” ए श्रुतिमां प्रसिद्ध एवा प्रतिबोध शब्दे करीने वाच्य जे स्वप्न अने जागरित तेने चेतस् कहे छे, ते चेतस् प्रत्ये द्वारभूत होवाथी प्राज्ञ चेतोमुख कहेवाय छे. सुषुप्तरूप द्वार विना स्वप्न अने जाग्रतनो संभवज नथी, केमके स्वप्न तथा जाग्रत वन्ने पण सुषुप्तिनां कार्यरूप छे; ए रीते सुषुप्तिनो अभिमानी प्राज्ञ स्थानद्वयनुं कारण होवाथी चेतोमुख ए नामनो भजनार छे. अथवा सुषुप्ताभिमानी

પ્રાજ્ઞનું સ્વપ્ન અને જાગરિત પ્રત્યે ક્રમથી વા અક્રમથી જે આવાગમન તે પ્રત્યે ચૈતન્યજ દ્વારભૂત છે; કેમકે ચૈતન્ય-વિના કોઈ પણ ચેષ્ટા સિદ્ધજ થાય નહીં એ અભિપ્રાયે પ્રાજ્ઞ ચેતોમુખ કહેવાય છે. ઘનપ્રજ્ઞ એટલે જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નનામક મનના સ્પંદરૂપ પ્રજ્ઞાનો જે અવસ્થામાં ઘનીભાવ અર્થાત્ અવિભક્ત થાય છે તે. પ્રાજ્ઞાભિમાની ભોક્તા એટલે પ્રજ્ઞાતિમાત્રજ જેનું અસાધારણ રૂપ અર્થાત્ વિશેષ જ્ઞાનના રાહિત્યથી તે અધ્યાત્મક અને અધિદૈવ અવ્યાકૃત ઈશ્વર તેહેને શબ્દ બ્રહ્મ પણ કહે છે, તે સમષ્ટિ પ્રાજ્ઞનો આયતન છે. ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

“ ન કિંચિત્કામં કામયતે ન કિંચિત્સ્વપ્નં પश्यति । तापी अतापी भवति विद्वोऽविद्वो भवति.”

વ્યષ્ટિ સમષ્ટિની એકાત્મકતાથી આનંદ ભોગ તેહેમાં અન્ય શ્રુતિ:—

सुषुप्तिकाले सकले विलीने
तमोभिभूतः सुखरूपमेति ।

અર્થ:— સુષુપ્તિ કાલને વિષે એટલે આનન્દ-ભોગના અવસરને વિષે સર્વ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ

स्वकारणमां लय पामे छते, अज्ञाने करीने आवृत्त एवो छतो सुखरूपने एटले स्वप्रकाश आनन्दात्मक स्वरूपने पामे छे.

एरीते सुषुप्ति अवस्थामां आवरण युक्त आनन्द भोगवीने ते मकार मात्रा, आवरण (अज्ञान) — नो भंग करीने शुद्ध ब्रह्मनो अनुभव थवा सारु अर्थ मात्रामां लीन थई— एटले अर्थ मात्रा, शुद्ध सत्वगुणात्मिका, तुर्ग्यावस्था, हृदयाकाश स्थानक, परमानन्द भोग, अन्तर्यामी भोक्ता ते अध्यात्मक, अने अधिदैव शुद्ध ब्रह्मस्वरूप. एरीते अध्यारोप दृष्टिथी अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूत सर्व प्रपंचने विषे अधिष्ठान स्वरूपनो अनुभव कराव्यो. हवे अपवाद दृष्टिथी “नेतिनेति” ए श्रुतिने अनुसारे अनुसंधान. त्याहां मांडूक्यनी श्रुति:—

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥
अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम-
चिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ १ ॥

अर्थः— अवस्थात्रयथकी अतात एवां तुर्य स्वरूपनो अध्यारोप दृष्टिथी विधि मुखे अनुभव थई शकेज नहि, माटे अपवाद दृष्टिथी निपेध मुखे तेहेनो अनुभव करावे छे. “ नान्तःप्रज्ञ-मिति ” आ श्रुतिमा प्रथम प्राप्त वहिःप्रज्ञ वि-श्वाभिमानानीनो त्याग करीने तैजसाभिमानी अ-न्तःप्रज्ञने जे पेहेलो निपेधमां लीधो तेहेनुं का-रण ए छे के, जाग्रदादि त्रण्ये अवस्थाने स्वप्नप-णुं जणाववाने माटे; त्याहां श्रुतिः— “ त्रय आ-वस्थास्त्रयः स्वप्नाः ” तथा आतिवाहिक पण अन्तःप्रज्ञ छे तेथी तेहेने प्रथम ग्रहण कर्यो. ‘ न अन्तःप्रज्ञ ’ एणे करीने स्वप्नाभिमानी तैजसनो निपेध; तथा ‘ न वहिःप्रज्ञ ’ एणे करीने जाग्रत अभिमानी विश्वनो निपेध; अने ‘ नोभयतःप्रज्ञ ’ एणे करीने जाग्रत स्वप्न वेडनी अन्तरालावस्था-नो प्रतिपेध; तथा ‘ न प्रज्ञानघनं ’ एणे करीने सु-पुप्ति अवस्थानो प्रतिपेध; अने ‘ न प्रज्ञ ’ एणे क-रीने एके काळे सर्व विषयोना ज्ञातृत्वनो निपेध; अने ‘ न अप्रज्ञ ’ एणे करीने अचैतन्य (जडप-णा)नो निपेध. शंकाः— आत्माने विपे प्रत्य-क्षादि प्रमाणे करीने गम्यमान एवां अन्तःप्रज्ञ-त्वादिनो रज्जु आदिकने विपे सर्पादिकना निपे-

धनी पेटे प्रतिपेध करवायी ते अन्तःप्रज्ञत्वादिनुं असत्यपणुं केम सिद्ध थाय ? समाधानः—आत्मस्वरूपने विषे अन्तःप्रज्ञत्वादि धर्मोनो परस्पर व्यभिचार छे; जेम रज्ज्वादिकने विषे सर्प, धारा, माला इत्यादिकनो परस्पर व्यभिचार छे, अने जेम अधिष्ठानभूत रज्जुनो व्यभिचार नथी तेम आत्मस्वरूपनो पण व्यभिचार नथी; माटे आत्माने विषे कल्पित अन्तःप्रज्ञत्वादिओनो सर्पादिकनी पेटे निपेध घटे छे. शंकाः— ज्ञप्तिस्वरूपनुं सत्यपणुं सुषुप्तिने विषे व्यभिचार पामे छे. समाधानः— सुषुप्तिनुं साधक ज्ञप्तिस्वरूप अनुभव थाय छे माटे ते विषे सत्यत्वनो व्यभिचार घटे नहि. तेमां श्रुतिना अर्थनुं प्रमाणः— “ विज्ञातानी विज्ञप्तिनो लोप थतो नथी, अविनाशी छे माटे. ” पूर्वोक्त रीति ए तुल्यस्वरूप निर्विशेष छे माटेज ‘अदृष्टं’ एटले चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रियोनुं अविषय, अने अविषयताथकीज ‘अव्यवहार्य’ एटले व्यवहारनो विषय नहि; तथा ‘अग्राह्य’ एटले कर्मेन्द्रियोयी ग्रहण थई शके नहि; वळी ‘अलक्षण’ एटले लिंग रहित अर्थात् अनुमाननुं अविषय, माटेज ‘अचिन्त्य’ एटले मननुं अविषय अर्थात् चिंतवनमां न आवे; अने मननी

અવિષયતાથકીજ ‘અવ્યપદેશ્ય’ એટલે શબ્દ પ્રમાણનું પણ અવિષય; તથા ‘एकात्मप्रत्ययसारं’ એટલે જાગ્રદાદિ અનેક સ્થાનોને વિષે એ આત્મા એક, એ પ્રકારે જે અવ્યભિચારી પ્રત્યય તેણે કરીને અનુભવ કરવા યોગ્ય; અથવા એક આત્મપ્રત્યયજ (આત્માકારવૃત્તિજ) જે તુર્યના અનુભવને વિષે પ્રમાણભૂત છે તે. ‘नान्तःप्रज्ञं’ इत्यादि पदोद्ये करीने સ્થાનવાનાના ધર્મોનો નિષેધ કર્યો; અને ‘प्रपञ्चोपशमं’ એટલે જાગ્રદાદિક સ્થાનના જે ધર્મો તેણે પણ રહિત, માટેજ ‘शान्तं’ એટલે અવિક્રિય અને શિવરૂપ, કેમકે ‘अद्वैतं’ એટલે શ્વેદ વિકલ્પે રહિત એવાં તુર્ય સ્વરૂપને ‘मन्यन्ते’ એટલે જ્ઞાની લોકો માને છે; અને પ્રતીયમાન એવા જાગ્રદાદિ ત્રણ પાદથી વિલક્ષણ છે માટે તેજ તુરીય સ્વરૂપ આત્મા તથા તેહેનોજ સાક્ષાત્કાર કરવો; જેમ પ્રતીયમાન એવા સર્પે દંડાદિકથી અતિરિક્ત રજ્જુ સ્વરૂપને જાણે છે, તેમ “तत्त्वमसि” इत्यादिक वाक्योनो अखंडाकार अनुभव करवो. त्यांहां छहदास्प्यकनी श्रुति:-

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥१॥

अर्थः— ‘अदः’ एटले अपरोक्ष एवं तत्पद लक्ष्य जे ब्रह्म ते पूर्ण छे, एटले आकाशनी पे-
ठे व्यापक, निर्भेद अने निरुपाधिक छे; एज सोपाधिक छतुं एटले नाम रूपमां स्थित अने व्यवहारयुक्त छतुं ‘इदं’ एटले त्वं पद लक्ष्य प्रत्यगात्मस्वरूप छे; ते पण पूर्णस्वरूपज छे.
शंकाः—सोपाधिक प्रत्यगात्मस्वरूपने पूर्णत्व केम घटे ? समाधानः— उपाधिपरिच्छिन्न एवां विशेष स्वरूपे अमे पूर्णत्व कहेता नथी, किंतु अ-
विशेष पारमार्थिक परमात्मस्वरूपे पूर्णत्व क-
होये छीये. ते विशेष स्वरूप कार्यात्मक ब्रह्म, पू-
र्णब्रह्मरूप कारणथी उत्पन्न होय छे; यद्यपि का-
र्यस्वरूपे उद्भव पाम्युं तो पण पोताना पारमा-
र्थिक पूर्ण परमात्मभावना त्याग करतुं नथी,
ते कार्यात्मक पूर्ण ब्रह्मनुं पूर्णत्व ग्रहण करीने ए-
टले लक्ष्य एवा तत्पदार्थनी संघाते एकरसतानुं
संपादन करीने अर्थात् अविद्याये करेला देहें-
द्रिय विषयादिरूप उपाधिना संसर्गथी जन्य एवा
आभासत्व, परिच्छिन्नत्वनो विद्याये करीने तिर-
स्कार कर्याथी अनन्तर, अवाह्य, प्रज्ञानघन, ए-
करस एवं केवल ब्रह्मज अवशिष्ट रहे. १

आत्मस्वरूप दुर्विज्ञेय छे माटे सिंहावलोकन

ન્યાયે કરીને આચાર્યની ઉક્તિનો વિચાર.

માંદૂક્યપ્રથમ પ્રકરણ.

અનાદિમાયયા સુપ્તો યદા જીવઃ પ્ર-
બુદ્ધ્યતે । અજમનિદ્રમસ્વપ્નમદ્વૈતં બુ-
દ્ધ્યતે તદા ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે આ સંસારી જીવ તે વીજરૂપ એ-
વું તત્ત્વતું અગ્રહણ, તથા કાર્યરૂપ અન્યથા ગ્રહણ-
સ્વરૂપ એવો અનાદિ કાલથી પ્રવૃત્ત માયારૂપો
વે પ્રકારનો જે સ્વપ્ન તેણે કરીને “ આ મ્હારો પિતા;
આ મ્હારી સ્ત્રી; આ મ્હારો પુત્ર; આ મ્હારો દૌહિ-
ત્ર, પૌત્ર, ક્ષેત્ર, તથા પશુઓ; એ સર્વેનો હું સ્વા-
મી છૌં, સુખી છૌં, દુઃખી છૌં; આણે મને ક્ષય પ-
માડ્યો; આણે મને વૃદ્ધિ પમાડ્યો. ” એ પ્રકાર-
નાં સ્વપ્નોને જાગ્રત તથા સ્વપ્નરૂપ સ્થાનદ્વયને વિ-
ષે જોતો છતો સુઈ રહે છે (અજ્ઞાનમાં મગ્ન રહે
છે); પરંતુ જ્યારે વેદાંતોના અર્થતત્ત્વનો જાણ-
નાર પરમ દયાલુ ગુરુએ “ તું પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે
સુખદુઃખાદિ હેતુ ફલરૂપ નથી; કિંતુ “તત્ત્વમ-
સિ” (તે બ્રહ્મ તું છો) ” એ રીતે વોધ પમા-
ડ્યો હોય ત્યારે તે એમ જાણે છે કે, એ બ્રહ્મસ્વ-
રૂપને વિષે વાહ્ય તથા આંતર એવા જન્માદિ પડ્-

भाव विकारो छेज नहि; माटे 'अज' एटले वा-
ह्याभ्यंतर सर्व भाव विकारे रहित; तथा जे आ-
नंदात्मस्वरूपने विषे जन्मादिकतुं कारणभूत अ-
विद्यात्मक अज्ञानरूपी बीजरूप निद्रा विद्यमान
नथी, माटे 'अनिद्र;' तथा ते तुर्यस्वरूप आ-
त्मा स्वप्न रहित छे, केमके अन्यथा ग्रहणरूप
स्वप्नतुं निमित्तभूत अविद्यानो नाश थयो छे; अ-
ने जे हेतुथी अज, अनिद्र, अस्वप्नरूप छे, ते हेतु-
थी 'अद्वैत' एटले सर्व द्वैत प्रपंचथी रहित एवा
तुर्य आत्मस्वरूपने जाणे छे. १

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथ-
ञ्चन । न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति
तत्त्वविदो विदुः ॥ १ ॥

अर्थ:- तेत्रीशमां श्लोकमां कसुं के अद्वैत
शिवरूप छे ते शी रीते? ते उपर कहेछे के, ए-
कतुं बीजाथी नानाभूत पृथक्क ज्यांहां जोवामां
आवुं होय त्यांहां अशिव होय, पण अद्वैत पर-
मार्थ सत्यस्वरूप आत्माने विषे प्राणादिक सर्व
जगत परमार्थस्वरूपे निरूपण कर्युं छतुं वस्त्व-
तररूप होय नहि; जेम रज्जुतुं स्वरूप प्रकाशथी
निरूपण कर्ये छते कल्पित एवो नानाभूत सर्प

માલાદિક નથી તેમ. વઢી એ પ્રાણાદિક જગત કલ્પિત છે માટે સ્વતઃ સત્તાથકી પળ કોઈ કાલે વિદ્યમાન નથી; જેમ રજ્જુને વિપે સર્પ કલ્પિત છે માટે સ્વતઃ સત્તાવાન નથી તેમ; તથા જેમ અશ્વથી મહિષ ઇથક્ વિદ્યમાન છે તેમ પ્રાણાદિક જગત પરસ્પર પળ ભિન્ન નથી, માટે અસત્પણાથકી પરસ્પર પળ ઇથક્ નથી, તથા આત્મસ્વરૂપથકી પળ ઇથક્ નથી. એ પ્રકારે આત્મતત્ત્વના જાણનારા બ્રાહ્મણો પરમાર્થ તત્ત્વને જાણે છે, વાસ્તે અશિવમાં હેતુભૂત ઇથક્પણાના અભાવથી જે અદ્વૈત સ્વરૂપ તેજ શિવરૂપ છે. ૧

તત્ત્વમાધ્યાત્મિકં દૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા તત્ત્વં તુ
વાહ્યતઃ । તત્ત્વીભૂતસ્તદારામસ્તત્ત્વા-
દપ્રચ્યુતો ભવેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— “હુંજ પરબ્રહ્મરૂપ છૌં મ્હારાથી અન્ય કિંચિન્માત્ર પળ નથી.” એ પ્રકારની સ્મૃતિનો પ્રવાહ કરવો; તે પળ અમુક કાલે એમ નિયમ નથી, કિંતુ નિત્ય નિરંતર કરવો. એ વાત કહે છે, કે કલ્પિત એવું વાહ્ય ઇથિવ્યાદિક તથા આધ્યાત્મિક દેહાદિક રજ્જુ સર્પાદિકનો પેઠે અને સ્વપ્ન માયાદિકની પેઠે અસત્ છે; કિંતુ જે અધિ-

प्रानस्वरूप तेज 'तत्त्व' एटले सद्रूप छे; (वा-
चारंभण श्रुतिनां प्रमाणथी,) अने आत्मा तो
अध्यास दृष्टियेज बाह्याभ्यंतर सहित छे अने
वस्तु दृष्टिये तो अजन्मा छे; तथा पूर्व रहित, अ-
पर रहित, अंतर रहित, बाह्य रहित, आकाश-
नी पेठे सर्वत्र व्यापक छे, तथा सूक्ष्म, अचल,
निर्गुण, निष्कल, निष्क्रिय अने सत्यरूप छे ए-
वो जे आत्मा तेज तुं छो. ए श्रुतिना अर्थथी
तात्त्विक दृष्टिये करीने पोते तत्त्वभूत तथा त-
त्त्वस्वरूपने विपेज रमण करनार, बाह्यार्थने वि-
पे नहि; जेम अतत्त्वदर्शि कोइ पुरुष, चित्तने
आत्मारूपे मानतो छतो, चित्तना चलननी पा-
छळ आत्माने चलित मानतो छतो तत्त्वथकी
चलित देहादिभूत आत्माने कदाचित् माने छे,
के "हमणां हुं आत्मतत्त्वथकी प्रच्युत थयो."
अने मन समाहित थये छते कदाचित् तत्त्वभूत
प्रसन्न आत्माने माने छे के "हमणां हुं तत्त्वीभूत
थयो." आत्मवेत्ता पुरुष तेम होतो नथी; केम-
के आत्मा तो एकरूप छे वास्ते तेने विपे स्वरू-
पथकी प्रच्यवननो संभवज नथी, माटे सदा का-
ळज "हुं ब्रह्म छौं" ए प्रकारे अप्रच्युत होय.
अभिप्राय ए छे के, सदा काळने विपे स्वरूपत-

ત્વથકી અપ્રચ્યુત આત્મસ્વરૂપનો જોનાર હોય.
 (“શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિ-
 નઃ” તથા “સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ” એ સ્મૃ-
 તિનાં પ્રમાણથી.) ૧

અજમનિદ્રમસ્વપ્નમનામકમરૂપકમ્ ।

સકૃદ્વિભાતં સર્વજ્ઞં નોપચારઃ કથઙ્ચ ન ૧

અર્થઃ— જન્મમાં નિમિત્તભૂત એવી અવિદ્યા-
 નો અભાવ છે માટે બાહ્યાભ્યંતર સહિત આત્મ-
 સ્વરૂપ ‘અજ’ એટલે અજન્મા છે— અવિદ્યારૂપ
 નિમિત્તે કરીને રજ્જુસર્પાદિકની પેઠે જન્મ હોય
 એ પ્રકારે પૂર્વે કહી આવ્યા છિયે તે અવિદ્યા સ-
 ત્યસ્વરૂપ આત્માના બોધે નિવારણ કરી છે, મા-
 ટે આત્મસ્વરૂપ અજન્મા છે; અને એજ હેતુથી
 ‘અનિદ્ર’ એટલે અવિદ્યાસ્વરૂપ અનાદિ માયા-
 રૂપી નિદ્રાએ રહિત; મોહરૂપી સ્વાપથકી અદ્વૈત
 આત્મસ્વરૂપે કરીને પ્રવુદ્ધ થયો છે માટે ‘અ-
 સ્વપ્ન’ એટલે બાહ્યાભ્યંતર સ્વપ્ને રહિત; અવોધે ક-
 રેલાં આત્મા સંવંધિ જે નામ રૂપ તે પ્રવોધાનંતર
 રજ્જુસર્પની પેઠે નષ્ટ થઈ ગયાં છે માટે બ્રહ્મ-
 સ્વરૂપ આત્મા કોઈ પણ નામે કરીને કહી શ-

कातो नथी, तथा कोई पण रूपे करीने निरूपण थई शकतो नथी, माटे 'अनामरूपक' एटले नाम रूपे रहित; (" यतो वाचो निवर्तते " ए श्रुतिनां प्रमाणयो.) वळो 'सरुद्धिभात' एटले सर्वदाज प्रकाशरूप छे; केमके स्वरूपनुं अग्रहण तथा अन्यथा ग्रहण, आविर्भाव, तिरोभावादिथी रहित छे एटले रात्रीरूप अग्रहण तथा दिवसरूप अन्यथाग्रहण अने अविद्यारूप तम ए सर्वे सदा अप्रभातपणामां कारण छे, ते सर्वेनो अभाव होवाथी नित्य चैतन्य भारूप छे माटे सदाज प्रकाशमान कह्युं ते युक्त छे; माटेज 'सर्वज्ञ' एटले पूर्ण 'ज्ञ' स्वरूप एवां ब्रह्मने विषे 'उपचार' एटले समाध्यादि उपाय करवा योग्य नथी, जेम बीजा अनात्मवेत्ता पुरुषोने समाधानादि उपाय करवा योग्य छे तेम विद्वाने नहि; अविद्या दशामांज ध्यान समाध्यादि सर्व व्यवहार छे, विद्यादशामां तो अविद्याज नथी, माटे ध्यानादिक कोई पण व्यवहार होयज नहि— बाधितनी अनुवृत्तिये करीने तो समाध्यादि व्यवहाराभास सिद्ध होय छे. १

प्रातिभासिकजीवो यस्तज्जगत्प्रा-

તિભાસિકમ્ । વાસ્તવં મન્યતેન્યસ્તુ
મિથ્યેતિ વ્યાવહારિકઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- સ્વપ્નમાં કલ્પિત પ્રાતિભાસિક નામનો જે જીવ તે સ્વપ્નમાં કલ્પિત પ્રાતિભાસિક નામનાં જગતને વાસ્તવ માને છે એટલે સત્ય જાણે છે, પણ મિથ્યા નહિ; કેમકે પોતાની જ્યાં પર્યંત સ્થિતિ ત્યાં પર્યંત જગતની પણ સ્થિતિ છે; તથા પ્રાતિભાસિકથી અન્ય વ્યાવહારિક નામનો જે જીવ તે પૂર્વોક્ત પ્રાતિભાસિક જગતને તથા તેનો દ્રષ્ટા પ્રાતિભાસિક જીવને પણ મિથ્યા માને છે, સત્ય માને નહિ; કેમકે સ્વપ્નથી પૂર્વે તથા સ્વપ્નાનંતર પ્રબોધને વિષે તે વસ્તુ પ્રાતિભાસિક દૃશ્ય દ્રષ્ટાની સ્થિતિ નથી. ૧

વ્યાવહારિકજીવો યસ્તજ્જગદ્યાવ-
હારિકમ્ । સત્યં પ્રત્યેતિ મિથ્યેતિ
મન્યતે પારમાર્થિકઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:- અને જે વ્યાવહારિક જીવ તે માયા-
કલ્પિત વ્યાવહારિક જગતને સત્ય જાણે છે મિ-
થ્યા જાણતો નથી; કેમકે પોતાની જ્યાં પર્યંત
સ્થિતિ ત્યાં પર્યંત વ્યાવહારિક જગતની પણ

स्थिति छे; अने ते व्यावहारिक जीवथी अन्य पारमार्थिक जे जीव ते व्यावहारिक जगतने तथा तेनो द्रष्टा व्यावहारिक चिदाभासने मिथ्या माने छे सत्य मानतो नथी; केमके नित्य प्रलयनामक सुषुप्तिने विषे व्यावहारिक दृश्य जगत तथा तेनो द्रष्टा व्यावहारिक जीव ए वन्नेनी स्थितिनो अभाव अनुभव सिद्ध छे, “ नासदासीन्नोसदासीत् ” इत्यादि श्रुतिने अनुसारे. व्यावहारिक दृश्य द्रष्टा बेउने अनादित्व छतां पण “ गताः कलाः पंचदशप्रतिष्ठा ” इत्यादि श्रुतिना अनुसारे वर्तमान देहनुं राहित्यरूप विदेह कैवल्य दशाने विषे व्यावहारिक दृश्य द्रष्टानी प्रतीतिनो पण आत्यंतिक नाश निश्चित छे माटे. श्रुति, आचार्य अने अनुभवथी स्वभावसिद्ध ब्रह्मैकात्मत्वनो साक्षात्कार कर्ये छते भाविदेहनुं राहित्यरूप जीवन्मुक्ति दशाने विषे व्यावहारिक जीव जगतनी कादाचित्क प्रतीति थाय छे तो पण ते वन्नेनी सत्तानो आत्यंतिक नाश श्रुति, युक्ति अने अनुभवथी सिद्ध छे माटे. वास्ते प्रातिभासिक जीव जगत जेम मिथ्याभूत छे तेमज व्यावहारिक जीव जगत पण मिथ्याभूत छे. ए तात्पर्यार्थ. २

પારમાર્થિકજીવસ્તુ બ્રહ્મૈક્યં પાર-
માર્થિકમ્ । પ્રત્યેતિ વીક્ષતે નાન્ય-
દ્વીક્ષતે તન્મૃતાત્મના ॥ ૩ ॥

અર્થ:- પારમાર્થિક એટલે સાક્ષાત્ પરમા-
ત્મસ્વરૂપ જે જીવ તે વર્તમાન દેહનું રાહિત્યરૂપ
વિદેહ કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ પર્યંત બ્રહ્મચિત્ શબ્દે ક-
રીને લક્ષ્ય અને સાક્ષીરૂપ તથા સ્વગત સજાતીય
વિજાતીયભેદ રહિત તથા બંધ મોક્ષ વ્યવહારથી
અતીત સત્, ચિત્, આનંદરૂપ અને સ્વસ્વરૂપ એવાં
બ્રહ્મૈક્યનેજ પારમાર્થિક જાણે છે, અન્ય જોતો
નથી; “ યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ ” “ યત્ર ત્વસ્ય-
સર્વમાત્મેવાભૂત ” એ શ્રુતિનાં પ્રમાણથી. યદ્યપિ
પ્રવલ પ્રારબ્ધને વશે સ્વસ્વરૂપ અવસ્થાનથી ચિદા-
ભાસ આકારે કરીને વ્યુત્થાન પામ્યો છતો કદા-
ચિત્જીવ જગત આદિકને જુવે છે, તો પળ મિ-
થ્યાત્વરૂપેજ જુવે છે, સત્યત્વે કરીને નહિં. એ
તાત્પર્યાર્થ. ૩

માધુર્યદ્રવશૈત્યાનિ નીરધર્માસ્તરં-
ગકે । અનુગમ્યાથ તન્નિષ્ઠે ફેનેપ્યનુ-
ગતા યથા ॥ ૪ ॥

अर्थः— आरोपितने अधिष्ठानथी अनन्यपणुं तथा तन्मात्रपरिशेषपणुं दृढ करवा माटे दृष्टांत कहेछे के, जेम माधुर्य, द्रवत्व अने शीतलत्व ए जळना गुण छे ते जळनी उपर वायुवशथी तरंग उत्पन्न थये छते जळनो विवर्त्त छे, माटे जळनिष्ठ ते तरंगने विपे अनुगत थइने अनन्तर तरंगनो विवर्त्तरूप अने तरंगनिष्ठ एवा फेनने विपे पण अनुगत थायछे. जळ, तरंग, फेन ए प्रकारे भेद विद्यमान छते पण माधुर्य, द्रव अने शैत्यथकी अतिरिक्तताये करीने जळ, तरंग, फेनोना स्वरूपनो अभाव छे माटे ते माधुर्यादिरूपज छे. ए रीते पूर्व पूर्व अधिष्ठाननोज उत्तर उत्तर विवर्त्त छे वास्ते उत्तर उत्तर कार्यन्तुं पूर्व पूर्व अधिष्ठानथी अनन्यत्व छे. ४

साक्षिस्थाः सच्चिदानन्दाः संबंधा-
व्यावहारिके । तद्वारेणानुगच्छन्ति त-
थैव प्रातिभासिके ॥ ५ ॥

अर्थः— पूर्वोक्त दृष्टांत प्रमाणे ब्रह्मस्वरूप साक्षीने विपे रहेला अने स्वरूपलक्षण शब्दे करीने वाच्य एवा सत्त्व, चित्त्व, आनंदत्वरूप धर्मो तरंगने विपे जळगुणना संबंधनी पेठे व्यावहा-

રિક જીવ જગતને વિષે સંબંધ પામીને પ્રાતિભાસિક જીવ જગતને વિષે પણ અનુવૃત્ત હોયછે; જેમ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાન્તમાં તરંગનો વિવર્ત ફેન તરંગથી અભિન્ન છે, તથા જલનો વિવર્ત તરંગ જલથી અભિન્ન છે, અને સર્વને વિષે અનુસ્યૂત એવા માધુર્યાદિ ગુણો જલથી અભિન્ન છે; તે પ્રકારે પ્રાતિભાસિક જગત જીવ, વ્યાવહારિક જગત જીવથી અભિન્ન છે, અને વ્યાવહારિક જગત જીવ, સાક્ષી ચૈતન્યથી અભિન્ન છે, અને સાક્ષીનિષ્ઠ સન્નિદાનન્દ ધર્મો બ્રહ્મચૈતન્યથી અભિન્ન છે. ૫

પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થનો ઉપસંહારરૂપ ચતુર્થ પ્રકરણની સમાપ્તિમાં ગૌડપાદીય કારિકા.

દુર્દર્શૈનતિગંભીરમજં સામ્યં વિશારદં ।

બુદ્ધાપદમનાનાત્વં નમસ્કુર્મો યથાવલ્લં ॥૧॥

અર્થ:- ‘દુર્દર્શ’ એટલે મહા દુઃખે કરીને જેનો સાક્ષાત્કાર થાય એવું; કેમકે અસ્તિ, નાસ્તિ इत्याદિક ચાર કોટીથી વર્જિત છે અર્થાત્ દુર્વિજ્ઞેય; અને એજ કારણથી ‘અતિગંભીર’ એટલે મૂઢ પ્રજ્ઞ પુરુષોને મહા સમુદ્રની પેઠે દુષ્પ્રવેશ; ત્યાંહાં પ્રમાણ:-

મગ્નસ્યાન્ધૌ યથાઽક્ષાણિ વિન્દહલા-

नि तथाऽस्य धीः। अखंडैकरसं श्रुत्वा
निःप्रचारा विभेत्यतः ॥ १ ॥

तथा 'अजं' एटले जन्मादि विकारोए रहित;
तथा 'साम्यं' एटले सर्व वैपम्ये रहित; तथा
'विशारदं' एटले अत्यंत निर्मल; तथा 'अ-
नानात्वं' एटले सर्व नानात्वधी रहित एवं
'पदं' एटले आनंदात्मस्वरूपने 'बुद्धा' एटले
यथार्थ जाणीने, आत्मस्वरूपभूत थया छता अ-
मो ते पदने नमस्कार करीये छैये. यद्यपि पर-
मार्थ वस्तु नमस्कारादि व्यवहारतुं अविषय छे
तथापि मायाशक्तिने अनुसारे व्यवहारनी विष-
यतानी कल्पना करीने नमस्कार क्रिया जाणवी. १
मांडूक्य भाष्यना छेवट मंगलाचरणना श्लोको.

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोग-
गादगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्य-
नेकम्। विविधविषयधर्मग्राहि मु-
ग्धेक्षणानां प्रणतभयविहन्त ब्रह्म
यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

अर्थः— जे ब्रह्म, सर्व उपनिषदोमां प्रसिद्ध
छे, अने सर्व परिच्छेद (देशकृत, कालकृत, व-

સ્તુકૃત) તેણે રહિત છે તેને પ્રત્યક્ષભૂત હું નમ-
સ્કાર કરું છૌં (એક્યતાયે કરોને પ્રકટીભાવ
કરું છૌં). પ્રણામનું પ્રયોજન કહેછે, કે જે પ્ર-
ણામ કરનારા એટલે એક્યતાથી સાક્ષાત્કાર ક-
રનારા બ્રહ્મનિષ્ઠ ઉત્તમાધિકારીઓ તેમનો અવિ-
દ્યાને તથા તેનું કાર્ય્યભૂત સંસાર ભયને આચા-
ર્યના ઉપદેશથી જનિત જે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ તે-
માં આરૂઢ થયું એવું બ્રહ્મજ હોય છે; કેમકે જડ
એવી વૃત્તિ ચૈતન્ય વસ્તુનાં સામર્થ્ય વિના અજ્ઞા-
નને અને તેનાં કાર્ય્યને ટાલવાને સમર્થ નથી;
અર્થાત્ બુદ્ધિમાં ઇદ્વ એટલે પ્રદીપ્ત થયો વોધ ત-
થા વોધે કરીને ઇદ્વ બુદ્ધિ અજ્ઞાન અને તેનાં કા-
ર્ય્ય જન્મ મરણાદિ સંસારનો નાશરૂપ ફળને સં-
પાદન કરે છે એજ તાત્પર્ય. હવે બ્રહ્મનાં તટસ્થ
લક્ષણને કહેછે:— યદ્યપિ બ્રહ્મ, જન્માદિક સર્વ
વિક્રિયાયે શૂન્ય છે એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ છે, ત-
થાપિ પોતાની શક્તિરૂપ અનિર્વાચ્ય અજ્ઞાન વૈભવ-
રૂપ એશ્વર્યના યોગથી આકાશાદિક કાર્ય્યરૂપે
કરી જન્મનો સંબંધ પામીને જગતનું નિદાન એટ-
લે આદિ કારણ એવા વ્યવહારને ભજનાર હોય છે;
(બ્રહ્મને જગતનું કારણપણું શ્રુતિમાં તથા વ્યાસ-
સૂત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.) યદ્યપિ એ બ્રહ્મ, કૂટસ્થ-

પણાથી અને વ્યાપકપણાથી ગતિ રહિત છે તથા-
પિ પૂર્વોક્ત અજ્ઞાનનાં મહાત્મ્યથી કાર્ય્ય બ્રહ્મપ-
ણાને પામીને ગતિમાનપણાને પામે છે. યદ્યપિ એ
બ્રહ્મ, વાસ્તવતાથી સમસ્ત નાનાપણાયે રહિત,
એકરસ, અદ્વિતીય એવું ઉપનિષદોયે પ્રતિપાદન
કર્યું છે તથાપિ જીવ, જગત અને ईश्वर એ પ્રકારે
અનાદિ, અનિર્વાચ્ય અવિદ્યાના વશથી અનેક જે-
વું ભાસે છે. કોની દૃષ્ટિયે બ્રહ્મને વિષે અનેકપણું
ભાસે છે ? તે કહેછે કે, વિવિધ પ્રકારના જે વિષ-
યધર્મો તેમને સત્ય તથા સમીચીન સુદ્ધિયે ક-
રીને ગ્રહણ કરવાથી વિવેક રહિત છે અંતઃકરણ
જેમનું એવા મૂઢની દૃષ્ટિયે બ્રહ્મને અનેકપણું ભા-
સે છે; શાંત એટલે વિવેકીની દૃષ્ટિયે તો બ્રહ્મને
વિષે એકત્વપણુંજ પ્રામાણિક છે. ૧

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेद-
नाम्नोऽन्तरस्थं भूतान्यालोक्य म-
शान्यविरतजननग्राहधोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्गधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं
भूतहेतोर्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परम-
गुरुममुंपादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥ ॥

અર્થ:— ગ્રંથની રચનાનાં પ્રયોજનનું પ્રદર્શન;

પૂર્વેક વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે આગમ શાસ્ત્રના રચનાર પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યને ભગવાન ભાષ્યકાર પ્રણામ કરેછે. જે ગુરુ આ જ્ઞાનરૂપી અમૃતને કરુણાથી પ્રાણિયોના ઉપકારને માટે ઉદ્ધાર કરતા હવા તે આ પરમ ગુરુને નમસ્કાર કરું છો. તે પરમ ગુરુ કેવા છે કે, પૂજ્ય એવા અન્ય ગુરુઓ મધ્યે અતિ પૂજ્ય છે માટે પૂજ્યપૂજ્ય છે. એ ગુરુનાં ચરણારવિંદને વિપે પોતાનું ઉત્તમાન્ન એટલે મસ્તકનાં જે વારંવાર પતન એટલે નમ્રીભાવ, તેણે કરીને નમું છો. એ આચાર્ય કેવાં જ્ઞાનરૂપી અમૃતને ઉદ્ધરણ કરતા હવા? તે કહેછે કે, મેધા એટલે ધારણા સહિત જે પ્રજ્ઞા, તે રૂપી મંથન દંડે કરીને વિલોડન કર્યો એવો વેદરૂપી જે સમુદ્ર, તેની અંદર રહેનારાં જ્ઞાનરૂપી અમૃતને ઉદ્ધરણ કરતા હવા. જ્ઞાનરૂપી અમૃતને પ્રસિદ્ધ અમૃતથી અવાંતર વૈષમ્યપણું દેખાડે છે કે, ભગવાન નારાયણે ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેલું જે અમૃત ઉદ્ધરણ કર્યું તે તો દેવતાને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું હતું, અને આ જ્ઞાનરૂપ અમૃત તો જ્ઞાન સાધનોના પ્રયાસ વિના દેવતાને પણ દુર્લભ છે. શ્રી આચાર્ય કરુણાથી એ જ્ઞાનરૂપ અમૃત વેદરૂપ સમુદ્રથી પ્રાણિયોના ઉપકારને માટે ઉદ્ધરણ કર્યું, તે

આચાર્યને કરુણા કેમ ઉત્પન્ન થઈ ? એ આકાંક્ષા ઉપર કહેલે કે, જે આ સમુદ્રના જેવો દુસ્તર સંસાર તેમાં નિરંતર જે જનન એટલે અનેક દેહનાં ગ્રહણો, તે રૂપો જે મગરો તેમણે કરીને અતિ ભયંકર એવા સંસાર સમુદ્રમાં મગ્ર એટલે ડુબનારની પેઠે પરવશ એવાં પ્રાણિયોને જોઈને આચાર્યને કરુણા પ્રકટ થઈ તેથી જ્ઞાનરૂપ અમૃતને ઉદ્ધરણ કરીને સહુ પ્રાણિયોને આપીને તેમને રક્ષણ કરતા હવા. ૨

યત્પ્રજ્ઞાલોકભાસા પ્રતિહતિમગમત્
સ્વાંતમોહાન્ધકારો મજ્જોન્મજ્જન્ન ઘો-
રે હ્યસકૃદુપજનોદન્વતિ ત્રાસનેમે ।
યત્પાદાવાશ્રિતાનાં શ્રુતિશમવિનય-
પ્રાપ્તિરગ્રાહ્યમોઘા તત્પાદૌ પાવનીયૌ
ભવભયત્રિનુદૌ સર્વભાવૈર્નમસ્યે ॥ ૩ ॥

અર્થ:— ગુરુભક્તિને વિદ્યાપ્રાપ્તિને વિષે અંતરહ્ન સાધનપણાને અંગીકાર કરીને ગુરુનાં ચરણારવિંદને પ્રણામ કરે છે. તે ગુરુના ચરણારવિંદને સર્વભાવથી એટલે શરીર, વાણી, મનના પ્રકટીભાવથી નમું છું. એ ગુરુચરણ પાવનરૂપ છે માટે સર્વને વિષે પણ પવિત્રતાનું સંપાદન કરનારાં છે;

વઢી એ ચરણ પોતાના સંવંધિ ભક્ત જનોનાં સં-
 સારકૃત દુઃસ્વને કારણજૂત મૂલાજ્ઞાન સહિત ટા-
 ઢીને પરમ પુરુષાર્થને વિષે પરિસમાપ્તિ કરનારાં
 છે. ગુરુરૂપનું વર્ણન કરે છે કે, મ્હારાં અન્તઃકર-
 ãને વિષે જે મોહ તેનો હેતુમૂંત જે અવિવેક
 તેનું કારણજૂત જે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર,
 તે જે ગુરુની પ્રજ્ઞારૂપી જે આલોકદીપ્તિ, તેણે વિ-
 નાશ પમાડ્યું. તે ગુરુનાં ચરણને નમસ્કાર. આ-
 ચાર્ય્યના પ્રસાદથી કેવલ અજ્ઞાનજ તુચ્છ થઈ
 જાયછે એટલુંજ નહિ, કિંતુ અજ્ઞાનનું કાર્ય્ય અ-
 નર્થજાત એટલે તંત્રુતિ પણ કારણજૂત અજ્ઞાન-

છે. આચાર્યના પ્રસાદથી એક મનેજ પૂર્વોક્ત ફલની પ્રાપ્તિ થઈ એટલુંજ નહિ, કિંતુ એ આચાર્યના ચરણની સેવામાં તત્પર એવા ઘણા પુરુષોને પણ તે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે. એ વાત કહે છે કે, જે ગુરુનાં ચરણારવિંદને આશ્રય કરનારા અને તેની શુશ્રૂષાને વિષે પ્રીતિમાન એવા અનેક શિષ્યોને પણ શ્રુતિ એટલે મનન, નિદિધ્યાસન સહકૃત શ્રવણ જ્ઞાન તથા ઇન્દ્રિયોની ઉપરતિરૂપ શાંતિ તથા વિનય (અનુદત્તપણું) તે સર્વેની પ્રાપ્તિશ્રેષ્ઠ એટલે પ્રતિષ્ઠિત અને અમોઘ એટલે સફળ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રકારે આચાર્યના પ્રસાદથી પોતાને તથા વીજા ઘણાએક શિષ્યોને પણ પરમ પુરુષાર્થને વિષે પરિસમાપ્તિનો સંભવ છે, વાસ્તે પુરુષાર્થનો કામનાવાળા પુરુષોએ આચાર્યની પરિચર્યા કાય, મન અને વાણીએ કરીને અવશ્ય કરવી જોઈયે. ૩ શ્લોક:-

માણ્ડૂક્યમેકમેવાલં મુમુક્ષૂણાં વિમુક્તયે ।
તથાપ્યસિદ્ધં ચેજ્ઞાનં દશોપનિપદું પઠ ॥૧૧॥

इति श्री महुदयशंकरात्मज गौरीशंकर-
विरचिते स्वरूपानुसंधाने चतुर्थ
प्रक्रिया समाप्ता. ॥ ४ ॥

अथ श्री स्वरूपानुसंधाने

पंचम प्रक्रिया प्रारंभः ५

वेदान्तनां प्रस्थानत्रय तेषां (१) श्रुति प्र-
स्थाननां १२ बार भाष्य. (२) सूत्र प्रस्थान-
नुं १ एक भाष्य. (३) स्मृति प्रस्थाननां ३ त्रण
भाष्य. ए रीते भगवत्पाद श्री शंकराचार्ये प्रस्था-
नत्रय उपर पौडश भाष्य कर्याछे.

श्रुति प्रस्थान.

एटले

उपनिषदोनां बार भाष्यः—

- (१) ईश. (२) केन. (३) कठ. (४)
मुण्डक. (५) प्रश्न. (६) माण्डूक्य. (७)
तैत्तिरीय. (८) ऐतरेय. (९) छान्दोग्य.
(१०) वृहदारण्यक. (११) केननुं वाक्य भाष्य.
(१२) उत्तरनृसिंहतापिनी.

(૧) ईशावास्योपनिषद्ना अनुसारे विचार.

મંગલાચરણ.

येनात्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वमशेष-
तः । सोऽहं देहद्वयोः साक्षी वर्जितो
देहतद्गुणैः ॥ १ ॥

અર્થ:- જે પરમેશ્વર પરમાત્માયે સર્વ જગત્
વ્યાપ્તું છે, તેજ પરમાત્મા હું છૌં; તથા સ્થૂલ,
સૂક્ષ્મ વેડ દેહનો સાક્ષીરૂપ અને વેડ દેહ તથા
તેમના ધર્મોયે રહિત છૌં. ૧

કેટલાએક કર્મજડો માને છે કે, “ ईशा-
वास्यं ” इत्यादि मंत्रो कर्मना शेषभूत છે, મં-
ત્રત્વના અવિશેષથી “ इपेत्वादि ” મંત્રની
પેઠે. તે પ્રત્યે ભાષ્યકાર કહેછે કે, ईशावास्या-
दि मंत्रो कर्मने विषे विनियोगवाला नहीं; કેમકે
તે અકર્મશેષ એટલે કર્મના અનંગભૂત એવા આ-
ત્માનાં યથાર્થ સ્વરૂપના પ્રકાશક છે. તે આ-
ત્માને વિષે યથાર્થપણું તો શુદ્ધત્વ, અપાપવિદ્ધત્વ,
એકત્વ, નિત્યત્વ, અશરીરત્વ, સર્વગતત્વ इत्यादि

આગલ કહેવાશે; તે યથાર્થપણું કર્મ સંઘાતે વિ-
 રુદ્ધ છે માટે મંત્રનો કર્મને વિષે વિનિયોગનો
 અભાવ યુક્તજ છે. તે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ
 ઉત્પાદ્ય, વિકાર્ય, આપ્ય, સંસ્કાર્ય, કર્તા, ભોક્તા
 નથી કે જેને કરીને કર્મનું શેષપણું કહી શકાય;
 વળી સર્વ ઉપનિષદોનું તથા ગીતા મોક્ષધર્મ વિ-
 ગેરે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય આત્માના યથાર્થ
 સ્વરૂપના નિરૂપણને વિષેજ ઉપક્રમોપસંહારાદિ
 પદ્ધતિ લિંગે કરીને જણાય છે; માટે આત્માને
 વિષે આવિદ્યકત્વ, અનેકત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ,
 અશુદ્ધત્વ, પાપવિદ્ધત્વ इत्यादि ધર્મોને લેઈનેજ
 લોક બુદ્ધિથી સિદ્ધ એવાં કર્મો વિધાન કર્યાં છે.
 જે પુરુષ દૃષ્ટાદૃષ્ટ સ્વર્ગાદિ ફલોનો અર્થી છતાં
 “હું બ્રાહ્મણ છોঁ; કાળત્વ, કુબ્જત્વ इत्यादि અ-
 નધિકારના ધર્મવાળો નથી.” એ રીતે પોતાને
 માને તેનો કર્મને વિષે અધિકાર એ પ્રકારે અ-
 ધિકારવેત્તાઓ કહેછે; માટે ઈશાવાસ્યાદિક મં-
 ત્રો આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપના પ્રકાશે કરીને
 તેને વિષે સ્વાભાવિક કર્મોપાસનાનું નિવર્તન ક-
 રતાં છતાં, શોકમોહાદિ સંસારધર્મોના વિ-
 ચ્છેદનમાં સાધનશૂન્ય એવાં જીવબ્રહ્મની એકતા-
 નાં વિજ્ઞાનને ઉત્પાદન કરેછે. એ રીતે બ્રહ્માત્મૈક્ય-

રૂપ વિષય; પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકભાવ સંવંધ; શોક મોહાદિ અનર્થની નિવૃત્તિ તથા પરમાનન્દ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન; સુમુક્ષુ અધિકારી એ ચાર અનુબંધે વિશિષ્ટ એવા ઈશાદિ મંત્રોનું સંક્ષેપથી વ્યાખ્યાન:-

ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચજગ-

ત્યાં જગત્ । તેન ત્યક્તેન ભુઞ્જીથા

માઘઃ કસ્યસ્વિદ્વનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- નામ રૂપ ક્રિયાત્મક યત્કિંચિત્ જે જગત્ તે સ્વાત્મસ્વરૂપ સર્વના નિયન્તા પરમેશ્વર પરમાત્મારૂપે આઢ્યાદન કરવું એટલે પરમેશ્વર પરમાત્માથી અભિન્ન જે હું, તેજ આ સર્વ જગત્ છે એ રીતે પરમાર્થ સત્ય સ્વરૂપની ભાવનાયે કરીને અનૃત એવું ચરાચરાત્મક સર્વ જગત્ તિરોધાન કરવું; જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેમાં જે ત્રસરેણુઓ ભાસેછે તે ભ્રાન્તિમાત્ર છે, વસ્તુતઃ પ્રકાશજ સત્ય છે; તેમ નામ રૂપાત્મક સર્વ જગત્, વ્યાપક આત્મ પ્રકાશને વિષે ભ્રાન્તિમાત્ર છે, પારમાર્થિકપણથી તો આત્મસ્વરૂપજ છે. આ મંત્રે વાસ્તવરૂપે તો પરમાત્મારૂપજ સર્વ છે, પણ ભ્રાન્તિયે કરીને જે અ-

નીશ્વર રૂપે ગ્રહણ કર્યું હતું તે સર્વેશ્વરજ છે, અને તે શિશ્વર હુંજ છૌં એ રીતે બ્રહ્માત્માના એ-
 વ્યનો છાંદોગ્યમાં “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યની
 પેઠે ઉપદેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે ઉપદેશજન્ય
 જ્ઞાનમાત્રે કરીને જે પુરુષને અનૃત દૃષ્ટિ નિવૃત્ત
 ન થાય તે પુરુષને વિચારાદિ પ્રયત્ને કરીને તા-
 ત્ત્વિક સ્વરૂપનો પ્રકાશ થયે છતે અનૃત દૃષ્ટિનો
 તિરસ્કાર થશે. એવા અભિપ્રાયે કરીને દૃષ્ટાન્ત
 કહેછે કે, જેમ જલાદિકના સંબંધે કરીને શઢી
 ગયેલાં ચંદન કાષ્ઠનો ક્લેદથી ઉત્પન્ન થયેલો દુ-
 ગંધ તે કાષ્ઠને ઘસેથી પ્રકટ થયેલા પોતાના પા-
 રમાર્થિક સુગંધે કરીને તિરોધાન થઈ જાયછે તે-
 મ આત્માને વિપે અધ્યસ્ત એવું કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વા-
 દિ વિશિષ્ટ દ્વૈતરૂપ નામ રૂપ ક્રિયાત્મક સર્વ પળ
 વિકારનું વૃંદ પરમાર્થ સત્ય આત્મસ્વરૂપની ભા-
 વનાયે કરીને તિરોહિત થાયછે (તજાઈ જાયછે).
 એ પ્રકારે શિશ્વરથી અભિન્ન આત્મભાવનાયે યુક્ત
 પુરુષને પુત્રાદિક ત્રણ એપણાઓના સંન્યાસને
 વિપેજ અધિકાર છે, કર્મને વિપે નહિ; માટે તે
 ત્યાગે કરીનેજ હે પુરુષ ! સ્વ આત્માનું પાલન
 કર; કેમકે ત્યાગ કરેલી, અથવા મરણ પામેલો

पुत्र, अथवा भृत्य आत्माना संबंधिपणाना अभावथी आत्मानुं पालन करी शकतो नथी; वास्ते निष्क्रिय आत्मस्वरूपे जे अवस्थान तेने विपे त्यागने अनुकूल होवाथी ते त्यागे करीनेज आत्मानुं रक्षण युक्त छे. शरीरना संधारणमां उपयोगी कौपीन भिक्षाशनादिथी अधिक द्रव्यना परियहने विपे कदा राग थयो होय, तो तेना निरोधने विपे यत्न करवो; केमके ते राग स्वरूपावस्थानमां विरोधिभूत छे. माटे ए अभिप्राये करीने नियम विधि कहेछे के, हे पुरुष ! त्याग करी छे एपणाओ जेणे एवो तुं पोतानुं अथवा परनुं कोइनुं पण धन आकांक्षा न कर, अथवा तुं धननी इच्छा न कर; केमके ते धन कोनुं होयछे ? कोइनुं पण नहि के जेनी इच्छा राखीए. शा कारणथी के, तें आत्माज सर्व छे ए रीते आत्मभावनाये करीने नामरूपात्मक सर्व पण त्याग कर्युं छे माटे आत्माथी अतिरिक्त कांइ छेज नहि; वास्ते मिथ्या धन विषयक आकांक्षा नही करवी. १

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वतां
फलं । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं ता-
त्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥

આ પદ્ધતિ લિંગના અનુસારે
ઈશોપનિપદનો તાત્પર્ય નિર્ણય.

આ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં ઈશ્વરરૂપ પરમાત્માની ભાવનાયે કરીને નામ રૂપ ક્રિયાત્મક સર્વ જગત્ આચ્છાદન કરું એટલે સર્વાત્મભાવની ભાવના કરવી. એવો ઉપક્રમ કરીને “સપ્તર્થ-ગાચ્છુક્રમગાત્” એ આઠમા મંત્રમાં તે આત્મસ્વરૂપ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ શરીરોથી તથા પાપ પુણ્યાદિના સંબંધથી રહિત એવું શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે. એ રીતે ઉપસંહાર ૧. તથા મંત્ર ૪ “અનેજદેકં” એટલે સ્થિરત્વની પ્રચ્યુતિરૂપ ચલને રહિત અર્થાત્ સર્વદા એકરૂપ. વળી મંત્ર ૫ મો “તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય” એટલે તે આત્મતત્ત્વ સર્વ જગત્ના અન્તરમાં તથા વાહાર વ્યાપક છે. એ રીતે વારંવાર કથનરૂપ અભ્યાસના દર્શનથી ૨. અને ચોથા મંત્રમાંજ “નૈનદેવા આપ્નુવન્” એટલે એ આત્મતત્ત્વને મન આદિક ઇન્દ્રિયો તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ પામતા નથી એટલે સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. એ રીતે ઇતર પ્રમાણે કરીને અગમ્યતારૂપ અપૂર્વતાના કથનથી ૩. અને મંત્ર ૭ મો “તન્ન

કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપશ્યતઃ”.
 એટલે આત્મૈકત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જ્ઞાની
 પુરુષને શોક શો અને મોહ શો? અર્થાત્ હોયજ
 નહિ. એ રીતે શોક મોહાદિ અનર્થની નિવૃત્તિ અને
 પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ ફલના કથનથી ૪. અને
 મંત્ર ૨ “ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ” એટલે અના-
 ત્મજ્ઞ એવા પુરુષે કર્મ કરતાં છતાંજ જીવવાની
 ઇચ્છા રાખવી એને કરીને જીવનની ઇચ્છાવાન્
 ભેદદર્શિ પુરુષને કર્મ કરણના અનુવાદે કરીને
 મંત્ર. ૪ “ અસુર્યા નામ તે ” એટલે જે આત્મઘાતી
 અર્થાત્ આત્માની વિસ્મૃતિવાળા તે અજ્ઞાનાવૃત્ત
 આસુર લોકને પામે. એ પ્રમાણે નિંદાયે કરીને
 એકાત્મ દર્શનની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ દર્શાવ્યો. ૫
 અને ચોથા મંત્રમાં “ તસ્મિન્નપો માતરિશ્વા
 દધાતિ ” એટલે તે ચૈતન્ય સ્વભાવ આત્મતત્ત્વ
 છતેજ અર્થાત્ તેની સત્તાથીજ વાયુ સર્વ પ્રાણી-
 ઓને ચેષ્ટા કરાવે છે. એ રીતે ઉપપત્તિ એટલે
 યુક્તિ દર્શાવી છે. ૬

એ પ્રમાણે પદ્ધતિ લિંગોથી આ ઉપનિષદના
 સર્વ મંત્રોનું એકાત્મ્ય એટલે જીવ બ્રહ્મની એકતાના
 પ્રતિપાદનને વિષેજ તાત્પર્ય છે. ત્યાંહાં શ્લોકઃ-

सत्ये मय्येव भातं चरमचरमतौत-
 र्वहिश्चाहमेको मत्तो न्यन्नास्ति कि-
 ञ्चिज्जगदपि सवितुर्मंडले पुरुषोहं ।
 इत्थं यस्य प्रबोधो गुरुवरकरुणापां-
 गतस्तस्य तृष्णा संदेहो मोहशोकौ
 भयजननजरामृत्यवो नैव संति ॥१॥

अर्थः— सत्यस्वरूप माहारे विषेज भासमा-
 न थयुं एवुं जगत् माहाराथकी किञ्चिन्मात्र पण
 अन्य नथी; अने आन्तरथी पण आन्तर तथा
 बाह्य हुंज एक छौ; तथा सूर्य मंडलमां जे पुरु-
 ष ते हुंज छौं. ए प्रकारे श्रेष्ठ गुरुना करुणा यु-
 क्त कटाक्षथी जेने प्रबोध प्राप्त थयो होय ते पु-
 रुपने तृष्णा, संदेह, मोह, शोक, भय, जन्म,
 जरा, मरण इत्यादि विकारो रहेज नहि, किंतु
 ब्रह्मरूपज होयछे. १

(२) केनोपनिषद्ना अनुसारे विचार.

मंगलाचरण.

यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानं चक्षुर्वागाद्यगो-

चरम् । स्वतोध्यक्षं परब्रह्म नित्य-
मुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

अर्थः— जे ब्रह्म श्रोत्रादिक इंद्रियोतुं अधि-
ष्ठानरूप छतां तेमनुं अगोचर छे; तथा स्वतः
अध्यक्ष एटले नियंतरूप अर्थात् सर्वनुं प्रवर्तक
अने नित्यमुक्त एवुं छे तेज ब्रह्मथी अभिन्न प्र-
त्यक् स्वरूप हुं छौं. १

“ केनेपितम् ” इत्यादि सामवेदीय तल-
वकार शाखानी उपनिषद्नुं व्याख्यान करवाने
इच्छता एवा भगवान् श्री भाष्यकार— अहं प्रत्य-
यनो विषयभूत आत्माने संसारित्वरूप हेतुथी
उपनिषदे प्रतिपादन करवा योग्य असंसारि ब्र-
ह्मभावनो असंभव छे माटे ब्रह्म आत्मानी ए-
कतारूप विषयना अभावथी आ केनोपनिषत्
व्याख्यान करवा योग्य नथी एवी वादिनी शंका
थये छते, अहंकारना साक्षी आत्माने विषे संसा-
रीपणानुं ग्राहक प्रमाण कोई पण नथी, वास्ते
प्रत्यक् स्वरूपने विषे ब्रह्मत्वनां प्रतिपादनमां
विरोधनो संभव नथी; माटे ब्रह्मात्मैकरूप
विषयना संभवथी आ उपनिषद्ने विषे व्याख्यान
करवा योग्यपणानी प्रतिज्ञा करेछे.

“ કેનેપિતમ્ ” इत्यादि उपनिषत् परब्रह्मविषयक कहेवी છે વાસ્તે નવમાધ્યાયનો પ્રારંભ.

આ નવમ અધ્યાયથી પૂર્વે આઠ અધ્યાયોમાં સર્વ કર્મો સમાપ્ત કર્યા, તથા સમસ્ત કર્મોનો આશ્રયશ્રૂત પ્રાણનો ઉપાસનાઓ તથા કર્મમાં અંગશ્રૂત પાંચભૌતિક સાક્ષભૌતિક સામવિષયક ઉપાસનાઓ કથન કરી; તદનંતર વંશાન્ત ગ્રંથે કરીને ગાયત્ર સામની પ્રાણ દૃષ્ટિએ ઉપાસના પણ કથન કરી એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત કર્મ તથા ઉપાસના સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરી છૂતી, નિષ્કામ મુમુક્ષુ પુરુષની સત્ત્વ શુદ્ધિને અર્થે હોયછે, અને ઉપાસના રહિત સકામ પુરુષને તો કેવલ શ્રૌત સ્માર્ત કર્મો અનુષ્ઠાન કર્યા છતાં દક્ષિણ માર્ગની પ્રાપ્તિને અર્થે અને પુનરાવૃત્તિને અર્થે હોયછે; તથા સ્વાભાવિક અજ્ઞાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિથી પશુથી આરંભીને સ્થાવર પર્યંત અધોગતિ હોયછે તેમાં શ્રુતિ:—

तथैतयोः पथोर्न कतरे च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति जायस्व घ्नियस्वेत्येतत्तृती-
यं स्थानमिति ॥

अर्थः— जे प्राणिओ दक्षिण तथा उत्तर ए वे मार्ग मध्ये एकने विपे पण प्रवृत्त न थाय, ते वारंवार आवृत्ति पामनार अति क्षुद्रभूत होय-छे— वारंवार जन्ममरणरूप तृतीय स्थान तेमने प्राप्त थायछे. अन्य श्रुतिः—

“ प्रजा ह तिस्रोत्यायमीयुरिति ”

अर्थः— अंडज, स्वेदज, उद्भिज्जरूप त्रण प्रकारनो प्रजाओ पितृयाण मार्गने तथा देवयान मार्गने अतिक्रमण करीने कष्टरूप गतिने पामती हवी. तथा बाह्य, अनित्य, अने संस्कारविशेष-थी जन्य एवां साध्य फळथी तथा तेनां साधनो-थी तथा तेमना संबंधधकी विरक्त एवो शुद्ध स-त्ववान् जे निष्काम पुरुष तेनेज प्रत्यगात्मस्वरू-पने विपे जिज्ञासा प्रवृत्त थायछे ए विपे काठक श्रुतिनो संवाद. “परांचि खानि०” मुण्डकश्रु-तिः— “ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्म-णो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञा-नार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं ” इत्यादि. ए प्रकारे जे

વિરક્ત હોય તેનેજ પ્રત્યગાત્મવિષયક વિજ્ઞાન તથા શ્રવણ, મનન નિદિધ્યાસનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, અન્યથા નહિ. એ વાક્યે કરીને એમ જણાવ્યું કે, બાહ્ય વિષયથી આકર્ષિત છે ચિત્ત જેનું એવા અવિરક્ત પુરુષને આત્મજિજ્ઞાસાજ ન થાય, એમ કરતાં થઈ હોય તો પણ તે સફળ હોય નહિ; જેમ શૂદ્રને યાગને વિષે ઇચ્છાજ ન થાય, કદાપિ થઈ હોય તો તે સફળ નથી તેમ; વઢી પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મનાં વિજ્ઞાનથી સંસારનું વીજભૂત અને કામ કર્મ પ્રવૃત્તિમાં હેતુભૂત અજ્ઞાન નિઃશેષતાથી નિવૃત્ત થાયછે તેમાં શ્રુતિઃ— “ તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઽએકત્વમનુપશ્યતઃ ” “ તરતિ શોકમાત્મવિત્, ” * વઢી “ ભિદ્યતે ત્દદ્યગ્રંથિશ્ચિદ્યંતે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયંતે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટેપરાવરે ॥ ૧ ॥ * માટે બાહ્ય સાધનોથી સાધ્ય એવાં ऐहिक, આમુષ્મિક ફલોથી વિરક્ત એવા પુરુષનેજ પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મવિષયક જિજ્ઞાસા થાય; એ પ્રકારે “ કેનેપિતમ્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિયો પ્રતિપાદન કરેછે. શ્રુતિમાં શિષ્ય આચાર્યના પ્રશ્નોત્તરરૂપે

કરીને જે કથન તે તો સૂક્ષ્મ વસ્તુ દુર્વિજ્ઞેય છે માટે તેનો સુખે કરીને બોધ થવાને; અર્થે વહ્ની પ્રશ્નોત્તરરૂપતાથી બ્રહ્મવસ્તુને વિષે કેવલ તર્કે કરીને અગમ્યપણું પણ સૂચન કર્યું, અર્થાત્ ગુરુ શરણ વિના શાસ્ત્રથી અથવા કેવલ તર્કથી સમ્યક્ બોધ ન થાય તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ:— “ નૈવા તર્કેણ મતિરાપનીયા ” इति; तथा अन्य श्रुति:— “ आचार्यवान् पुरुषो वेद आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत् ” इति; तथा स्मृतितुं प्रमाण:— “ तद्विद्वि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ” इति; माटे गुरुशिष्यतां प्रश्नोत्तररूपे उपनिषद्नो प्रारंभ. श्रुति:—

केनेपितं पतति प्रेपितं मनः केन
प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेपितां
वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क
उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

અર્થ:— કોઈ એક અધિકારી શિષ્ય બ્રહ્મ-
નિષ્ઠ ગુરુને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી શરણે થઈને પ્રત્ય-
ગાત્માથી અન્યને વિષે રક્ષિતાપણું ન જોતો છ-
તો, અને નિત્ય, શિવ, અચલ, અભયને ઇચ્છતો

છતો પ્રશ્ન કરે છે. હે ગુરો! કોણ કર્તાએ સ્વ ઇ-
 ઞ્છાયે પ્રેર્યું એવું મન પોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવૃત્ત
 થાય છે? (આ શ્રુતિના પેહેલા પાદમાં ‘ઈપિતમ્’
 ‘પ્રેપિતમ્’ એ બે પદ જે આપ્યાં છે તે મન આ-
 દિક ઇન્દ્રિયોનું પ્રેરકપણું પ્રસિદ્ધ એવા કાર્યકારણ
 સંઘાતરૂપ જીવને છે, કિંવા સંઘાતથી અતિરિક્ત
 કોઈક સ્વતંત્રને સ્વ ઇચ્છામાત્રથી પ્રેરકપણું
 છે? એવો સંદેહ જણાવવાને માટે છે.) શંકા:-
 સ્વતંત્ર એવું મન પોતાના વિષયોને વિષે પોતેજ
 પ્રવૃત્ત થાય એવું પ્રસિદ્ધ છે માટે સંદેહનાજ અ-
 ભાવથી પ્રશ્ન અઘટિત છે. સમાધાન:- જો કદા
 મન પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિને વિષે સ્વતંત્ર હોય તો કોઈ
 પણ પુરુષને અનિષ્ટનું ચિંતન હોવુંજ ન જોઈએ,
 પરંતુ જાણતો છતો પણ અનર્થને વિષે સંકલ્પ
 કરેછે; વઢી અતિ હ્રય દુઃખદાઈ કાર્યને વિષે
 નિવારણ કર્યું છતું પણ એ મન પ્રવૃત્ત થાયછે
 માટે મનને અસ્વતંત્ર હોવાથી શિષ્યે સંદેહ પા-
 મીને જે પ્રશ્ન કર્યો તે યુક્તજ છે. વઢી કોણે પ્રેર્યો
 છતો પ્રથમ પ્રાણ ચલન ક્રિયા કરેછે? (આ ઠે-
 કાણે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર પ્રાણ વ્યાપાર પૂર્વક
 છે તે લેઈને પ્રથમ પદ આપ્યુંછે.) વઢી કોણે
 પ્રેરી એવી શબ્દરૂપ વાણીને લૌકિક જનો બોલે-

छे ? तथा चक्षु अने श्रोत्र इंद्रियने कह्यो द्योत-
नात्मक देव प्रेरेछे ? १

हे शिष्य ! तें जे पुछ्युं के, मन आदि इंद्रियो-
नो स्व स्व विषयो विषे प्रेरक देव कोण छे ? अ-
ने शी रीते प्रेरेछे ? तेनो उत्तर कहूंछों. श्रुतिः—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो
ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुष-
श्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो-
कादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

अर्थः— हे शिष्य ! तें जे प्रेरक पुछ्यो ते
वस्तुस्वरूप ‘श्रोत्रस्य’ एटले शब्दना श्रवणनुं
करणभूत अने शब्दनुं अभिव्यंजक जे श्रोत्र
इंद्रिय तेनुं श्रोत्ररूप छे. शंकाः— आवा व्यापा-
रवालो आ श्रोत्रादि इंद्रियोनो प्रेरक एवो उत्तर
कहेवो जोइए, त्याहां ‘श्रोत्रनुं श्रोत्र’ एवो उत्तर
अयुक्त छे. समाधानः— हे शिष्य ! तें जे दोष
कह्यो ते घटे नहि; केमके ए वस्तुने विषे व्या-
पारादि कोइ पण विशेष छेज नहि; जो कदा
श्रोत्रादि इंद्रियोना व्यापारथी अतिरिक्त व्यापारें
युक्त एवो श्रोत्रादिनो प्रेरक होय— जेम दात्रना
व्यापारथी अतिरिक्त व्यापारवालो लविता

એટલે છેદક હોયછે તેમ— ત્યારે તો ‘શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં’ એ ઉત્તર અઘટિત કહેવાય, પણ તેમ નથી; કેમકે શ્રોત્રાદિયોનો પ્રેરક લવિતાની પેઠે સ્વ વ્યાપારે યુક્ત છે નહિ, કિંતુ સંઘાતરૂપ શ્રોત્રાદિયોનો જે શ્રવણ આલોચન, સંકલ્પ, અધ્યવસાયાદિ રૂપ ફલ પર્યંત વ્યાપાર તે રૂપ લિંગે કરીને કેવલ ગમ્યમાન થાયછે; શી રીતે કે, શ્રોત્રાદિ સંઘાત જેના પ્રયોજનને અર્થે હોયછે, તે પ્રેરક તે સંઘાતથી અતિરિક્ત અસંહત છે; જેમ જેના પ્રયોજનને અર્થે ગૃહાદિ સંઘાત હોયછે તે દેવદત્ત તે સંઘાતથી પૃથક્ હોયછે, અને સંઘાત રૂપ શ્રોત્રાદિ પરને અર્થે છે માટે તેનો પ્રયોક્તા કોઈ પણ ગમ્યમાન હોયછે, તેથી જે ઉત્તર કહ્યો તે યુક્તજ છે. ત્યારે શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં એ ઉત્તરનો ભાવાર્થ શો ? શ્રોત્રને બીજા શ્રોત્રની જરૂર નથી; જેમ પ્રકાશને પ્રકાશાંતરની જરૂર નથી તેમ. હે શિષ્ય ! ‘શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં’ એ ઉત્તરનો અભિપ્રાય એ છે કે, શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયને પ્રકાશ કરવા વિષે સમર્થ જોયુંછે, તે વિષય પ્રકાશનું સામર્થ્ય જડ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયને વિષે સ્વપ્રકાશ, નિત્ય, અસંહત, સર્વાન્તર એવું ચૈતન્યવસ્તુ છતેજ હોયછે, અન્યથા નહિ, એ ભાવાર્થ છે. તેમાં શ્રુતિ પ્રમાણ:—

“ आत्मनैवायं ज्योतिपास्ते तस्य भासा सर्वमिदं विभाति. ” “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ” स्मृतिः— “ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेखिलम् ” “ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ” कठश्रुतिः— “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां ”

विद्वाननेज स्वबुद्धिथी गम्य सर्वथकी आंत-
रतम, कूटस्थ, अजर, अमर, अभय, अज अने श्रोत्रादिनुं पण श्रोत्रादिरूप एवुं कोइ एक स्व-प्रकाश वस्तु छे के जेनाथी श्रोत्रादिकने स्व-विषय प्रकाशनुं सामर्थ्य प्राप्त थायछे ए रीतना उत्तरे करीने सर्व जनने प्रसिद्ध एवी जे श्रोत्रादिनेविपेज आत्मचैतन्यपगानी प्रसिद्धि ते निवर्त्तन करी; तथा जे वस्तुस्वरूप ‘मनसो मनः’ एटले जे आत्मचैतन्ये प्रकाश कर्युं छतुंज मन संकल्प अध्यवसायादि व्यापारने विपे समर्थ होयछे; तथा ‘ यद्वाचो ह वाचं ’ एटले जे आत्मचैतन्ये प्रकाश कर्युं छतुंज वाक् इंद्रिय पोताना विषयने विपे प्रवर्त्तेछे; तथा ‘ प्राणस्य प्राणः ’ एटले जे आत्माना अधिष्ठानथीज प्राणमां प्राणन साम-

र्थ्य छे; त्याहां श्रुतिः— “ को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेप आकाश आनंदो न स्यात्.” “ ऊर्द्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यति ” तथा ‘ चक्षुषश्चक्षुः’ एटले चक्षुरिंद्रियमां जे रूपग्रहणनुं सामर्थ्य ते अधिष्ठानरूप आत्मचैतन्यथकीज छे. उपरनी श्रुतिनुं तात्पर्य ए छे के, सर्व एवा करण वर्गनी जे अधिष्ठाननी सत्ता-स्फूर्तिथी प्रवृत्ति छे, ते प्रत्यक् वस्तु ब्रह्मरूप छे ए रीते प्रत्यक्थी अभिन्न ब्रह्मस्वरूपने जाणीने ‘ धीराः’ एटले धीमान् पुरुषो, श्रोत्रादिकने विपे आविद्यक एवा आत्मभावनो त्याग करीने ‘ प्रेत्यास्माह्लोकात्’ एटले पुत्र, मित्र, कलत्रादिकने विपे अहंममताना त्यागथकी सर्व एवणाथी रहित थइने अमृत होयछे एटले अमरणधर्मा होयछे त्याहां श्रुतिः— “ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” “ परांचि खानि० आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ” “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते० अत्र ब्रह्म समश्नुते ”

‘केनेषित’ ए प्रथम मंत्रे करीने मनआदिक इंद्रियोनो स्वर्तत्र प्रेरक कोण? एवां शिष्यप्रश्ननी

દ્વારા એ વીજો મંત્ર:— “ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં ” એને કરીને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું પણ શ્રોત્રાદિરૂપ એટલે સન્નિધાનથીજ સ્વસત્તાસ્ફૂર્તિ આપીને તેમનું પ્રવર્તક સર્વાંતર એવું જે પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ તેજ બ્રહ્મ એ રીતે બ્રહ્માત્મૈકત્વનો ઉપક્રમ કરીને દ્વિતીય સ્વંડનો મંત્ર ૫ મો “ ભૂતેષુ ભૂતેષુ વિચિત્ય ધીરા: ”

અર્થ:— સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણિયોને વિષે આંતર સાક્ષીસ્વરૂપે રહેલું જે પ્રત્યક્ સ્વરૂપ તેજ બ્રહ્મ એ રીતે ઉપસંહારથી ૧.

તથા પ્રથમ સ્વંડનો મંત્ર ૪ “ યદ્વાચાન-ભ્યુદિતમ્ ” મંત્ર ૫ “ યન્મનસા ન મનુતે ” મંત્ર ૬ “ યચ્છ્રુપા ન પશ્યતિ ” મંત્ર ૭ “ યચ્છ્રોત્રેણ ન શૃણોતિ ” મંત્ર ૮ “ યત્પ્રા-ણેન ન પ્રાણિતિ ”

સમુદાયનો અર્થ:— જે પ્રત્યક્ વસ્તુ ઘાગા-દિક ઇન્દ્રિયોથી પોતપોતાના કથનાદિક વ્યાપારે કરીને વિષય કરી શકાતું નથી; અને જેને તે ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશમાન કર્યાં તે પ્રત્યક્ સ્વરૂપનેજ બ્રહ્મ તું જાણ; લોકમાં જે સોપાધિક અનાત્મ-ભૂત ઈશ્વરાદિકનું ઉપાસન કરેછે તે બ્રહ્મ નહિ એ

રીતે ચારંચાર કથનરૂપ અધ્યાસથી ૨. તથા પ્રથમ સ્વંડનો મંત્ર ૩

“અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ”

અર્થ:— જે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ વ્યાકૃતથી તથા અવ્યાકૃતથી અન્ય છે એ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે કરીને અગમ્યત્વરૂપ અપૂર્વતાના કથનથી ૩. તથા પ્રથમ સ્વંડનો મંત્ર ૨ “અતિમુચ્ય ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ”

અર્થ:— શ્રોત્રાદિક અનાત્મવર્ગને વિષે અવિદ્યાકૃત અનર્થદાયક આત્મભાવનો પરિત્યાગ કરીને તેમનું અધિષ્ઠાનભૂત એવું પ્રત્યક્ષથી અભિન્ન બ્રહ્મને જે જાણે તે અમૃતભાવને પામે એ રીતે ફલના કથનથી ૪. તથા તૃતીય સ્વંડમાં “બ્રહ્મ હ દેવેભ્યઃ” ઇત્યાદિ બાર મંત્ર વડે ચક્ષાણ્યાધિકાના વર્ણને કરીને બ્રહ્માત્મૈકત્વની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદના કથનથી ૫. તથા દ્વિતીય સ્વંડનો મંત્ર ૪ “પ્રતિવોધવિદિતં મતં”

અર્થ:— જે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ બુદ્ધિના પ્રત્યયોને વિષેજ તેમનું પ્રકાશક અને તેઓથી અતિરિક્ત પરમ કાષ્ઠારૂપ એવું જાણવામાં આવેછે એ રીતે ઉપપત્તિનાં કથનથી ૬.

એ પદ્ધિ લિંગથી તથા ચતુર્થ સ્કંડમાં મંદા-
ધિકારીઓને અન્તઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા સમ્યક્
વોધને અર્થે તપાદિક સાધનો તથા તૃતીય સ્કંડમાં
અધ્યાત્માદિ ઉપાસનો વિધાન કર્યાં છે, માટે ઉપર
કહ્યા પ્રમાણે કેન ઉપનિષદના સર્વે મંત્રોનું બ્રહ્મા-
ત્મૈકત્વના પ્રતિપાદનમાંજ તાત્પર્ય છે. ત્યાંહાં

શ્લોક:—

સ્વાંતપ્રાણાક્ષિવાણીપ્રભૃતિ ચ વિષયા-
ભાસકં યસ્ય યોગાદ્યન્ન પ્રાપ્નોતિ ચૈન-
દ્વિદિતમવિદિતં યદ્ભવેન્નાત્મરૂપમ્ ।
ઇંદ્રાદ્યા દેવમુરૂયા અપિ કિલ ન વિદુ-
ર્યસ્ય શક્તિં નિગૂઢાં તદ્બુદ્ધં યેન સોસૌ
ભવતિ નરવરોનંતસૌરૂપપ્રતિષ્ઠઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— મન, પ્રાણ, ચક્ષુ, વાક્કુ ઇત્યાદિ ઇં-
દ્રિયોનું કદમ્બ જેનો સત્તાસ્ફૂર્તિના વશથીજ વિ-
ષયોનું અવભાસક છે; તથા જે મન આદિ જેને
વિષય કરી શકતું નથી; તથા જે તત્ત્વ વિદિત એટલે
જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને અવિદિતથી એટલે નામરૂપા-
ત્મક વ્યાકૃતથી તથા અવ્યાકૃતથી અન્ય છે
એટલે કૂટસ્થ સાક્ષી છે; વળી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ

પણ જેની નિમૂઠ ચિચ્છત્તિને જાણતાં નથી; તે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ તત્ત્વ જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યું હોય, તે પુરુષ બ્રહ્મરૂપ છતો અપરિચ્છિન્ન સુખ-ને વિષે પ્રતિષ્ઠા પામે. ૭

(૩) કઠોપનિપદના અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

ઐધર્માધર્માદ્યસંસૃષ્ટં કાર્યકારણ-
વર્જિતમ્ । કાલાદિભિરવિચ્છિન્નં બ્ર-
હ્મ યત્તન્નમામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે બ્રહ્મ પુણ્યપાપાદિકના સંબંધે રહિત છે; તથા કાર્યકારણથી એટલે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય પ્રપંચથી રહિત છે; તથા કાલ, દેશ અને વસ્તુ એ ત્રણે કરેલા પરિચ્છેદથી રહિત છે તેને હું નમુંછોં એટલે અભેદરૂપે અનુસંધાન કરુંછોં. ૧

કઠોપનિપદનું વ્યાખ્યાન કરવાને ઇચ્છતા શ્રી ભાષ્યકાર પ્રથમ “ઉપનિપદ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરેછે.

સદ્ ધાતુના શૈથિલ્ય, ગતિ, અવસાદન એટલે નાશ એ ત્રણ અર્થ છે; તે ધાતુને ‘ઉપ+નિ’ એ વે

ઉપસર્ગ જોડવાથી અને ક્ષિપ્ પ્રત્યય લગાડેથી ‘ઉ-
પનિપદ્’ એ શબ્દ બ્રહ્મવિદ્યાનો વાચક સિદ્ધ થાય-
છે; શી રીતે કે “ઉપનિપીદતીતિ ઉપનિ-
પદ્” એટલે દૃષ્ટ શ્રુત વિષયોથી વિરક્ત થઈને
પોતાનું આશ્રયણ કરીને પરિશીલન કરનારા મુ-
મુક્ષુઓના સંસારનું વીજભૂત અવિદ્યા કામાદિક
અનર્થને જે નાશ કરે તે બ્રહ્મવિદ્યા ‘ઉપનિપદ્’
એ શબ્દે કરીને વાચ્ય હોયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:-
“નિવાર્ય તં મૃત્યુમુખાત્ પ્રમુચ્યતે” इति;
અથવા વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન એવા મુમુક્ષુઓને
બ્રહ્મૈક્યતાને જે પમાડે તે બ્રહ્મવિદ્યા ‘ઉપનિપદ્’
એ શબ્દે કરીને વાચ્ય હોયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:-
“ब्रह्म प्राप्तो विरजो भूद्विमृत्युरिति” અથવા
શૂરાદિ લોકોનો આદિ એટલે પ્રથમ જન્ય એવો
જે બ્રહ્મા, તેથી જન્ય જે અગ્નિ, તદ્વિપયક એવી જે
વિદ્યા સ્વર્ગાદિ ફલનો પ્રાપ્તિમાં હેતુ હોવાથી દ્વિ-
તીય વરે કરીને પ્રાર્થના કરી, તે પછી લોકાંતરને
વિષે પ્રવૃત્ત થનાર પુરુષના ગર્ભવાસ, જન્મ, જરા
इत्यादि उपद्रवોને શિથિલ કરવાથી ‘ઉપનિપ-
દ્’ કહેવાયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:- “स्वर्गलोका
अमृतत्वं भजन्ते” इति. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે

‘ઉપનિષદ્’ એ શબ્દે કરીને વાંચ્યં બ્રહ્મવિદ્યા અને અગ્નિવિદ્યા છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

ગ્રંથને વિષે જે ઉપનિષદ્ શબ્દની પ્રવૃત્તિ તે તો “આયુર્વૃત્તમ્” એની પેઠે ઔપચારિક જાણવી; એ રીતે ઉપનિષદ્નાં નિર્વચનેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો વૈરાગ્યાદિક સાધન સંપન્ન અધિકારી; તથા પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ વિષય; તથા સંસારરૂપ અનર્થની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને નિરતિશય સુખપ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજન; તથા સાધ્યસાધનભાવ સંબંધ એ અનુબંધ ચતુષ્ટય સૂચન કર્યો એ રીતે અનુબંધ ચતુષ્ટય વિશિષ્ટ બ્રહ્મવિદ્યાની કરતલામલકની પેઠે સાક્ષાત્કાર કરાવનાર આ કઠોપનિષદ્નું યથામતિ વ્યાખ્યાન કરીશું.

ત્યાંહાં પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિને અર્થે આરણ્યાયિકાને કહેલે કે, વાજશ્રવસે એટલે ઉદાલંક ઋષિયે વિશ્વજિત્ યજ્ઞને વિષે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં જીર્ણ, પય રહિત, તૃણ પળ खाइ ન શકે એવી ગાયો આપી ત્યારે વાજશ્રવસનો પુત્ર નચિકેતાયે સ્વપિતાની અધોગતિ થશે એમ જાણીને તેને યજ્ઞનાં સંપૂર્ણ ફલની પ્રાપ્તિને અર્થે કહ્યું કે, “હે પિતા ! તમે મને કોને આપશો ?” ત્યારે પિતાયે અનાદર કર્યો; તો પળ એજ રીતે

वारंवार पुत्रे कल्युं त्वारे पिताये कोप करीने कल्युं के “हे पुत्र! तने में यमने आप्यो. ” त्वार पछी नचिकेता स्वपितानुं वचन सत्य करवा माटे यम राजाने त्यां गयो अने ते यम अन्यत्र (बीजे ठे काणे) गया हता तेथो त्यांहां त्रण दिवस रह्यो; पछी यमे आवीने तेनुं विधि पूर्वक आतिथ्य कर्तुं अने कल्युं के “ हे नचिकेता ! तुं त्रण दिवस रह्यो माटे त्रण वर माग. ” त्वारे नचिकेताये पितानो पोता संबंधि क्लेश मट्या पूर्वक मने पाछो जवाधी “ एज माहारो पुत्र छे. ” एवी प्रतीति रहे ए रीते प्रथम एक वर माग्यो; ते आपीने फरीथी यमे कल्युं के “ द्वितीय वर माग. ” त्वारे तेणे अग्निविद्या मागी; तेथी प्रसन्न थइने ते पण आपी; त्वार पछी अग्निविद्या एटले विराट्नी उपासना जाण्वा नंतर पुत्रराज्यादि सर्व विषयोथी वैराग्य देखाडीने नचिकेताये यम राजा प्रत्ये प्रत्यक् ब्रह्मविषयक त्रीजो प्रश्न कर्यो त्यांहां श्रुतिः—

येयम्प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती-
त्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्या-
मनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वर-
स्तृतीयः ॥ १ ॥

અર્થ:— આ દેહ મરણ પામે છતે શરીરેંદ્રિયા-
દિકથી અતિરિક્ત અને વીજા દેહનો સંબંધ પામ-
નાર કોઈ આત્મા છે એમ કેટલાએક કહેછે; ત-
થા નથી એટલે દેહ મરણાનંતર કોઈ છેજ નહિ
એમ પણ કહેછે; માટે તેનો નિર્ણય યથાર્થ રીતે
કહો? કેમકે પરમ પુરુષાર્થ તો આત્મજ્ઞાનને
આધીન છે. (એટલી વાત પ્રથમ વહ્લીમાં છે.)

દ્વિતીય વહ્લીમાં યમ રાજાએ વિદ્યા અવિદ્યા-
રૂપ શ્રેય પ્રેયનું કથન કર્યું ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

અન્યચ્છેયોઽન્યંદુતેવ પ્રેયસ્તે ઉભે
નાનાર્થે પુરુષસિનીતઃ । તયોઃ શ્રેય
આદદાનસ્ય સાધુ ભવતિ હીયતે
ઽર્થાદ્ય ઉપ્રેયો વૃણીતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:— શ્રેય ઇથક્ છે અને પ્રેય પણ ઇથક્
છે તે વેડ પોતાના કર્તવ્યપણાથી પુરુષને વાંધે
છે એટલે જ્યાં સુધી પોતામાં અકર્તા અભોક્તા-
પણાનો દૃઢ નિશ્ચય થયો નથી ત્યાં સુધી; એ વેડ
મધ્યે કેવલ શ્રેયને ગ્રહણ કરનાર પુરુષનું શુભ
એટલે નિશ્ચેયસ થાય, અને કેવલ પ્રેયને ગ્રહણ
કરનાર પુરુષ પરમ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાયછે. ૧
એ રીતે પ્રેયથી વિરક્ત હોવાથી શિષ્યની પ્રશંસા

કરીને યંમે આત્મસ્વરૂપના ઉપદેશનો ઉપક્રમ કર્યો ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

તન્દુર્દર્શઙ્ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં યુહાહિતઙ્ગ-
ઢ્ઢરેષ્ટમ્પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિ-
ગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્પશોકૌ જહાતિ॥

અર્થ:— હે શિષ્ય! તેં પુછ્યો જે આત્મા તે ‘દુર્દર્શ’ છે એટલે અતિ સૂક્ષ્મતાથી મહાન્ પ્રયત્ને કરીને જાણવાને શક્ય છે; તથા ‘ગૂઢ’ છે; કેમકે ‘અનુપ્રવિષ્ટ’ છે એટલે માર્ગિક એવાં વિષય વિકારનાં વિજ્ઞાને કરીને આજ્ઞાદિત છે; વઢી ‘યુહાહિત’ છે એટલે બુદ્ધિમાં રહ્યો છે ત્યાંહાંજ તેની ઉપલબ્ધિ થાયછે; વઢી ‘ઙ્ગઢરેષ્ટ’ એટલે મહા વિપમ એવાં અનર્થરૂપ સંકટને વિપે રહેનાર; તથા ‘પુરાણ’ એટલે પૂર્વેથીજ નવો ને નવો છે તે આત્માને કોઈક ધીર પુરુષ ‘અધ્યાત્મયોગાધિગમેન’ એટલે ચિત્તને વિષયોથી ઉપસંહાર કરીને આત્માને વિપેજ જે સમાધાનરૂપ યોગ તેણે કરીને ‘મત્વા’ એટલે નિશ્ચય કરીને હર્ષ, શોકને ત્યાગ કરેછે; કેમકે આત્માને વિપે ઉત્કર્ષ અપકર્ષનો અભાવ છે.

તૃતીય વઢીમાં પૂર્વે ફલ સહિત વિદ્યા અવિ-

ધ્યાનું કથન માત્ર કર્યું તેનાજ નિર્ણયને અર્થે રથ-
રૂપકની કલ્પનાયે કરીને સ્વરૂપજ્ઞાનનું સુકરપણું
વર્ણન કર્યુંછે ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં ર-
થમેવ તુ । બુદ્ધિન્તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ
પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ इत्यादि.

અર્થ:— કર્મફલનો ભોક્તા જીવને તું રથી
ઘટલે રથસ્વામી જાણ, અને શરીરને રથરૂપ જાણ,
તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને સારથીરૂપ જાણ, અને
મનને પ્રગ્રહ ઘટલે રાશરૂપ જાણ, તથા ઇન્દ્રિ-
યોને અશ્વરૂપ જાણ, તથા શબ્દાદિ વિષયોને
માર્ગરૂપ જાણ. તાત્પર્ય એ કે, વિવેક વિશિષ્ટ
બુદ્ધિ છે સારથી જેને, અને નિગ્રહિત મન છે રાશ
જેને એવો જે પુરુષ તે આ સંસાર માર્ગનો પારરૂપ
અને ગંતવ્ય એવાં વિષ્ણુનાં (વ્યાપક બ્રહ્મનાં)
પદને ઘટલે સ્વરૂપને પામે.

ચતુર્થ વહ્નીમાં આત્મજ્ઞાનનાં પ્રતિબંધકનું વ-
ર્ણન કર્યુંછે; કેમકે પ્રતિબંધ જાણ્યે છતેજ તેની
નિવૃત્તિને અર્થે પ્રયત્ન કરી શકાય ત્યાંહાં શ્રુતિ:—
“ परांचि खानि० १ ” (આ શ્રુતિનો અર્થ
પ્રક્રિયા ૨ વીજીમાં કર્યોછે.)

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृ-
त्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ
धीराऽमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवे-
ष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

अर्थः— पेहेली “ परांचि खानि० ” श्रु-
तिमां कहा प्रमाणे जे पराक्रूर वाह्य देहादि-
कलुं दर्शनरूप अविद्या ते आत्मदर्शनना प्रतिबं-
धमां कारणभूत छे; ए अविद्या तथा तेणे दर्शा-
वेला दृष्ट अदृष्ट भोगने विषे जे तृष्णा ए वेउधी
प्रतिबद्ध थयुंछे आत्मदर्शन जेमने एवा पराक्
दर्शि अल्प बुद्धि पुरुषो बाह्य एवा विषयो प्रत्ये
दोडेछे, तेथी ते सर्वत्र व्याप्त एवा अविद्या काम
कर्मनो समुदायरूप मृत्युना पाशमां बंधायेला
रहेछे एटले देहेंद्रियादिकना संयोग वियोगरूप
जन्म, मरण, जरा, रोगादि अनर्थ समूहने पामे-
छे; माटे जे विवेकी पुरुषो ते नित्य एवां प्रत्य-
क् ब्रह्मस्वरूपे अवस्थानरूप अमृतत्वेने जाणीने
अनित्य एवा सांसारिक पदार्थोनी प्रार्थना करता
नथी; केमके ते प्रत्यगात्म दर्शनमां प्रतिकूल छे
अर्थात् पुत्रादि व्रण एषणाओधी रहित छता
प्रत्यक् प्रवणनिष्ठ होयछे.

પાંચમી વહ્લીમાં આત્મતત્ત્વ અતિ દુર્વિજ્ઞેય
હોવાથી શરીરને વિપે પુરના રૂપકથી તથા આ-
ત્માને વિપે પુરસ્વામીના રૂપકથી સ્વરૂપનિર્ધાર
કરાવ્યોછે ત્યાંહાં શ્રુતિ:-

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિ-
મુચ્યતે । એતદ્વૈતત્ ॥

અર્થ:- જેમ અનેક દ્વાર યુક્ત અને સર્વ ઉપ-
કરણ સહિત સંઘાતરૂપ નગર કોઈ સ્વતંત્ર સ્વા-
મીને અર્થે હોયછે એમ જોવામાં આવેછે; તેમજ
ઈન્દ્રિયોરૂપી એકાદશ દ્વારવાલું સંઘાતરૂપ શરીર
અસંહત રાજસ્થાની આત્માને અર્થે હોવાને યોગ્ય
છે તે નગરનો સ્વામી જન્માદિ વિક્રિયાયે રહિત
અને નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપ જે પ્રત્યક્ષથી અભિન્ન
બ્રહ્મ તેનું સમ્યક્ પ્રકારે ધ્યાન કરીને એટલે
“ સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ॥ ”
એ રીતે જાણીને શોક કરે નહિ; કેમકે પ્રત્યક્ષ
બ્રહ્મનાં વિજ્ઞાનથી અભય પ્રાપ્ત થયે છતાં શોકનો
અવસરજ નથી એટલે આજ દેહને વિપે અવિદ્યા-
કૃત કામ કર્મ વંધનથી વિમુક્ત હોયછે, અને
વિમુક્ત એવો છતો મુક્ત થાયછે અર્થાત્ પુનઃ શરીર
ગ્રહણ ન કરે.

છઠી વહ્નોમાં જેમ લોકમાં શાલ્મત્યાદિ વૃક્ષ
નાં તૂલનાં અવધારણથી મૂળનું અવધારણ થાયછે-
તેમ સંસારરૂપ કાર્ય વૃક્ષનાં અવધારણે કરીને મૂ-
ળમૂળત્ત બ્રહ્મનું અવધારણ કરાવ્યુંછે ત્યાંહાં શ્રુતિ:-

ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाख एपोऽश्वत्थः स-
नातनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृ-
तमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥

અર્થ:- ‘ऊर्द्धमूलः’ એટલે ऊर्द्ध છે વિષ્ણુનું
પરમ પદરૂપ મૂળ જેનું એવો, અને ‘अवाक्-
शाखः’ એટલે સ્વર્ગ, નરક, તિર્યક્, પ્રેત ઇત્યાદિ-
રૂપ નીચી છે શાખાઓ જેની એવો, તથા ‘सना-
तनः’ એટલે અનાદિ ચિર કાલથી પ્રવૃત્ત થયેલો
એવો આ સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષનું જે મૂળ તેજ
શુદ્ધ અને તેજ બ્રહ્મ છે અને તેજ અમૃત છે; કેમકે
વાચારંભણ શ્રુતિએ બ્રહ્મથી અતિરિક્ત સર્વને મિથ્યા
કહ્યુંછે; તે પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપનેજ ગંધર્વ
નગર મરીચી જલને તુલ્ય અને પરમાર્થ દર્શનના
અભાવથી ગમ્યમાન સર્વ લોકો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ,
લયને વિષે આશ્રય કરીને રહ્યાછે; તે બ્રહ્મને

કોઈ પણ વિકાર અતિક્રમણ કરી શકતો નથી તે એ એટલે જે બ્રહ્મરૂપ મૂળથી જગત્કરૂપ વૃક્ષ નિકળ્યો તે બ્રહ્મ. શ્રુતિ:— યદા સર્વે પ્રમુચ્યંતે કામા યેસ્ય ત્દદિ શ્રિતાઃ । અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥

અર્થ:— જે પરમાર્થદાર્શી પુરુષને જે કાળને વિષે બુદ્ધિમાં રહેલા સર્વે કામો કામચિત્તવ્યના એટલે ઇચ્છાના વિષયોના અભાવથી વિશીર્ણ થાય ત્યારે પ્રવોધથી પૂર્વે મરણધર્મા હતા એવો તે પુરુષ પ્રવોધથી ઉત્તર કાળને વિષે અવિદ્યા, કામ, કર્મરૂપ મૃત્યુના અભાવથી અમૃત એટલે અમર-ણધર્મા હોયછે; અને આજ જન્મને વિષે સર્વે બંધનોના ઉપશમથી બ્રહ્મને પામેછે અર્થાત્ બ્રહ્મી-શ્રુત હોયછે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કઠવહ્નીના સર્વે મંત્રોત્તું બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપાદનને વિષે તાત્પર્ય છે. ત્યાં-હાં શ્લોક:—

સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મો મહીયાન્મહત ઉત
ધિયા સાધનૈર્યો ન લભ્યો બુદ્ધિસ્થો યો
શરીરો રવિવિધુદહના યસ્ય ભાસા
વિભાંતિ । પદ્મિભવિઃ સ્વભાવૈ રહિત

ઉપસદાસ્તીતિ રૂપેણ વેદ્યસ્તં સા-
ક્ષાત્કૃત્ય ધીરો ગુરુવચનવલાજ્જા-
યતે નિત્યશાંતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે પ્રત્યગાત્મા સૂક્ષ્મથકી સૂક્ષ્મતર
છે; તથા મહાનૂથી મહત્તર છે; તથા જે બુદ્ધિમાં
અંતર્યામિરૂપે રહ્યો છતો પણ બુદ્ધિયે ગ્રહણ કરી
શકાતો નથી; તથા વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય ત-
થા શ્રવણાદિનાં રાહિત્યથી અલભ્ય છે; તથા જે
ત્રિવિધ શરીરથી રહિત છે; તથા સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ
આદિ તેજો જેની પ્રભાયે કરીનેજ ભાસમાન થા-
યછે; તથા જે જન્માદિ પદ્મભાવ વિકારે રહિત
છે; તથા જે ઉપનિષદ્ વાક્યોથી અસ્તિ એટલે
સન્માત્રરૂપે કરીનેજ વેદ્ય છે તે પ્રત્યક્ અભિન્ન
બ્રહ્મનો ગુરુના વચનોના બલથી સાક્ષાત્કાર કરી-
ને ધીર પુરુષ નિત્ય શાન્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ હોયછે. ૧

(૪) મુળ્ડકોપનિષદ્ના અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

ૐયદક્ષરમ્પરં બ્રહ્મ વિદ્યાગમ્યમિ-

तीरितम् । यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञा-
तं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

अर्थः— जे अक्षररूप परब्रह्म विद्याये करीने
गम्यमान थाय एम म्होटा पुरुषोये कह्युंछे; व-
ळी जे ब्रह्मस्वरूप जाण्ये छते सर्व पण विज्ञात
होय ते ब्रह्म हुं छों एमां संशय नहि. १

आ मुण्डकोपनिषद्मां विद्यासंप्रदायना प्रव-
र्त्तकोनी परंपरानुं जे कथन कर्तुं ते ब्रह्मविद्यानी
स्तुतिथी अधिकारीओना प्ररोचनने अर्थे छे के,
जेथी ते विषे अधिकारीओ प्रवृत्त थाय; ए ब्रह्म-
विद्यानो प्रयोजननी साथे साध्यसाधनभाव संबंध
“ भिद्यते तद्दयग्रंथिः ” ए ठेकाणे कहेवाशे;
वळी ऋग्वेदादिरूप अपर विद्यानुं जे कथन कर्तुं
ते विधिनिषेधात्मक अपर विद्या संसारना कार-
णभूत अविद्यादि दोषनी निवृत्ति करी शकेज
नहि एवुं जणाववाने अर्थे छे; तथा परम पदनी
प्राप्तिमां साधनभूत एवी ब्रह्मविद्या इतर सर्व
साधने साध्य एवा विषयना वैराग्य पूर्वक गुरु
प्रसादथी प्राप्त थाय, ए रीते “ परीक्ष्य लोका-
न् ” इत्यादि मंत्रोये करीने कथन कर्तुंछे; तथा
“ ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति ” “ परामृतात्

परिमुच्यन्ति सर्वे” इत्यादि वाक्ये करीने प्र-
योजन पण वारंवार कथन कर्युंछे; यद्यपि सर्व
आश्रमीओने ज्ञानने विषे अधिकार छे तथापि
जे सन्यासनिष्ठ ब्रह्मविद्या तेज मोक्षनुं साधन छे
कर्मसहित नहि ए रीते “ भैक्षचर्याञ्चर-
न्तः ” “ सन्यासयोगात् ” इत्यादि वाक्यो-
ये सूचन कर्युंछे; ए प्रकारे अनुबंधचतुष्टय विशि-
ष्ट एवी आ उपनिषद् व्याख्यान करवा योग्य छे.

शौनक ऋषि शास्त्रविधि पूर्वक अंगिरा मु-
निने शरणे धइने प्रश्न करतो हवो के “हे भगवन्!
कोण एक स्वरूप जाण्ये छते सर्व वस्तु विज्ञात
होय? ” तेना उत्तरमां अंगिराए प्रथम तो
“द्वे विद्ये वेदितव्ये” “परा चापरा च इति”
एटले हे शौनक! पर विद्या अने अपर विद्या ए
वेड जाणवा योग्य छे एवुं कहीने प्रथम ऋग्वे-
दादिरूप एटले कर्म उपासनारूप अपर विद्या
चित्तशुद्धिने अर्थे कथन करी; अनंतर—

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ” ।

अर्थः— जेणे करीने ते अक्षर स्वरूपनो सा-
क्षात्कार थाय ते पर विद्या एटले वेद्य विषयक
विज्ञान कहुंछौं एवी प्रतिज्ञा करीने—

યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચ-
ક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપાદં નિત્યં વિભું
સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિં
પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥

અર્થ:- જે અક્ષર બ્રહ્મસ્વરૂપ ‘અદ્રેશ્યમ્’
‘અગ્રાહ્યં’ એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે; તથા
‘અગોત્રમ્’ એટલે કર્મેન્દ્રિયોનું અવિષય છે; તથા
‘અવર્ણ’ એટલે વંશરહિત છે અર્થાત્ એનું કો-
ઈ મૂળ નથી કે જેથી વંશવાલું કહેવાયે; તથા
‘અવર્ણ’ એટલે સ્થૂલત્વાદિ અને શુક્લત્વાદિ દ્ર-
વ્ય ધર્મોથી રહિત છે; તથા ‘અચક્ષુઃશ્રોત્રં’ એટલે
નામ રૂપ છે વિષય જેમનો એવાં શ્રોત્ર અને ચક્ષુ
ઈન્દ્રિયથી રહિત છે; તથા ‘અપાણિપાદં’ એટલે
હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત છે, વળી ‘નિત્યં’
એટલે અવિનાશી છે; તથા ‘વિભું’ એટલે બ્ર-
હ્માથી આરંભીને સ્તંભ પર્યંત પ્રાણિ ભેદે કરીને
વિવિધ પ્રકારે હોનાર; તથા ‘સર્વગતં’ એટલે
સર્વત્ર વ્યાપક; તથા ‘સુસૂક્ષ્મં’ એટલે અત્યંત
સૂક્ષ્મ છે; વળી ‘અવ્યયં’ એટલે અવયવોના અ-
પચયરૂપ અપક્ષયે રહિત છે અર્થાત્ અવયવના
રાહિત્યથી શરીરની પેઠે અપક્ષયવાળું નથી તથા

गुण द्वाराये पण अपक्षयवाळुं नथी निर्गुण छे माटे; तथा 'भूतयोनि' एटले सर्व भूतोनुं कारणभूत; तथा सर्वनुं आत्मारूप एवां अक्षर स्वरूपने 'धीराः' एटले जे विवेक बुद्धिवाळा पुरुषो तेज 'परिपश्यन्ति' एटले अपरोक्ष करेछे एरीते उपक्रम करीने मुण्डक ३, खंड १, मंत्र ७-

बृहच्च तद्विष्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च
तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे त-
दिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहित-
ब्रुहायाम् ॥ १ ॥

अर्थ:- ते ब्रह्मस्वरूप 'बृहत्' एटले अति म्होटुं छे; तथा 'दिव्य' एटले स्वर्गप्रकाश अर्थात् इंद्रियोनुं अगोचर अने एज हेतुथी 'अचिन्त्य' एटले जेनुं स्वरूप चिन्तवनमां महान् प्रयत्ने आवे; तथा 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं' एटले सूक्ष्म एवां आकाशादिकथकी पण अति सूक्ष्म छे; तथा 'विभाति' एटले आदित्य चंद्रादि विविधरूपे करीने देदीप्यमान छे; वळी 'दूरात्सुदूरे' एटले दूर देशथकी पण अत्यंत दूर छे; केमके अविद्वानोने अत्यंत अगम्य छे; वळी 'इहान्तिके च' एटले आ देहने विपे तथा समीपने विपे पण छे;

કેમકે વિદ્વાનોને આત્મારૂપ છે, અને સર્વથકી આન્તર છે; તથા 'પશ્યત્સુ ઇહૈવ નિહિતજ્ઞુહાયામ્' એટલે સાક્ષાત્કાર કરનાર યોગી પુરુષોને તો આજ શરીરમાં બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં નિગૂઢ રહેલું અનુભવ કરવામાં આવેલે ૧. આ પ્રકારે ઉપસંહાર કર્યો છે ૧. તથા મુળક ૨, સ્કંદ ૧, મંત્ર ૨,

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યાભ્યંત-
રો હ્યજઃ । અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો
હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥

અર્થઃ— જે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ 'દિવ્યઃ' એટલે સ્વપ્રકાશરૂપ છે; તથા 'અમૂર્તઃ' એટલે સર્વ મૂર્તિયે રહિત છે અર્થાત્ નિરાકાર છે; તથા 'પુરુષઃ' એટલે પૂર્ણસ્વરૂપ અથવા શરીરરૂપી પુરને વિષે રહેનાર છે; તથા 'સવાહ્યાભ્યંતરઃ' એટલે બાહ્ય અભ્યંતર સર્વ દૃશ્ય સહિત છે અર્થાત્ અધ્યસ્ત એવાં સર્વ દૃશ્યનો અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા 'અજઃ' એટલે જન્મરહિત છે; કેમકે જેમ જલબુદ્બુદાદિકની ઉત્પત્તિમાં વાયુ આદિ નિમિત્ત છે; વળી જેમ આકાશનાં છિદ્રભેદોમાં ઘટાદિ નિમિત્તભૂત છે તેમ આત્માને વિષે કોઈ પણ જન્મનું નિમિત્ત નથી; કારણ કે સર્વથી આદ્ય છે. (જન્મરૂપ વિકા

રના નિપેધે કરીને પદ્ધતિ વિકારોનો નિપેધ જાણી લેવો.) તથા ‘અપ્રાણઃ’ એટલે યદ્યપિ મૂઠ જનોને અવિદ્યાના વશથી દેહના તાદાત્મ્યે કરીને સપ્રાણ જેવો આત્મા ભાસેછે; જેમ આકાશને વિષે માલિન્યાદિ નથી, તો પણ ભાસેછે તેમ; તથાપિ પરમાર્થ દૃષ્ટિયે ક્રિયા શક્તિમાન્ ચલનાત્મક પ્રાણથી રહિત છે; તથા ‘અમનાઃ’ એટલે મનથી રહિત છે; (પ્રાણ અને મનના નિપેધે કરીને અપાનાદિ સર્વ વાયુભેદો તથા કર્મેન્દ્રિયો તથા તેમના ગમનાદિક વિષયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેમના વિષય શબ્દાદિઓથી પણ રહિત છે એમ જાણવું.) એ રીતે ઉપાધિના રાહિત્યથી અદ્વયરૂપ છે માટે ‘શુભ્રઃ’ એટલે શુદ્ધ છે; તથા ‘પરતઃ અક્ષરાત્પરઃ’ એટલે પોતાના કાર્યરૂપ વિકારની અપેક્ષાએ પર એવું જે નામરૂપનું બીજ-જૂત અવ્યાકૃત તેથી પણ પર છે એટલે નિરૂપાધિક છે इत्यादि મંત્રોએ કરીને વારંવાર સ્વરૂપકથનરૂપ અભ્યાસ દેખાડ્યોછે ૨. મુળક ૩, સ્તંડ ૧ મંત્ર ૮

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ना-
न्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥

અર્થઃ— જે પ્રત્યક્ બ્રહ્મ અરૂપ છે માટે ચક્ષુ-

રિન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાતું નથી; તથા અવાચ્ય છે માટે વાક્કુ ઇન્દ્રિયે કરીને પણ કથન કરી શકાતું નથી; તથા શ્રોત્રાદિ ઇતર ઇન્દ્રિયોયે કરીને પણ વિષય કરી શકાતું નથી; તથા સર્વની પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત એવાં તપે કરીને પણ ગ્રહણ કરી શકાતું નથી; તથા વેદોક્ત એવાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મે કરીને પણ ગ્રહણ કરી શકાતું નથી એ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ ઇતર પ્રમાણે કરીને અગમ્યતારૂપ અપૂર્વતા કથન કરી છે. ૩. તથા મુળક ૨, સ્વંડ ૨, મંત્ર ૮ “ ધિયતે હૃદયગ્રંથિઃ ” (આ શ્રુતિનો અર્થ ત્રીજી પ્રક્રિયામાં લખ્યો છે.) એ રીતે નિઃશેષ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ કથન કર્યું છે ૪. તથા મુળક ૧, સ્વંડ ૫, મંત્ર ૭

હ્રવા હ્યેતે અદૃઢા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ્મ । એતચ્છ્રેયો યેઽમિનન્દન્તિ મૂઢા જરામૃત્યું તે પુનરેવાપિયન્તિ ॥

અર્થ:— અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો ‘ અદૃઢાઃ ’ એટલે શિથિલ એવાં વાહાણરૂપ છે; તેમને ચલાવના-

રા ૧૬ (શ્લોક) ઋત્વિજ, પત્ની અને યજમાન
 એ અઢાર નાવિક છે; તેમાં યજ્ઞરૂપ વાહાણને
 વિનાશી હોવાથી તેમાં રહેલા નાવિકો પણ સ્વ-
 ર્ગાદિ ફળની સંઘાતે વિનાશ પામેછે; જેમ કુંડના
 વિનાશથી ક્ષીરદધ્યાદિકનો નાશ થાયછે તેમ;
 એમ છતાં જે અવિવેકી મૂઢ પુરુષો કેવલ કર્મનેજ
 શ્રેયરૂપ માનોને આનંદ પામેછે તે પુરુષો કિ-
 ચ્છિત્કાલ પર્યંત સ્વર્ગમાં રહિને પછી વારંવાર
 જન્મ, મરણ, જરાદિકનેજ પામ્યા કરેછે इ-
 ત્યાદિક મંત્રે કરીને અજ્ઞાનીઓની નિંદા દ્વા-
 રાયે બ્રહ્માત્મૈક્યની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ કથન
 કર્યોછે ૫. તથા મુળક ૨, સ્વળક ૨, મંત્ર ૧

આવિઃ સન્નિહિતં ગુહાચરન્નાન મહ-
 ત્પદમત્રૈતત્સમર્પિતમ્ । એજત્પ્રાણ-
 ન્નિમિષન્ ॥

અર્થ:- જે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ ‘આવિઃ’
 એટલે શ્રવણ, મનન, વિજ્ઞાન इત્યાદિ ઉપાધિરૂપ
 ઇન્દ્રિયોના ધર્મે કરીને સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં
 આવિર્ભૂત એવું છતું જણાયછે; તે આવિર્ભૂત બ્રહ્મ
 ‘સન્નિહિતં’ એટલે હૃદયમાં સમ્યક્ સ્થિત છે;
 વળી ‘ગુહાચરં’ એટલે દર્શન શ્રવણાદિરૂપ પ્ર-

કારે કરીને હૃદયગુહામાં ગમન કરનાર એ રીતે પ્રસિદ્ધ છે; વઢી સૌથી પળ મ્હોટું છે માટે મહત્ત્વ કહેવાયછે; તથા બુદ્ધ્યાદિ સર્વ પદાર્થોનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પદ કહેવાયછે. જે બ્રહ્મને વિષે ‘એજ-ત્’ એટલે ચંચલ પક્ષી આદિ; તથા ‘પ્રાણત્’ એટલે પ્રાણાપાનાદિમાન્ મનુષ્ય પશુ આદિ; તથા ‘નિમિપત્’ એટલે ઉન્મેષ નિમેષાદિ ક્રિયાવાલું; તથા ‘અનિમિપત્’ એટલે સ્થિર એવું સર્વ દૃશ્ય, તે ‘સમર્પિતમ્’ એટલે અધિષ્ઠાનને વિષે અધ્યસ્ત-રૂપે રહ્યુંછે એ રીતે ઉપપત્તિ કથન કરીછે. ૬

ઉપર જણાવેલાં પદ્ધિ લિંગોથી આ મુળ-કોપનિપદના સર્વે મંત્રોનું બ્રહ્માત્મૈક્યના પ્રતિપા-દનમાંજ તાત્પર્ય છે. ત્યાંહાં શ્લોક:—

જાયન્તે વિસ્ફુલિંગા અનલત્ત્વે
યદ્વત્પ્રદીપ્તાત્સરૂપાસ્તદ્વત્સર્વેપિ ભા-
વા સ્વલુપત ઉદિતા યાન્તિ યસ્મિન્-
લ્લયં તે । અપ્રાણઃ સર્વવિદ્યઃ પ્રણવ-
વરધનુઃ સ્વાત્મવાણૈકલક્ષ્યસ્તં
જાનન્નામરૂપે ત્યજતિ સ ભવતિ બ્ર-
હ્મરૂપો વિશોકઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:- જેમ દેદીપ્યમાન અગ્નિથી વિસ્ફુલિંગો ઉત્પન્ન થાયછે અને અગ્નિમાંજ લય થાયછે તેમ-
જ આકાશાદિ સર્વ પદાર્થો જેનાથી ઉત્પન્ન થા-
યછે અને જેને વિપેજ પાછા લય પામેછે; તથા
જે પ્રાણ રહિત અને સર્વ વેત્તા છે; તથા જે ઐકારરૂ-
પ ધનુષ્ણે વિપે સંધાન કરેલા સ્વસ્વરૂપમ્ભૂત આત્મા-
રૂપ વાળનો એકલદ્વયરૂપ છે તે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્ર-
હ્મને સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરુષ નામ રૂપનો ત્યાગ
કરીને બ્રહ્મરૂપ થયો છતો શોક રહિત હોયછે. ૧

(૫) પ્રશ્નોપનિષદના અનુસારે વિચાર.

મુળ્લકોપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ-
નોજ વિસ્તારને અર્થે આ પ્રશ્નોપનિષદરૂપ બ્રાહ્મ-
ણ છે. ઋષિયોના પ્રશ્ન ઉત્તરરૂપે જે આસ્વાયિકા
તે તો સંવત્સર પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાલન ઇત્યાદિ
નિયમેયુક્ત એવા જે શિષ્ય તેનેજ બ્રહ્મવિદ્યા ગ્રહ-
ણ કરવા યોગ્ય છે; અને પિષ્પલાદ મુનિના જેવા
સર્વજ્ઞ આચાર્યનેજ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે; અ-
ન્યને નહિ એ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિને અર્થે છે.
આ ઉપનિષદમાં પેહેલા ત્રણ ઋષિયોના ત્રણ

પ્રશ્નોમાં જે અપરવિદ્યાનો વિષય દેખાડ્યોછે, તે તો વૈરાગ્ય દ્વારાયે પરવિદ્યાને વિષે અધિકાર પ્રાપ્તિને અર્થે છે.

(૧) ભારદ્વાજ સુકેશા; (૨) કૌત્ય સત્ય-
કામ; (૩) સૌર્યાયણિ ગાર્ગ્ય; (૪) આશ્વ-
લાયન કૌશલ્ય; (૫) ભાર્ગવ વૈદર્ભિ; (૬)
કાત્યાયન કવંધિ એ છ ઋષિયો બ્રહ્મને વિષે
નિષ્ઠાવાળા હતા પણ અપરબ્રહ્મને વિષેજ પર-
બ્રહ્મપણું જાણ્યાથી અપરવિદ્યાનુંજ અનુષ્ઠાન ક-
રતા હતા અને પરમાર્થ સત્યબ્રહ્મને અન્વેષણ
નહોતું. એવા છ પંથો પૈકી પિપ્પલાદ મુનિને
શરણે ગયા; ત્યારે પિપ્પલાદે કહ્યું કે, શ્રદ્ધા, તપ,
બ્રહ્મચર્ય इत्यादि नियમે युक्त एक संवत्सर पर्यंत
આહિ રહો, ત્યાર પછી અમો જે જાણતા હઈશું
તે કહિશું; તે પ્રકારે કર્યા નંતર પ્રથમ કાત્યા-
યન કવંધિયે પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવન્! આ
સર્વ પ્રજાઓ કોનાથી ઉત્પન્ન થાયછે? ઉત્તર:-
હે કવંધિ! પૂર્વ કલ્પમાં કર્મ ઉપાસનાનો અનુષ્ઠાન
કરનાર કોઈ એક જીવે આ કલ્પમાં હિરણ્યગર્ભ
થઈને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી “હું પ્રથમ આ-
દિત્ય અને ચંદ્રને ઉત્પાદન કરી તદ્વાવ પામીને,
પછી ચંદ્રાદિત્યસાથ સંવત્સરભાવ પામીને, પછી

તેના અવયવરૂપ ઉત્તર દક્ષિણ વે અયન, માસ, પક્ષ, દિન, રાત્રી એ ભાવ પામીને, પછી તેથી સાધ્ય ગ્રીહિ આદિ અન્નભાવ દ્વારા રેતસભાવ પામીને તે દ્વારા સર્વ પ્રજાઓને સૃષ્ટિ.” એ રીતે ચિંતવન કરીને પ્રથમ અત્તા પ્રાણરૂપ આદિત્ય તથા અથ એટલે અન્નરૂપ ચંદ્ર એ બેઉનું રયિરૂપ યુગલ સૃષ્ટિ; અને તદ્વારા સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ સર્વ પ્રજાઓ સૃષ્ટિ; તેમાં જે પુરુષ દ્વિષ્ટાપૂર્ત્તાદિ કેવલ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તે દક્ષિણ માર્ગ દ્વારા ચંદ્ર લોકમાં જઈને પુણ્યના ક્ષયથી અનન્તર પુનરાવૃત્તિ પામે, તે માર્ગ પિતૃયાણ કહેવાયછે; તથા જે પુરુષ શ્રદ્ધા, તપ, બ્રહ્મચર્ય યુક્ત થઈને ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કરે તે આદિત્ય લોકનો જય કરેછે અને પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી. આદિત્ય વાત પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરીછે. ૧

માર્ગવ વૈદર્ભિયે દ્વિતીય પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવન્ ! જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, પ્રાણ, મન તથા પંચમૂત એ મધ્યે કેટલા દેવ આ શરીરનું વિધારણ કરેછે અને પ્રકાશ કરેછે? તથા એ સર્વ મધ્યે વરિષ્ઠ (શ્રેષ્ઠ) દેવ કોણ છે? ઉત્તર:- હે શિષ્ય ! આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, વાક, મન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ સર્વે શરીરને પ્રકા-

શમાન કરીને પ્રત્યેક પ્રત્યેક વિવાદ કરવા લાગ્યા કે “હું શરીરનું ધારણ કરુંછો.” ત્યારે શ્રેષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું કે “તમે શરીરનાં ધારણનો અભિમાન કરો માં; હુંજ પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થઈને શરીરનું વિધારણ કરુંછો.” એ રીતે પ્રાણના બોલવા ઉપર હિતર દેવોને વિશ્વાસ ન આવતાં પ્રાણે અભિમાનથી ઉત્ક્રમણ થવા જેવું કર્યું, કે તુરતજ હિતર દેવો વ્યાકુલ થઈ ગયા, અને પ્રાણ પાછો પ્રતિષ્ઠિત થયો, કે તુરતજ બીજા દેવો પ્રતિષ્ઠિત થયા, અને પ્રાણની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે “હે પ્રાણ ! તુંજ શ્રેષ્ઠ છો; ત્યારે આધારેજ સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્જન્યાદિ સર્વ જગત્ રહ્યુંછે; અને સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇંદ્રાદિરૂપ પણ તુંજ છો; માટે અમારી રક્ષા કર” इत्यादि वात बीजा प्रश्नना उत्तरमां निरूपणकरीछे. २

કૌશલ્ય આશ્વલાયને ત્રીજો પ્રશ્ન કર્યો કે “હે ભગવન્! એ પ્રાણ કોનાથી ઉત્પન્ન થાયછે? અને આ શરીરમાં શી રીતે આવે? તથા પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થઈને શી રીતે રહેછે? અને શી રીતે ઉત્ક્રમણ કરેછે? અને અધ્યાત્મ, અધિદેવ, અધિશૂતને શી રીતે ધારણ કરેછે? ઉત્તર:— જેમ શરીરથી અસત્ છાયા ઇટલે પડછાંયો ઉત્પન્ન થાયછે તેમજ આત્મારૂપ અક્ષર પુરુષથી અનૃતરૂપ પ્રાણ ઉત્પ-

જ થાય છે, અને કર્મરૂપ નિમિત્તે કરીને શરીરમાં આવે છે; તથા રાજાની પેઠે સર્વે ઇન્દ્રિયોને ઇથક્ ઇથક્ સ્થાનોમાં ઇથક્ ઇથક્ વ્યાપારને વિષે અધિકાર આપે છે; તથા એ પ્રાણ પાંચ પ્રકારના વૃત્તિભેદે કરીને શરીરમાં રહ્યો છે; વળી એ પ્રાણ હૃદયગત સુષુપ્તના નાડીની દ્વારાયે પુણ્યવાનને પુણ્ય લોકમાં પમાડે છે અને પાપીને અધો લોકમાં પમાડે છે; તથા એજ પ્રાણ વાહ્ય આદિત્યરૂપ અધિદેવતરૂપે રહ્યો છતો, ચક્ષુરાદિરૂપ અધ્યાત્મને તથા અધિભૂત એટલે સ્થૂળ શરીર અને વિષયોને અનુગ્રહ કરે છે (ચલાવે છે); તથા મરણ કાળે જીવનું ચિત્ત જે શરીરાદિકને વિષે જાય, તે જીવ સંકલ્પાત્મક ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની સાથે મુખ્ય પ્રાણમાં આવે. તાત્પર્ય એ કે, મરણ સમયે ક્ષીણ થઈ છે ઇન્દ્રિય વૃત્તિયો જેની એવો છતો પ્રાણ વૃત્તિરૂપે કરીનેજ રહે છે, કે જેને જ્ઞાતિ લોકો શ્વાસ માત્ર ચાલે છે એમ કહે છે; તે પ્રાણ ઉદાન-વૃત્તિયે કરીને ઉત્ક્રમણ કરતો છતો તે ભોક્તા જીવને પુણ્ય પાપના વશથી સંકલ્પાનુસારી લોકને પમાડે છે એ રીતે જે પુરુષ પ્રાણને જાણીને સુપાસના કરે તેની પુત્રપૌત્રાદિરૂપ પ્રજા વિચ્છિન્ન થાય નહિ; અને શરીરપાત થયા નંતર પ્રા-

णना सायुज्यथकी अमृत होयछे एटले सापेक्ष अमृतभावने पामे. उपर कहेला अर्थनो संग्राहक श्लोकरूप मंत्रः—

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव
पंचधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञा-
यामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते ॥ १ ॥

अर्थः— पूर्वोक्त प्राणनी परमात्माथकी उत्पत्तिने तथा ‘ आयतिं ’ एटले शुभाशुभ कर्म वशथी शरीरमां आवागमनने तथा ‘ स्थानं ’ एटले स्थितिने तथा ‘ विभुत्वं ’ एटले सम्राट्नी पेठे सर्व इंद्रियोने पायु उपस्थादि ते ते स्थानो विषे अधिकारना प्रदानरूप स्वामीपणाने तथा प्राणादि वृत्तियोनां पांच प्रकारे स्थापनने तथा बाह्य आदित्यादि अधिदैवतरूपे अवस्थानने तथा चक्षुरादि अध्यात्मरूपे अवस्थानने जे जाणे ते अमृतभाव पामे एटले सापेक्ष अमृतभाव पामे १. इत्यादि वात त्रीजा प्रश्नना उत्तरमां निरूपण करीछे. ३

पूर्व त्रण प्रश्नोना उत्तरे करीने चित्तशुद्धि-द्वारा परविद्याने विषे अधिकारप्राप्तिने अर्थ अप-रविद्या विषयक साध्य साधनरूप नामरूपात्मक

વ્યાકૃતમાં અંતર્ગત અને અનિત્ય એવા સંસારની સમાપ્તિ કરો; હવે અસાધ્ય સાધનરૂપ તથા પ્રાણનું અવિષય માટેજ ક્રિયાત્મક કર્મેન્દ્રિયોનું પણ અવિષય, તથા મનનું અવિષય માટેજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પણ અવિષય, તેથી સુખરૂપ, નિર્વિકાર, સત્ય અને પરવિદ્યાયે કરીનેજ ગમ્ય તથા કલ્પિત સર્વ પ્રપञ्ચનું અધિષ્ઠાનશ્રૂત પુરુષાસ્વ્ય પ્રત્યક્ અભિન્ન જે બ્રહ્મ તેના નિરૂપણને અર્થે ઉત્તર એવા ત્રણ પ્રશ્નો છે.

સૌર્યાયણિ ગાર્ગ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે “ હે ભગવન્ ! શિરઃપાણિ આદિ અવયવવાન્ એવા પુરુષને વિષે કહ્યાં કરણો સ્વાપ કરેછે એટલે સ્વ વ્યાપારથી ઉપરામ પામેછે ? ૧. તથા કહ્યાં કરણો જાગરૂક હોયછે એટલે વ્યાપારથી ઉપરામ પામતાં નથી ? ૨. તથા કહ્યો દેવ સ્વપ્નોને જીવેછે ? ૩. તથા જાગ્રત્ સ્વપ્નનો ઉપરામ થયે છતે શ્રમ રહિત સુખ કોને હોયછે ? ૪. તથા સુષુપ્તિ પ્રલયને વિષે કરણાદિ સંઘાત કોને વિષે એકીશ્રૂત થઈને સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠિત હોયછે ? તાત્પર્ય એ કે, સુષુપ્તિ અને પ્રલયને વિષે કાર્યકરણનો સંઘાત જેને વિષે લીન હોયછે તે કોણ ? ૫. ઉત્તર :— હે ગાર્ગ્ય ! જેમ અસ્ત પામતા સૂર્યનાં કિરણો સૂર્ય મંડલમાં એકીશ્રૂત

હોયછે અને સૂર્ય ઉદય પામે છતે પાછાં પ્રસાર પામેછે તેમજ સર્વે એવાં વિષયેન્દ્રિયાદિકનું વૃંદ સ્વપ્ન કાલને વિષે દ્યોતનાત્મક મનને વિષે એકી-ભાવ પામેછે અર્થાત્ અવિશેષપણાને પામેછે અને મન જાગરૂક થયે છતે પાછું પ્રસાર પામેછે તેથી સર્વે પળ દેવદત્તાદિ પુરુષ સ્વાપ કાલને વિષે ચક્ષુરાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોયે કરીને બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરી શકતો નથી; તથા કર્મેન્દ્રિયોયે કરીને ભાષણાદિ વ્યાપાર કરી શકતો નથી; કિંતુ શયન કરેછે એમ તેને કહેછે. ૧ આ શરીરરૂપી પુરમાં પાંચ પ્રાણરૂપી અગ્નિઓજ જાગેછે- તેમાં અપાન ગાર્હપત્ય છે અને વ્યાન અન્વાહાર્યપચન એટલે દક્ષિણાગ્નિ છે; જે માટે ગાર્હપત્યરૂપ અપાનથી પ્રાણનું પ્રણયન (ઉર્ધ્વગમન) થવાપણું છે, તેથી પ્રાણ આહવનીયરૂપ છે; જે માટે ઉચ્છ્વાસ, નિશ્વાસરૂપ બે આહુતિને સામ્યે કરીને શરીરની સ્થિતિને અર્થે પમાડેછે માટે તે વાયુ સમાન એટલે હોતા કહેવાયછે; (હોતારૂપ સમાનની પંચાગ્નિમાં જે ગણના કરી તે છત્રી ન્યાયે કરીને જાણવી.) તથા મન યજમાનરૂપ છે; અને હૃદય ફળની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત હોવાથી ઉદાન વાયુ હૃદય ફળરૂપ છે; તે ઉદાન મનરૂપ યજમાનને

स्वप्नवृत्तिथी पण प्रज्युत करीने सुषुप्ति काळने विषे दिनदिनप्रति ब्रह्मरूप स्वर्गने पमाडेछे. (आठेकाणे अग्निहोत्रना रूपकथी विद्वान् पुरुषनो स्वाप पण अग्निहोत्ररूपज छे एम जाणवुं.) वळी उपर कह्या प्रमाणे प्राणनी उपासना कथन करी एम पण समजवुं नहि; किंतु इंद्रियो उपराम पामे छते प्राणज जागेछे एवो अर्थ विवक्षित छे. २ (उपर करेलां वर्णने करीने त्वं पदार्थनां शोधनरूप ज्ञाननी स्तुति करी एवो तात्पर्यार्थ छे.) तथा सर्वे इंद्रियो उपराम पामे छते अने प्राण देह रक्षाने अर्थे जागरूक रहे छते सुषुप्तिनी उत्पत्तिथी पेहेलां अंतरालावस्थाने विषे मनरूप देव सर्वे इंद्रियो पोताने विषे एकीभाव पामे छते विषय विषयितारूप महिमानो पोताने विषे अनुभव करेछे एटले जाग्रत काळे जोयेला पदार्थो- ने जुवेछे, अने श्रुत पदार्थोनुं श्रवण करेछे; तथा देश काळादिकनो अनुभव करेछे, तथा दृष्ट, अ- दृष्ट, श्रुत, अश्रुत, अनुभूत, अननुभूत सर्वेने जु- वेछे; ए रीते मनरूप उपाधिवाळो आत्मा स्वप्नोने जुवेछे. ३ ते मन देव ज्यारे चिंताख्य सूर्य तेजे क- रीने अने ब्रह्म तेजे करीने नाडीओ विषे अभिभूत (तिरस्कार) थयुंछे वासनारूप द्वार जेनुं एवो होय-

છે, ત્યારે કરણોની સાથે મનનો વૃત્તિરૂપ કિરણો
 હૃદયમાં ઉપસંહાર થાયછે તેથી તે મન ‘ ચેતના ’
 શબ્દે કરીને વાચ્ય એવાં સામાન્ય વિજ્ઞાનરૂપે કરીને
 સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહેછે; એ કાઢને વિપે મન
 દેવ સ્વપ્નોને જોતો નથી, કેમકે વાસનારૂપ દ્વારનો
 તિરસ્કાર થયોછે; ત્યાર પછી આ શરીરમાં વિજ્ઞા-
 નરૂપ નિર્વાધ અને અવિશેષે કરીને સર્વ શરીર
 વ્યાપક એવું જે સુપ્રસન્ન સ્વરૂપ સુખ તદ્રૂપ હો-
 યછે; અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં. ૪ (એટલા ગ્રંથે કરીને
 આનન્દમય શબ્દે વાચ્ય અને અનભિવ્યક્ત તથા
 મન આદિ વાસનાવાહું જે જ્ઞાનસ્વરૂપ તે સુષુપ્તિનું
 ધર્મિરૂપ છે એ વાત કથન કરી.) હવે ગાર્ગ્યના
 પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તરરૂપ જે તુર્ય સ્વરૂપ તેને વિ-
 વેચના કરીને આ શરીરમાંજ દેખાડેછે કે, હે
 શિષ્ય! એ સુષુપ્તિ કાઢને વિપે અવિદ્યા, કામ, ક-
 મ્મહેતુક કાર્યકરણો ઉપશાંત હોયછે અને તેઓ
 ઉપશાન્ત થયે છતાં પૂર્વે ઉપાધિયોથી અન્યથા
 ભાવના કરેછું એવું જે આત્મસ્વરૂપ તે અદ્વય, એ-
 ક, શાન્ત, શિવરૂપ હોયછે; એજ અર્થનું દૃષ્ટાન્ત-
 પૂર્વક પ્રતિપાદન કરેછે કે, હે સૌમ્ય ! જેમ પક્ષિ-
 ઓ ભ્રમણ કરી કરીને નિવાસને અર્થે વૃક્ષ પ્રત્યે
 જાયછે તેમજ પૃથ્વી તથા તેની માત્રા ગંધ; અપ્

તથા તેની માત્રા સ્પર્શ; આકાશ તથા તેની માત્રા શબ્દ અર્થાત્ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ધૂતો; તથા ચક્ષુરિન્દ્રિય અને દ્રષ્ટવ્ય; શ્રોત્ર અને શ્રોતવ્ય; ગ્રાણ અને ગ્રાંતવ્ય; રસના અને રસયિતવ્ય; ત્વક્ અને સ્પર્શયિતવ્ય; વાક્ અને વક્તવ્ય; હસ્ત અને આદાતવ્ય; ઉપસ્થ અને આનંદયિતવ્ય; પ્રાપ્ત અને વિસર્જયિતવ્ય; પાદ અને ગંતવ્ય અર્થાત્ બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો; મન અને તેનો વિષય મંતવ્ય; બુદ્ધિ અને બોદ્યવ્ય; અહંકાર અને અહંકર્તવ્ય; ચિત્ત અને ચેતયિતવ્ય અર્થાત્ અન્તઃકરણચતુષ્ટય અને તેના વિષયો; તેજ અને યોતયિતવ્ય; પ્રાણ અને વિધારયિતવ્ય એ સર્વ નામરૂપાત્મક અક્ષર પરમાત્માને વિષે લીન થાય છે. ૫. પૂર્વોક્ત સર્વ ઉપાધિયોથી પર અને તે ઉપાધિયોમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વરૂપે પ્રવિષ્ટ એટલે જે આત્મસ્વરૂપ તેજ દ્રષ્ટા, સ્પ્રષ્ટા, શ્રોતા, ગ્રાતા, રસયિતા, મંતા, વોદ્ધા, કર્તા અને વિજ્ઞાનમય છે; તે પ્રમાતા આત્મા જેમ જલમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જલનું શોષણ થયે છુતે વિમ્બમૂત સૂર્યને વિષે વિલય પામે છે તેમજ પરમ અક્ષરસ્વરૂપને વિષે એટલે વિમ્બમૂત સાક્ષીસ્વરૂપને વિષે વિલય પામે છે. અભિપ્રાય એ કે, ઉપાધિને લેઈને આત્મા

ઉપહિત હતો તે ઉપાધિયોનો લય થયે છતે પોતે અનુપહિતસ્વરૂપજ હોયછે એજ લય શબ્દનો અર્થ; એ રીતે શોધિત તુરીય સ્વરૂપનું શુદ્ધ બ્રહ્મની સાથે એક્ય, અને એક્ય જ્ઞાનનું ફલ કહેછે કે, તે શોધિત તુરીય આત્મા અચ્છાય ઇટલે તમોવર્જિત તથા નામરૂપાત્મક શરીરોપાધિથી રહિત તથા સર્વ ધર્મોથી રહિત, શુદ્ધ, સત્ય, નિર્વિકાર, પ્રાણ, મન આદિકનું અવિષય, કલ્પિત સર્વ પ્રપન્ચનું અધિષ્ઠાનરૂપ, શાન્ત એવું શિવસ્વરૂપ હોયછે. સર્વેષ્ણાઓથી વિનિર્મુક્ત અને સર્વત્યાંગી એવો જે કોઈ અધિકારી પુરુષ એ રીતે બ્રહ્માત્મૈકત્વનો ગુરુથી સાક્ષાત્કાર કરે તે સર્વજ્ઞ હોયછે ઇટલે પૂર્વે અવિદ્યાથી અસર્વજ્ઞ હતો તે અવિદ્યાનો એક્ય જ્ઞાનથી નાશ થયે છતે સર્વજ્ઞ હોયછે અને સર્વરૂપ હોયછે. પૂર્વોક્ત અર્થનો સંગ્રાહક શ્લોક મંત્ર:—

વિજ્ઞાનાત્મા સહ દેવૈશ્ચ સર્વૈઃ
પ્રાણા ભૂતાનિ સમ્પ્રતિષ્ઠન્તિ યત્ર ।
તદક્ષરં વેદ્યતે યસ્તુ સૌમ્ય સ સ-
ર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશેતિ ॥

અર્થ:— વિજ્ઞાનાત્મા ઇટલે પ્રમાતા તથા અગ્ન્યાદિ દેવતાઓની સંઘાતે સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા

પૃથિવ્યાદિ સર્વે શ્રુતો જે અક્ષરને વિષે વિલય પામેછે તે અક્ષર બ્રહ્મને હે સૌમ્ય ! જે જાણે તે સર્વજ્ઞ હોયછે; અને સર્વ એટલે પૂર્ણ હોયછે. એટલી વાત ચોથા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરીછે. ૪.

હવે પર અપર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધનત્વરૂપે કરીને ઔંકારની ઉપાસનાનાં વિધાનને અર્થે આ પાંચમા પ્રશ્નનો આરંભ છે. શૌચ્ય સત્યકામે પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવન્ ! મનુષ્યો મધ્યે જે કોઈ પુરુષ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, ત્યાગ, સંન્યાસ, શૌચ, સંતોષ, અમાયિત્વ इत्यादि યમ નિયમે યુક્ત થઈને વાહ્ય વિષયોથી ઉપસંહાર કર્યો છે ઇન્દ્રિયો જેણે એવો છતો યાવજીવ ઔંકારનું અભિધ્યાન કરે એટલે આભિમુખ્યે કરીને ચિન્તન કરે તે યાવજીવ વ્રતધારી જ્ઞાન કર્મોથી પ્રાપ્ય એવા તો અનેક લોકો છે એટલે ચંદ્ર સૂર્યાદિ સ્થાનો છે તે મધ્યે ઔંકારની ઉપાસનાથી કહ્યા લોકને જીતે ? ઔંકારનું ઉપાસન અપર બ્રહ્મના અવલંબને કર્યું હોય તો અપર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે અને પરબ્રહ્મના અવલંબને કરીને કર્યું હોય તો પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તર આપેછે કે, હે સત્યકામ ! સત્ય, અક્ષર, પુરુષાત્મ્ય જે પરબ્રહ્મ તથા પ્રથમ-

જન્ય પ્રાણાચ્ચ હિરણ્યગર્ભરૂપ જે અપર બ્રહ્મ તે
 વત્તે ઐકારાત્મકજ છે માટે. શંકા:- બ્રહ્મ દૃષ્ટિ-
 ચે ઐકારની ઉપાસના ઉપદેશ કરી, તે કરતાં
 સાક્ષાત્પરબ્રહ્મનીજ ઉપાસના ઉપદેશ કેમ ન
 કરી? સમાધાન:- બ્રહ્મ, આત્મા, સત્ય इत्या-
 દિક શબ્દોનું અવિષય તથા સર્વ ધર્મોથી રહિત
 ઇન્દ્રિયાતીત એવું શુદ્ધ બ્રહ્મ કેવલ મને કરીને
 ચિન્તવન કરી શકાયજ નહિ માટે પ્રતિમાસ્થા-
 નીય ઐકારને વિષે ભક્તિથી બ્રહ્મદૃષ્ટિના આવેશે
 કરીને જે ધ્યાન કરે તે પુરુષને તો બ્રહ્મ પોતેજ
 પ્રસન્ન થાય એ પ્રકારે જ્ઞાત્રના પ્રામાણ્યથી જણા-
 યછે માટે ઐકારની ઉપાસના કહીછે; વાસ્તેજ
 જે પર અપર બ્રહ્મ તેજ ઉપચારથી ઐકારરૂપ
 કહ્યુંછે; એ રીતે જાણનાર પુરુષ આત્મપ્રાપ્તિમાં
 સાધનશ્રુત ઐકારે કરીને પર અથવા અપર જેનું
 ધ્યાન કરે તેને પામે, વાસ્તે ઐકાર બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં
 અત્યંત સમીપ સાધન છે; કદાપિ ઉપાસક પુરુષ
 ઐકારની માત્રાઓના વિભાગને ન જાણતો હોય
 તો પણ તેને વિશેષ ગતિ પ્રાપ્ત થાય. જે કોઈ પુરુષ
 ઐકારની એક માત્રાનુંજ ધ્યાન કરે તે પુરુષને ઋ-
 ગ્વેદરૂપ ઐકારની પ્રથમ માત્રા પૃથ્વીમાં સાધક
 એવા મનુષ્ય લોકને પમાડેછે; તે પુરુષ શ્રેષ્ઠ દિવ

જન્મ પામીને તપ, વ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધાએ સંપન્ન થયો
 છતો વિશ્વતિ(એશ્વર્ય)નો અનુભવ કરેછે; યથે
 યાચારી હોય નાહ યોગશ્રુતિને કોઈ કાલે પણ
 દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ થાય નહિ એ વાત ભગવદ્ગીતામાં
 પણ કહેલીછે. દ્વિ માત્રાનો વિભાગ જાણનાર જે
 પુરુષ દ્વિ માત્રા વિશિષ્ટ ઐકારનું ધ્યાન કરે તે
 પુરુષ સ્વપ્નાત્મક યજુર્મય અને સોમદૈવત્ય એવાં
 મનને વિષે સંપન્ન હોયછે એટલે એકાગ્રતાયે કરીને
 મનને વિષે આત્મભાવ પામે; તથા તે પુરુષને દ્વિ-
 તીય માત્રારૂપ યજુર્વેદ અન્તરિક્ષ છે આધાર જે-
 નો એવા સોમ લોકને પમાડે; તે પુરુષ ત્યાંહાં
 વિશ્વતિનો અનુભવ કરીને મનુષ્ય લોકને વિષે પુ-
 નરાવૃત્તિ પામે. જે પુરુષ ત્રિમાત્રક ઐકારરૂપ
 પ્રતીકે કરીને સૂર્ય મંડલમાં અંતર્ગત પરપુરુષનું
 ધ્યાન કરે તે પુરુષ સૂર્યને વિષે સંપન્ન હોય એટલે
 તદાત્મભાવને પામે; તે પુરુષ સોમ લોકથી જેમ,
 તેમ પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી; કિંતુ જેમ સર્પ ત્વ-
 ચાથી નિર્મુક્ત થાયછે તેમ પુણ્ય પાપથી નિર્મુક્ત
 થયેલા તે પુરુષને તૃતીય માત્રારૂપ સામવેદ હિ-
 રણ્યગર્ભ લોકને એટલે જીવધનને પમાડે; (જીવો
 લિંગાત્મા હિરણ્યગર્ભને વિષે સંહત થઈને એટલે
 ધનીભાવ પામીને રહ્યાછે માટે હિરણ્યગર્ભ જીવધન

કહેવાયછે.) હિરણ્યગર્ભભાવને પામ્યો તે પુરુષ ધ્યાન કરતો છતો જીવધનથી પણ પર એવા પર-માત્મપુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરે.

પૂર્વોક્ત અર્થના સંગ્રાહક મંત્ર શ્લોક ૨.

તિસ્રો માત્રા મૃત્યુમત્યઃ પ્રયુક્તા અ-
ન્યોન્યસક્તા અનુવિપ્રયુક્તાઃ । ક્રિ-
યાસુ બાહ્યાભ્યન્તરમધ્યમાસુ સમ્ય-
ક્પ્રયુક્તાસુ ન કમ્પતેજઃ ॥ ૧ ॥

ઋગ્ભિરેતં યજુર્ભિરન્તરિક્ષં સસા-
મભિર્યત્તત્કવયો વેદયન્તે । તમો-
દ્ધારેણૈવાયતનેનાન્વેતિ વિદ્વાન્ યત્ત-
ચ્છાન્તમજરમમૃતમભયં પરઞ્ચેતિ॥૨॥

અર્થઃ— ઐકારની અકાર, હકાર, મકારા-
ત્મક એવી ત્રણ માત્રાઓ ‘મૃત્યુમત્યઃ’ એટલે
મૃત્યુગોચર છે; તાત્પર્ય એ કે, બ્રહ્મદૃષ્ટિ વિના એ
ત્રણ માત્રાઓના ઉપાસક જે પુરુષ તેમને મૃત્યુ
અનતિક્રમણીય હોયછે એટલે જીતાઈ શકાય
નહિ, અને બ્રહ્મદૃષ્ટિયે કરીને જો ઉપાસના કરે
તો દોષ નહિ એ વાત કહેછે કે, જે વિશ્વાત્મ
જાત્ર પુરુષ તે વૈશ્વાનરથી અભિન્ન છે અને સ્થૂળ

શરીર તથા જાગરિત એ તેનું સ્થાન છે; તથા તૈજ-
 સાણ્ય જે સ્વપ્ન પુરુષ તે હિરણ્યગર્ભથી અભિન્ન છે
 અને લિંગ શરીર તથા સ્વપ્ન તેનું સ્થાન છે; તથા
 બ્રહ્માણ્ય જે સુષુતિ પુરુષ તે ईશ્વરથી અભિન્ન છે
 અને અવ્યાકૃત તથા સુષુતિ તેનું સ્થાન છે એ રીતે
 તાદાત્મ્યે કરીને અભિધ્યાનરૂપ જે યોગક્રિયાઓ
 તેમને વિષે ત્રણ માત્રાઓ સમુદાયરૂપે અથવા
 પૃથક્કરૂપે પ્રયુક્ત કરી હોય તો તે જ્ઞાની ચલિત
 હોય નહિ; (એણે કરીને સર્વાત્મક એવા બ્રહ્મરૂપ
 ईશ્વરને વિષે ઐકારના અભેદ કરીને ધ્યાન કથન
 કર્યું.)એ રીતે ધ્યાન કર્યું છતે ચલન કેમ ન હોય ?
 એવી શંકા કરવી નહિ; કેમકે પોતાનેજ સર્વાત્મ-
 ક્ર હોવાથી પોતાથી અતિરિક્ત ચલનના હેતુનોજ
 અભાવ છે. ૧. પ્રથમ માત્રાના ઉપાસક મેધાવી
 પુરુષો ઋગ્વેદરૂપ અકાર માત્રાએ કરીને મનુષ્ય
 લોકને પામેછે; અને દ્વિતીય માત્રાના ઉપાસક
 યજુર્વેદરૂપ ડકાર માત્રાએ કરીને સોમ લોકને
 પામેછે; તથા તૃતીય માત્રાના ઉપાસક સામવેદ-
 રૂપ મકાર માત્રાએ કરીને બ્રહ્મ લોકને પામેછે;
 અમેધાવી પુરુષ પામતા નથી, તે ત્રિવિધ લોકરૂપ
 અપર બ્રહ્મને ઐકારરૂપ સાધને કરીને પામેછે અને
 જે અક્ષર, સત્ય, પુરુષાણ્ય, શાન્ત તથા જાયત્

સ્વપ્ન સુષુપ્ત્યાદિથી વર્જિત, અજર, અમૃત, નિર-
તિશય આનન્દરૂપ બ્રહ્મ તેને પણ પામેછે. ૨. એટ-
લી વાત પાંચમા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરીછે.

પૂર્વે કાર્યકારણાત્મક સર્વ જગત્ વિજ્ઞાના-
ત્માની સાથે સુષુપ્તિ કાળમાં પર અક્ષર સ્વરૂપને
વિષે લય પામે એમ કહ્યું તેથી પ્રલય કાળમાં
પણ તેજ અક્ષર સ્વરૂપને વિષે સર્વ જગત્નો લય
થાય અને તે પર અક્ષરથીજ પાલું ઉત્પન્ન થાય
એ વાત પણ અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ. અકારણમાં કાર-
્યનો લય હોયજ નહિ માટે આત્માથીજ પ્રાણ
ઉત્પન્ન થાયછે એ પ્રકારે આત્માને કારણપણું
પૂર્વે કહ્યુંછે, અને જગત્નું જે સત્ય સ્વરૂપ મૂળ
તેનાં પરિજ્ઞાનથીજ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય એ
પ્રકારે સર્વે ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત છે; વળી
“સ સર્વજ્ઞઃ સર્વો ભવતિ” (જે પુરુષ સર્વનું
લયસ્થાન અક્ષર સ્વરૂપને જાણે તે સર્વજ્ઞ હોયછે
અને સર્વરૂપ હોયછે.) એ રીતે હમણાંજ ઉપર
કહી આવ્યા છેવે વાસ્તે વેદ્ય એટલે જાણવા યોગ્ય
પુરુષારથ અને સત્ય એવું તે અક્ષર સ્વરૂપ ક્યાં-
હાં રહ્યુંછે તે કહેવું જોડે માટે આ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો
આરંભ છે.

સુકેશા ભારદ્વાજે પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવન્! કો-

सला नगरीना राजाना पुत्र हिरण्यनाभे म्हारो पासे आवीने प्रश्न कर्चो के “हे भारद्वाज ! षोडशकल (सोळ कलावान्) पुरुषने तमे जाणोछो माटे मने तेनो उपदेश करो.” त्वारे तेने में कछुं के “हे हिरण्यनाभ ! षोडशकल पुरुषने हुं जाणतो नथी, जो जाणतो होउं तो केम न कहुं; जे कोइ वास्तव स्वरूप आत्माने जाण्या विना अन्यथा कथन करे ते अनृतवादी पुरुष उभय लोकधी भ्रष्ट थाय, माटे जाण्या विना हुं अनृत कहेवा योग्य नहि.” पछी ते राजपुत्र तूष्णीं थडने स्थमां वेशीने गयो; माटे तमने पुछुंछौं के, ते षोडशकल पुरुष क्यांहां छे ? उत्तरः— हे सौम्य ! ते षोडशकल पुरुष आज शरीरमां अन्तःस्थित छे, देशान्तरने विपे जाणवा योग्य नथी; जेने विपे वक्ष्यमाण प्राणादि सोळ कळाओ विवर्त्तरूपे उत्पन्न होयछे ते सोळ कलारूप उपाधियोधी कला रहित छतां पण कळा सहितज जाणे होय शुं तेवो जणायछे; वास्तवधी तो विद्याये करीने निष्कल (कला रहित) लक्षित थाय छे. अध्यारोपित कलाओना अपनयन (अपवाद)धी विद्याये करीने ते निष्कल पुरुषनो

સાક્ષાત્કાર કરાવવોછે માટે પ્રથમ તો પુરુષથી કલાઓનો ઉદ્ભવ કહેછે કે:-

હે શિષ્ય ! તે પુરુષ સૃષ્ટિક્રમને વિષે ઈક્ષણ કરતો હવો; ઈ રીતે કે “કોણ કર્તાવિશેષ દેહ-થી ઉત્ક્રમણ કર્યે છતે હુંજ ઉત્ક્રમણ કરું ? અને શરીરમાં કોણ પ્રતિષ્ઠિત થયે હું પ્રતિષ્ઠિત થાઉં ?” એ રીતે ઈક્ષણ કરીને તે પુરુષ સર્વ પ્રાણિયોના કરણોનો આધારભૂત અને જે ઉપાધિયે કરીને હિરણ્યગર્ભ એવી આસ્થા થાય તે લિંગાત્મા સમષ્ટિ પ્રાણને સ્વજતો હવો ૧. ત્યાર પછી સર્વ પ્રાણિયોની શુભાશુભ કર્મને વિષે પ્રવૃત્તિ થવામાં હેતુભૂત એવી શ્રદ્ધાને સ્વજતો હવો ૨. ત્યાર પછી કર્મફલોના ઉપભોગનાં સાધન ઇન્દ્રિયાદિકના અધિષ્ઠાનભૂત માટેજ કારણભૂત એવાં મહાભૂતોને સ્વજતો હવો; તે મહાભૂતોને વિષે પ્રથમ શબ્દ ગુણ વિશિષ્ટ આકાશને સ્વજતો હવો ૩. ત્યાર પછી શબ્દ સ્પર્શ દ્વિ ગુણ વિશિષ્ટ વાયુને સ્વજતો હવો ૪. ત્યાર પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ત્રિગુણ વિશિષ્ટ તેજને સ્વજતો હવો ૫. ત્યાર પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ચાર ગુણ વિશિષ્ટ અપ્ને સ્વજતો હવો ૬. ત્યાર પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ પાંચ ગુણ વિશિષ્ટ પૃથ્વોને સ્વજતો હવો ૭.

ત્યાર પછી એજ શૂતોપી આરબ્ધ એવાં જ્ઞાનક્રિયાનાં સાધનભૂત દશ ઇન્દ્રિયોને સ્વજતો હવો ૮. ત્યાર પછી તે ઇન્દ્રિયોનું નિયામક સંશય સંકલ્પાદિરૂપ મનને સ્વજતો હવો ૯. એ રીતે પ્રાણિયોનાં કાર્યકારણોને સ્વજીને પછી પ્રાણિયોની સ્થિતિને અર્થે વ્રોહિયવાદિરૂપ અન્નને સ્વજતો હવો ૧૦. ત્યાર પછી ભક્ષ્યમાણ તે અન્નથી સર્વ કર્મને વિષે પ્રવૃત્તિ થવામાં કારણભૂત એવાં વીર્ય(વઢ)ને સ્વજતો હવો ૧૧. ત્યાર પછી અવિશુદ્ધ સત્વ (મલિનસત્વ)થી આચરણ કરેલાં પાપે કરીને સંકીર્ણ એવા પ્રાણિયોનાં પાપોનું ક્ષાલન કરીને ચિત્તશુદ્ધિ થવામાં સાધનભૂત એવાં તપને સ્વજતો હવો. ૧૨. અને તે તપે કરીને શુદ્ધ છે અંતર બાહ્ય કરણો જેમનાં એવા પ્રાણિયોને અર્થે મંત્રાત્મક એવા ઋગાદિ ચાર વેદોને સ્વજતો હવો ૧૩. ત્યાર પછી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને સ્વજતો હવો ૧૪. ત્યાર પછી કર્મોના ફલભૂત એવા લોકોને સ્વજતો હવો ૧૫. અને તે લોકોમાં સ્વજેલાં પ્રાણિયોનાં દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત ઇત્યાદિ નામોને સ્વજતો હવો ૧૬. એ રીતે જેમ તૈમિરિકદૃષ્ટિ પુરુષ દ્વિચંદ્રકેશોંદ્રકાદિકને સ્વજેલે. વઢી જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષ સ્વાપ્નિક સર્વ પદાર્થોને સ્વજેલે, તેમજ પ્રાણિઓનાં

અવિદ્યાદિક દોષરૂપ બીજથી એ સર્વ કલાઓ સ્વજીછે; જેમ લોકમાં સમુદ્રાયણ એટલે સમુદ્ર છે પ્રાપ્યસ્થાન જેમને એવી સ્ત્રવતી નદીઓ સમુદ્રને પામીને અસ્ત થાયછે અનંતર તેમનાં નામ અને રૂપ બન્ને નષ્ટ થાયછે કેવલ સમુદ્ર એમજ કહેવાયછે, તેમજ દ્રષ્ટા તે પોઢશકલ પુરુષનો પુરુષાયણા એટલે અક્ષર પુરુષ છે ગતિ જેમની એવી પૂર્વોક્ત પ્રાણાદિ કલાઓનાં નામ અને રૂપ બન્ને નષ્ટ થાયછે કેવલ અવિનાશી પુરુષ બ્રહ્મવેત્તાઓ કહેછે. એ પ્રકારે ગુરુએ ઉપદેશ કર્યાછે કલાઓના ઉત્પત્તિ પ્રલય જેને એવો છતો જે અધિકારી જાણે તેની અવિદ્યા કામ કર્મજનિત એવી પ્રાણાદિ કલાઓનો વિદ્યાયે કરીને નાશ થયે છતે તે વિદ્વાન્ અકલ એટલે પ્રાણાદિ કલા રહિત છતો અમૃત એટલે પ્રાણાદિ નિમિત્ત મરણ રહિત હોયછે એ વિષે શ્લોકરૂપ શ્રુતિઃ—અરા ઇવ રથનાભૌકલાયસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતાઃ । તં વેદ્યં પુરુષં વેદ્યથા મા વો મૃત્યુઃ પરિવ્યથા ઇતિ ॥ જેમ રથનાભિને વિષે અરાઓ પ્રતિષ્ઠિત છે તેમજ પોઢશ કલાઓ જેને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે તે વેદ્ય એવા પૂર્ણ પુરુષને જાણવો કે હે શિષ્યો ! જેથી તમોને મૃત્યુ વ્યથા

पमाडे नहि. ते शिष्योने ए प्रकारे उपदेश करीने पिप्पलाद मुनि कहेछे के, हे शिष्यो ! तमो-
ने में जे उपदेश कर्युं एटलुंज हुं जाणुंछों, एथी
अधिक बीजुं कांड पण जाणवानुं नथी. शिष्यो-
नी अवज्ञाष्ट वेद्यविषयक शंकांनी निवृत्तिने अ-
र्थे ए रीते पिप्पलाद मुनिथ कहुंछे. गुरुये शि-
क्षा कर्षाथी कृतार्थ थया एवा ते छ शिष्यो
गुरुना उपकारनो बदलो कांड पण न जोता
छता गुरुचरणनी पुष्पांजलिए करीने पूजा करता
हवा; अने शिरोनमन करता छता बोल्या के,
“ हे श्रीगुरो ! तमेज अमारा पितारूप छो; के-
मके विद्याये करीने नित्य, अजर, अमर, अभय
ब्रह्मस्वरूप शरीर उत्पादन कर्युं; वळी हे गुरो !
तमेज अमोने विद्यारूपी नौकाये करीने विप-
रीत ज्ञानरूप अविद्या सागरधी मोक्षारूप पर
पारे उतारता हवा माटे प्रत्युपकारने बदले त-
मने केवल नमस्कार करीएछैये ! ब्रह्मविद्याना
संप्रदायने करनारा परम ऋषिओने नमस्कार
करीए छैये !! ब्रह्मविद्याना संप्रदायने करनारा
परम ऋषिओने नमस्कार !!!

आ उपनिषद्ना तात्पर्यार्थीनो श्लोकः—

प्राणश्रद्धांस्ववायुज्वलनजलधरा

इन्द्रियं मानसं च भक्तं वीर्यं तपश्चा-
 थ सकलं निगमा कर्म लोकाश्च नाम ।
 यस्माज्जाताश्च यस्मिन्विलयमुपग-
 ताः षोडशैताः कला यः सर्वेषां संप्र-
 तिष्ठा खलु तदधिगमाज्जायते वीत-
 मृत्युः १

અર્થ:— પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિયો, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, સર્વ-વેદો, કર્મ, લોક, નામ એ ષોડશ કલાઓ જેથી ઉત્પન્ન થઈને જેમાં પાછો વિલય પામે અને જે સર્વનો સંપ્રતિષ્ઠારૂપ એટલે પરમાધિષ્ઠાનરૂપ છે તે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી પુરુષ 'વીતમૃત્યુઃ' એટલે સંસાર રહિત હોય છે. ૧

(૬) માંડૂક્યોપનિષદના અનુસારે વિચાર.

આ ઉપનિષદનો સારાંશ ચતુર્થ પ્રક્રિયામાં ક-થન કર્યો છે; અને તેનાજ તાત્પર્યાર્થનો શ્લોક:—

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तिस्त्रितयमपि मतेः
 साक्षिणी तस्य तुर्या सर्वेषां यस्तु

साक्षी गुणमलरहितोप्यात्तनानाभि-
धानः । भूताद्योचित्य एतत्सकल-
गुणनुतः प्रत्यगीशोयमात्मा ब्रह्मो-
कारादिगम्यं विदितमिति भवेद्येन स
ब्रह्मभूतः १

अर्थः— अकार, उकार, मकारात्मक जे जाग्रत,
स्वप्न, सुषुप्ति ते मतिनी अवस्थाओ छे; ए त्रणेनी
साक्षीरूप अर्थ मात्राये उपलक्षित चित् छे ते
सर्वनो साक्षी चिदात्मा गुणरूप मळे करीने रहित
छतो पण ग्रहण करीछे विश्व वैश्वानर इत्यादि
नाना संज्ञाओ जेणे एवो होयछे; तथा जे सर्व
भूतोनो पण आद्य छे; तथा अचिन्त्य स्वरूप छे;
तथा जे अनन्त गुणोधी स्तुत्य होयछे ते प्रत्यक्
अभिन्न ईशरूप आत्माज ओंकारादिये करीने
गम्य एटछे उपलक्षित एवुं ब्रह्मरूप छे ए रीते
प्रत्यक् अभिन्न ब्रह्म जेणे साक्षात्कार कर्तुं होय ते
ब्रह्मभूत होयछे. १

(७) तैत्तिरीयोपनिषद्ना अनुसारे विचार.

मंगलाचरण.

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव

વિલીયતે । યેનેદં ધાર્યતે ચૈવ તસ્મે
જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥ ૧ ॥ યૈરિમે ગુ-
રુભિઃ પૂર્વં પદવાક્યપ્રમાણતઃ ।
વ્યાख्याતાઃ સર્વવેદાન્તાસ્તાન્ નિ-
ત્યં પ્રણમામ્યહમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:- જે પરમાત્માયકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પ-
ન્ન થયું છે, અને જેને વિષેજ લય પામે છે, તથા જેને
સમ્યક્ ધારણ કર્યું છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષી અ-
ભિન્ન બ્રહ્મને નમસ્કાર ! ૧. જે ગુરુએ પૂર્વે આ સર્વ
વેદાન્તો પદવાક્યનાં પ્રમાણથી વ્યાખ્યાન કર્યાં
તે ગુરુને હું નિત્યે પ્રણામ કરું છોঁ. (વિદ્યાની પ્રા-
પ્તિમાં ગુરુભક્તિ અન્તરંગ સાધન છે એવું જણાવવા
માટે આ ગુરુવિષયક મંગલાચરણ છે.) ૨

આ ઉપનિષદમાં પૂર્વે બાર અનુવાકે કરીને
ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે કર્મનો સાથે અવિરુદ્ધ એવાં સં-
હિતાદિવિષયક ઉપાસનો કથન કર્યાં; તદનંતર
શૂરાદિ વ્યાહતિદ્વારાયે કરીને સોપાધિક આત્મ-
સ્વરૂપનું પ્રદર્શન કરાવ્યું; એટલું કહ્યેથી સંસારની
बीजभूत अविद्याનો निःशेषताथो उपशम થાય
નહિ માટે સર્વે ઉપદ્રવોનું बीजभूत अज्ञानना निः-
शेष नाशने अर्थे सर्व उपाधिविशेषोથી निर्मुक्त ए-

वां आत्मस्वरूपनुं अविद्यानाशमां हेतुभूत एवुं अपरोक्ष ज्ञान थवाने अर्थे उत्तर ग्रंथनो आरंभ छे.

ए ब्रह्मविद्यानुं प्रयोजन तो अविद्यानी निवृत्तिथी आत्यंतिक संसारनो अभाव तथा निरतिशय सुखनो प्राप्तिरूप छे ए रीते पोतेज श्रुति आदिने विषे कहेछे के,—

ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् ॥

अर्थ:— वक्ष्यमाण छे लक्षण जेनां एवां ब्रह्मने प्रत्यक्षी अभिज्ञताये करीने जे जाणे एटले अपरोक्ष करे ते ब्रह्मने पामे अर्थात् ब्रह्मीभूत होयछे. ए ब्रह्मनुं लक्षण गुं? ते कहेवा माटे बीजी श्रुति:—

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

अर्थ:— सत्य, ज्ञान, अनन्त ए त्रण ब्रह्मनां विशेषणरूप छे एटले इतर विशेष्य पदार्थोथी ब्रह्मने जुहुं पाडनारां छे; तथा लक्षणरूप पण छे एटले ब्रह्मने जणावनारां छे. सत्यादि त्रण शब्दोनो परस्पर संबंध छे नहि, केमके परार्थ छे एटले गृहादिकनी पेठे परने माटे छे; जेम लोकमां राजाना सेवक पुरुषोनो परस्पर

સંબંધ છે નહિ તેમ; વાસ્તે પરસ્પર નિરપેક્ષ એવાં સત્યાદિ ત્રણે વિશેષણોનો પ્રત્યેક પ્રત્યેક બ્રહ્મની સાથે સંબંધ છે; જેમ કે, “સત્યંબ્રહ્મ । જ્ઞાનંબ્રહ્મ । અનન્તંબ્રહ્મ” સત્ય એટલે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે કરીને નિશ્ચય કર્યું તે સ્વરૂપે કરીને કોઈ કાલે પણ વ્યભિચાર ન પામે તે અર્થાત્ ત્રિકાલાવાધ્ય એટલે નિત્ય. જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે કરીને નિશ્ચય કર્યું હોય તે સ્વરૂપથી વ્યભિચાર પામે તે અનૃત કહેવાયછે; જેમ વાચારંભણ શ્રુતિથી ઘટ શરાવાદિ વિકાર અનૃત છે, મૃત્તિકાજ સત્ય છે તેમ; માટે જે સત્ય સ્વરૂપ તે બ્રહ્મ છે એ રીતે સત્ય પદે કરીને બ્રહ્મને વિષે જન્માદિ સર્વ વિકારોની વ્યાવૃત્તિ કરી. ત્યારે ‘સત્યં’ એ વિશેષણ આપવાથી બ્રહ્મને વિષે કારણપણું પ્રાપ્ત થયું; કેમકે મૃત્તિકાની પેઠે જે કારણ તે સત્ય કહેવાયછે; વળી કારણત્વ પ્રાપ્ત થવાથી કર્તૃત્વાદિ કારકપણું પણ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયું; વળી મૃત્તિકાના દૃષ્ટાન્તે કરીને અચિદ્રૂપતા પણ પ્રાપ્ત થઈ એવી શંકા થયે છતે સર્વ દોષના પરિહારને અર્થે ‘જ્ઞાનં’ એ વિશેષણ આપ્યુંછે કે “જ્ઞાનંબ્રહ્મ” (જે જ્ઞાતિમાત્ર તે બ્રહ્મ) એણે કરીને બ્રહ્મને વિષે કુલાલાદિકની પેઠે નિમિત્તકારણતા વ્યાવૃત્ત કરી; કે-

મકે જે કુલાલાદિ નિમિત્તકારણ તે તો જ્ઞાતા હોયછે અને બ્રહ્મ તો જ્ઞાતા નહિ, કિંતુ જ્ઞાતિમાત્ર છે; તથા જ્ઞાતિરૂપ હોવાથી મૃત્તિકાદિકની પેઠે અચિદ્રૂપતા પણ વ્યાવૃત્ત કરી. “જ્ઞાનં બ્રહ્મ” એમ કહેવાથી બ્રહ્મને વિષે અંતવત્પણું પ્રાપ્ત થયું; કેમકે લોકમાં જ્ઞાન અંતવાલું જણાયછે; જેમકે ઘટ જ્ઞાનાનન્તર પટ જ્ઞાન નિવૃત્ત થાયછે તેમ; એવી શંકા થયે છેતે તે દોષની નિવૃત્તિને અર્થે ‘અનન્ત’ એ વિશેષણ આપ્યુંછે; “અનન્તં બ્રહ્મ” એટલે જે ત્રિવિધપરિચ્છેદ રહિત તે બ્રહ્મ. શંકા:— સત્યાદિ ત્રણ વિશેષણોથી યદ્યપિ બ્રહ્મને વિષે અનૃતાદિક ધર્મોની વ્યાવૃત્તિ કરી, તથાપિ જેમ “નીલં ઉત્પલં” એ ઠેકાણે નીલાદિ વિશેષણ વિશિષ્ટ ઉત્પલરૂપ વિશેષ્ય પ્રસિદ્ધ છે તેમ બ્રહ્મરૂપ વિશેષ્ય તો પ્રસિદ્ધ નથી; માટે “મૃગતૃણાનાં જલમાં કર્યુંછે સ્નાન જેણે એવો અને સ્વ પુષ્પે કર્યું છે શિરોશ્ચૂષણ જેણે એવો અને હાથમાં ગ્રહણ કર્યુંછે શશશૃંગનું ધનુષ્ જેણે એવો આ વંધ્યાપુત્ર જાયછે” આ વાક્ય જેમ શૂન્યાર્થ છે તેમજ “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” એ વાક્યને પણ શૂન્યાર્થતા પ્રાપ્ત થઈ એવી શંકા ન કરવી; કેમકે સત્યાદિ

ત્રણ શબ્દો જેમ વિશેષણરૂપ છે તેમજ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપલક્ષણરૂપ છે. જો કદા બ્રહ્મ વંધ્યા પુત્રની પેઠે શૂન્ય હોય તો શ્રુતિયે જે બ્રહ્મનું લક્ષણ કહ્યું તે નિર્રથક પડે માટે એમ જણાય છે કે, બ્રહ્મ શૂન્યરૂપ નથી. ‘અનન્ત’ એ પદે કરીને બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ શ્રુતિને વિવક્ષિત છે એવા અભિપ્રાયથી ભાષ્યકાર આ ઉપનિષદ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય કહે છે કે - “તસ્માદ્વાએતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ” આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને વિષેજ આત્મા શબ્દના પ્રયોગથી તથા “તત્ સૃષ્ટ્વા તદે-વાનુપ્રાવિશત્” આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનોજ જીવ-રૂપે શરીરમાં અનુપ્રવેશ કહેવાથી વેદિતા પુરુષનું જે આત્મસ્વરૂપ તેજ બ્રહ્મ છે. શંકા:- જ્યારે બ્રહ્મનેજ આત્મા કહિયે ત્યારે તેને જ્ઞાન પ્રત્યે એટલે “ઘટમહં જાનામિ” (હું ઘટને જાણું છોঁ.) એ રીતે જ્ઞાનક્રિયાપ્રત્યે કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થયું; વળી “સોકામયત” એ શ્રુતિમાં પણ કામચિતા આત્માને વિષે જ્ઞાનકર્તૃત્વ પ્રસિદ્ધ છે માટે જ્ઞાન-પ્રત્યે કર્તા હોવાથી પૂર્વે ‘જ્ઞાન’ એ વિશેષણે કરીને બ્રહ્મને વિષે જે જ્ઞાતિમાત્રત્વ કથન કર્યું તે અયુક્ત છે; વળી બ્રહ્મને જ્ઞાતિમાત્ર કહીયે તો પણ

અનિત્યત્વ અને પરતંત્રત્વ પ્રાપ્ત થયું; કેમકે જે ધાતુના અર્થો એટલે ક્રિયાઓ તેમને કર્તા આદિ કારકોના સાપેક્ષપણાથી પરતંત્રત્વ છે; તથા ચ જ્ઞાનને પણ ધાત્વર્થ હોવાથી જ્ઞાતિરૂપ બ્રહ્મને પરતંત્રતા અને અનિત્યતા પ્રાપ્ત થઈ. સમાધાન:—
અનેક વૃત્તિવાળાં અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિના અધ્યાસથી અવિવેકી મૂઢ જનોયે આત્માને વિષે કર્તાપણું તથા સોપાધિક જ્ઞાનને વિષે ધાત્વર્થપણું એટલે ક્રિયાપણું યદ્યપિ કલ્પ્યુંછે તથાપિ આત્માને વિષે વાસ્તવ કર્તાપણું અને આત્માનાજ સ્વરૂપમૂત નિરુપાધિક જ્ઞાનને વિષે ધાત્વર્થપણું છે નહિ તેથી પૂર્વોક્ત શંકા ઘટિત નથી; માટે સત્ય-સ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનન્તસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એ રીતે લક્ષણ વાક્યનો અર્થ સિદ્ધ થયો. શ્રુતિ:—

યો વેદ નિહિતઙ્ગુહાયાં પરમે વ્યોમનૂ
સોશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ । સહ વ્ર-
હ્મણા વિપશ્ચિતેતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેજ બુદ્ધિરૂપ ગુહાને વિષે પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપે રહ્યુંછે એ રીતે પ્રત્યક્ષથી અભિન્ન બ્રહ્મને જે જાણે એટલે

શ્રવણાદિકે કરીને અપરોક્ષ કરે તે 'પુરુષ સર્વજ્ઞ
બ્રહ્મરૂપ થયો છતો સર્વ કામોને ભોગવે. ૧

આ ઉપનિષદમાં આનન્દ વહ્નીના આરંભમાં
“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યોત્વેદં નિહિતદ્ગુ-
હ્યાયં” એ વાક્યે કરીને જે સત્ય જ્ઞાનાનન્તસ્વ
રૂપબ્રહ્મ તેજ બુદ્ધિ ગુહામાં પ્રત્યક્ સ્વરૂપે રહ્યું છે
એ રીતે બ્રહ્મૈકાત્મત્વનો ઉપક્રમ કરીને શ્રુતિ વહ્ની-
ના છટ્ટા અનુવાકનો મંત્ર છેલ્લો—

સૈવા ભાર્ગવી વારુણી વિદ્યા પરમે
વ્યોમનૂ પ્રતિષ્ઠિતા ॥

અર્થ:— તે આ વરુણ પિતાયે ઉપદેશ કરી
અને શ્રુતિ પુત્રે સમ્યક્ પ્રકારે જાણી એવી જે વિદ્યા
તે હૃદયકાશ ગુહામાં પ્રત્યક્ સ્વરૂપે સ્થિત એવાં
પરમાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે પ્રતિષ્ઠિત થઈ એટલે
પરિઅવસાન પામી એ રીતે બ્રહ્મૈકાત્મત્વનો ઉપસં-
હાર કર્યો છે ૧. તથા આનન્દ વહ્નીની શ્રુતિ ૨

તસ્માદ્વાએતસ્માદાત્મન આકાશઃસ
મ્ભૂતઃ ઇત્યાદિ.

અર્થ:— “તે પ્રત્યક્ બ્રહ્મથી આકાશ ઉત્પન્ન
થયું” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓએ આકાશાદિક કા-

र्यनी सृष्टिनुं कथनद्वारा तेज मूळभूत प्रत्यक् ब्रह्मनो वारंवार कथनरूप अभ्यास केलोले २. तथा आनन्द वल्लीना अनुवाक चौथानी श्रुति. १ यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह ॥

अर्थ:- मननी साथे वाणी पण जे प्रत्यक् ब्रह्मने न पामीने निवृत्त थायले एटले शक्तिवृत्ति-ये करीने बोधन करी शकती नथी ए रीते प्रत्यक्षादि प्रमाणे करीने अगम्यतारूप अपूर्वता प्रत्यक् ब्रह्मने विपे कथन करीले ३. तथा आनन्द वल्लीना अनुवाक ७ नो छेलो मंत्र:-

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽ-
निरुक्तेऽनिलयनेऽभयम्प्रतिष्ठां । वि-
न्दते अथ सोऽभयं गतो भवति ॥

अर्थ:- ‘अदृश्ये’ एटले सर्व विकार रहित; तथा ‘अनात्म्ये’ एटले त्रिविध शरीरोधी रहित; तथा ‘अनिरुक्ते’ एटले निर्वचनने अयोग्य जे सविशेष पदार्थ होय तेनुं निर्वचन थई शकें; ब्रह्म तो निर्विशेष छे माटे निर्वचनने योग्य नहि; तथा ‘अनिलयने’ एटले अनाधार एवां ब्रह्मने विपे जे साधक पुरुष प्रतिष्ठा पामे एटले आत्म-भाव पामे अर्थात् ब्रह्मैकात्म्यनो साक्षात्कार करे

તે પુરુષ અભય પામે એટલે ભયનાં હેતુ અવિદ્યા અને તત્કાર્યનો ઉચ્છેદ થવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ હોયછે એ રીતે અવિદ્યા તત્કાર્યની નિવૃત્તિ અને નિરતિશય સુખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કથન કર્યું છે. ૪. તથા ઉપર કહેલા મંત્રનુંજ ઉત્તરાર્થ:—

યદા હ્યેવૈષ એતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતે
અથ તસ્ય ભયં ભવતિ ॥

અર્થ:— જે પુરુષ બ્રહ્મ અને પ્રત્યક્ સ્વરૂપને વિષે અલ્પમાત્ર પણ ભેદ જીવે તેને સંસાર ભય હોયછે એ રીતે ભેદદર્શિ પુરુષને ભય પ્રદર્શનની દ્વારાયે બ્રહ્માત્મૈકત્વની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ કથન કર્યોછે ૫. તથા આનન્દ વહ્નીના પાંચમા અનુવાકની શ્રુતિ છેહી—

આનન્દઆત્મા બ્રહ્મપુચ્છં પ્રતિષ્ઠા ॥

અર્થ:— અન્નમયાદિ સર્વે કોશોથી આન્તર અને તે સર્વેનો અવસાનરૂપ એવો જે નિરુપાધિક આનન્દસ્વરૂપ આત્મા તેજ બ્રહ્મ અને તે પ્રત્યક્થી અભિન્ન બ્રહ્મ પુચ્છપ્રતિષ્ઠારૂપ છે એ રીતે સ્થૂલા-રૂપત્તિ ન્યાયે અન્નમયાદિ કોશોથી વિવેચના કરીને પ્રત્યક્ બ્રહ્મનું પ્રદર્શનરૂપ ઉપપત્તિ એટલે શુક્તિ કથન કરીછે ૬.

ઉપર કહેલાં પદ્મ લિંગોથી તથા પેહેલી શિક્ષા વહીમાં ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે ઉપાસનાનાં વિધાનથી તથા ઞ્રુગ વહીમાં બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને અર્થે તપ આદિ સાધનનાં વિધાનથી આ ઉપનિષદના સર્વે મંત્રોનું બ્રહ્માત્મૈકત્વના પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય છે. ત્યાંહાં શ્લોક:—

સુદ્ધાકાશાદિ દેહાવધિ સકલમિદં
તત્પ્રવિશ્યાંતરસ્થો યઃ સર્વેપામધીશો
નિયમયતિ સદાનંદચિદ્રૂપેકઃ ।

અન્નાદીન્પંચકોશાન્નિજગુરુવચસા
સંવિવિચ્યાત્મરૂપં તં વિદ્વાન્નિત્યતૃપ્તઃ
સ્થિલભયરહિતોવર્તતે સર્વભૂતઃ॥ ૧ ॥

અર્થ:— જે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આકાશથી આરંભીને દેહ પર્યંત સર્વ જગત્તુને સ્વજીને તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થયો છતો સર્વને નિયમમાં રાખેછે તે પ્રત્યક્ સ્વરૂપ ગુરુવચનનાં બોલે અન્નાદિ પંચ કોશોથી પર છે એવી વિવેચના કરીને બ્રહ્મથી અખેદે જે સાક્ષાત્કાર કરે તે પુરુષ સંસાર ભયે રહિત થયો છતો અને નિત્ય તૃપ્ત છતો પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ હોયછે. ૧.

(૮) એતરેયોપનિષદના અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

આસીત્પ્રાગેક એવદમસ્થિલમપિ યો
યશ્ચ સ્વાદિક્રમેણેક્ષિત્વાસ્ત્રાક્ષીદ્વિરા-
જં તદનુસકરણં વ્યષ્ટિદેહં સદેવમ્ ।
તત્રાથાવિશ્ય જીવાંશત ઉરુભયમા-
પન્ન આપ્તોપદેશા યો જ્ઞાનં પ્રાપ્યમુ-
ક્તસ્તમસ્થિલતનુગં કેવલાત્માનમીડે १

અર્થ:- સૃષ્ટિથી પૂર્વે આ સર્વ જગત્ જે એક
આત્મરૂપજ હતું અને ત્યાર પછી જે આત્મા
સૃષ્ટિવિષયક ઈક્ષણ કરીને આકાશાદિના ક્રમથી
વિરાટને સ્વજતો હવો; તદનન્તર તે વિરાટના
અવયવોયે કરીને વાગાદિક કરણોયે સહિત અને
અગ્ન્યાદિ અધિદેવોયે સહિત એવા વ્યષ્ટિ દેહને
સ્વજતો હવો; તદનન્તર જે આત્મા તે વ્યષ્ટિ દે-
હમાં જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને અવિદ્યાના વશથી
અર્થાત્ તાવાત્મ્ય અધ્યાસે કરીને ઉરુભયને એટલે
જન્મ મરણાદિ સંસારાનર્થને પામ્યો; તદનન્તર
કોઈ આપ્ત ગુરુના ઉપદેશથી સ્વરૂપ જ્ઞાનને પા-

મીને અવિદ્યાના નાશ પૂર્વક મુક્ત થયો એટલે
બ્રહ્મભાવ પામ્યો તે સર્વ શરીરોમાં અનુસ્યૂત એવા
કેવલ આત્મસ્વરૂપની હું સ્તુતિ કરુંછો. ૧.

આ ઉપનિષદ્ ભાગથી પૂર્વે અપર બ્રહ્મવિષ-
યક ઉપાસના સહિત એવું કર્મ ચિત્ત શુદ્ધિને અર્થે
કથન કર્યું, અને કર્મ સહિત ઉપાસનાયે કરીને
પ્રાપ્ય એવું પ્રાણાશ્વ્ય સત્ય બ્રહ્મરૂપ ફલ પળ ક-
થન કર્યું; ત્યાંહાં જે પ્રાણાશ્વ્ય સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ
તેજ મોક્ષ છે અને તે પળ જ્ઞાન કર્મ સમુચ્ચયરૂપ
સાધને કરીનેજ પ્રાપ્ય છે એથી પર કાંઈ બીજું
પ્રાપ્ય નથી એમ કેટલાએક વાદિયો કથન કરેછે;
માટે તેમના મતનાં નિરાકરણને અર્થે અને કર્મો-
પાસના રહિત કેવલ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનનાં નિરૂપણને
અર્થે આ ઉપનિષદ્ છે.

આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीन्नान्य-
त्किञ्चनमिપत् ॥

અર્થ:- આ સર્વ જગત્ સૃષ્ટિથી પૂર્વે સર્વજ્ઞ,
સર્વશક્તિ, છુત્પિપાસાદિ સર્વ સંસાર ધર્મોથી ર-
હિત, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, અજર, અ-
મર, અભય, અદ્વૈત એવો જે આત્મા તદ્રૂપજ હતું,
આત્માથી અતિરિક્ત એવું સવ્યાપાર અથવા નિ-
વ્યાપાર કાંઈ પળ હતું નહિ.

“स ईक्षत लोकानुसृजा” इति

अर्थः— ते आत्मा प्राणियोना कर्म फल भोगना अधिष्ठानभूत एवा लोकोने हुं सृष्टं ? ए रीते ईक्षण करतो हवो.

अनन्तर आकाशादिकना क्रमथी अंडनुं उत्पादन करीने अंभ आदिक लोकोने स्रजतो हवो; त्यार पछी समष्टि विराट् शरीरने स्रजतो हवो; त्यार पछी विराट्ना अवयवोथी इंद्रियो तथा तेमना अधिष्ठाता लोकपालोने स्रजतो हवो; त्यार पछी ते देवताओना भोगने अर्थे अल्प एवां व्यष्टि मनुष्यादि शरीरोने स्रजतो हवो; अनन्तर अग्न्यादिक देवताओ वागादि इंद्रियरूप थईने सुखादिक गोलकोमां प्रविष्ट थइ; त्यार पछी ते ईश्वर अशना पिपासानुं संयोजन करतो हवो; त्यार पछी अन्नने स्रजतो हवो; त्यार पछी ते ईश्वरे विचार्युं के “आ वधो कार्यकरणनो संघात परार्थ स्रज्यो तो खरो पण पुर स्वामि भोक्तारूप म्हारा प्रवेश विना निरर्थक छे.” ए रीते ईक्षण करीने पछी मूर्द्धसीमानुं विदारण करी भोक्ता जीवरूपे पोते प्रवेश कर्यो; त्यांहां श्रुतिः— “तस्य त्रय आवसथास्त्रयाः स्वप्नाः” ते जीवना त्रण आवसथ एटले क्रीडानां स्थानको छे;

जे के (१) जागरित काळने विपे चक्षुर्गोलक;
 (२) स्वप्न काळने विपे मन एटले मननुं अ-
 धिकरण एवं कण्ठ स्थान; तथा (३) सुषुप्ति
 काळने विपे हृदयाकाश एत्रण्ये अवस्था स्वप्न-
 रूपज छे; अथवा वक्ष्यमाण एवां (१) पितृ
 शरीर, (२) मातृ गर्भाशय अने (३) स्व श-
 रीर एत्रण स्थानो जाणवां. ए जीव पूर्वोक्त
 त्रण स्थानकोने विपे अनुक्रमे करीने आत्मभाव

થયો; માટે સર્વ શરીરોમાં એક દૈશ્વરરૂપજ આત્મા છે અન્ય નહિ.

તે પૂર્વે વર્ણન કર્યો જીવ અવિદ્યાના વશથી યજ્ઞાદિક કર્મોયે કરીને ધૂમાદિક માર્ગ દ્વારા ચંદ્ર લોકને પામીને પુણ્ય ક્ષયાનન્તર પાછો મૃત્યુ લોકમાં વ્રીહિ યવાદિભાવ પામ્યો છતો ભક્ષણ કરેલાં તે વ્રીહિ યવાદિ અન્નથી પુરુષના શરીરમાં રેતસભાવને પામ્યો; અનન્તર પુરુષે સ્ત્રીને વિષે સિંચન કરવાથી જે રેતસનું નિર્ગમન તે જીવનું પ્રથમ જન્મ એટલે પ્રથમ અવસ્થા કહેવાયછે; અનન્તર માતાના ઉદરથી કુમારરૂપે જે નિર્ગમન તે દ્વિતીય જન્મ એટલે દ્વિતીય અવસ્થા કહેવાયછે; અનન્તર આયુષ્નો ક્ષય થયે છતે વર્તમાન દેહનો ત્યાગ કરીને અન્ય દેહનું જે ગ્રહણ તે તૃતીય જન્મ એટલે તૃતીય અવસ્થા કહેવાયછે એ રીતે સર્વે પણ જીવો ત્રણ અવસ્થાએ કરીને જન્મ મરણના પ્રબંધને પામતા છતાં સંસાર સમુદ્રમાં પડ્યાછે; માટે જે જીવ ત્રણ અવસ્થાઓ-મધ્યે જે તે કોઈ અવસ્થામાં પણ શ્રુત્યુક્ત આત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે તે જીવ સંસાર બંધનથી મુક્ત થયો છતો કૃતકૃત્ય હોયછે; જેમ વામ-દેવ ઋષિ માતાના ગર્ભાશયમાંજ આત્મજ્ઞાન પા-

મ્યો છતો કૃતાર્થ થયો તેમ. એટલી વાત બીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરીછે. (આ અધ્યાયમાં ત્રણ અવસ્થાનું જે વર્ણન કર્યું તે વૈરાગ્ય થયે જ્ઞાનોત્પત્તિને અર્થે છે.)

પૂર્વ અધ્યાયમાં ત્રણ જન્મના નિરૂપણે કરીને જ્ઞાનોત્પત્તિને અર્થે વૈરાગ્ય નિરૂપણ કર્યું, પણ પદાર્થ શોધન વિના વૈરાગ્ય માત્રે કરીને જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય નહિ; માટે પદાર્થ શોધન પૂર્વક અર્થાંશ વાક્યાર્થના વોધનને અર્થે આ ત્રીજો અધ્યાય છે.

સનકાદિક અને વામદેવાદિક આચાર્યોની પરંપરાયે કરીને શ્રુતિયે દ્યોતન કરી તથા બ્રહ્મવેત્તાઓની સભામાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવી અને બ્રહ્મ વિદ્યારૂપ સાધને કરીને પ્રાપ્ય એવી સર્વાત્મભાવરૂપ ફલની પ્રાપ્તિને શ્રવણ કરતા એવા અધિકારી બ્રાહ્મણો વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપત્તિ થયાનન્તર બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરતા છતાં અને જીવભાવ પર્યંત દુઃસ્વરૂપ સંસારથી મુક્ત થવાને ઇચ્છતા છતાં વિચાર પૂર્વક અન્યોન્ય પ્રશ્ન કરેછે ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

કોયમાત્મેતિ વયમુપાસ્મહે કતરઃ
સ આત્મા યેન વા રૂપં પશ્યતિ યેન

વા શબ્દં શ્રુણોતિ યેન વા ગંધાના
જિઘ્રતિ યેન વાચં વ્યાકરોતિ યેન
વા સ્વાદુચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥

અર્થ:— ચાંમદેવ ઋપિ જે આત્માનો સાક્ષા-
ત્કાર કરીને અમૃતરૂપ થયો તે આત્મા કહ્યો
ઐટલે કોણ? કે જેને આપણે પણ ઉપાસના ક-
રીયે! (આ ઠેકાણે અભેદે કરીને જે અનુસન્ધાન
તે નિર્ગુણ ઉપાસના જાણવી.) એ રીતે જિજ્ઞાસા
પૂર્વક અન્યોન્ય પ્રશ્ન કરતા એવા તે બ્રાહ્મણોને
પૂર્વે શ્રવણ કરેલી બે શ્રુતિથી જન્ય એવી સ્મૃતિ
થઈ; શી રીતે કે (પૂર્વોક્ત શ્રુતિ:—)

“ તમ્પ્રપદાભ્યામ્પ્રાપદ્યતબ્રહ્મેમસ્પુરુપમ્ ”

અર્થ:— તે આ પુરુષ શરીરને વિષે અપર બ્ર-
હ્મરૂપ પ્રાણ પ્રવેશ કરતો હવો; તથા બીજી શ્રુતિ:—

“ સ એતમેવ સીમાનં વિદાર્ય તયા
દ્વારા પ્રાપદ્યત ”

અર્થ:— તે આત્મા મૂર્દ્ધસીમાનું વિદારણ ક-
રીને તે દ્વારાયે પુરુષ શરીરમાં પ્રવેશ કરતો હવો.
એ રીતે બન્ને શ્રુતિનાં પ્રામાણ્યથી પ્રાણ અને
જીવ એ બન્નેને વિષે આત્મતત્ત્વની ઐટલે આત્મા

कोने कहेवो? एवी शंका प्राप्त थई; केसके ते वने विना पण शरीरनी स्थिति थइ शके नहि एवी शंका ध्यानन्तर विचार कर्गो के, (उपनिषद्ना आरंभमां श्रुति:-)

“ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ”

ए श्रुतिये विज्ञेय स्वरूप एकज आत्माना प्रतिपादन करवानो उपक्रम कर्गोछे माटे उपास्य आत्मा एकज होवो जोइए ए रीते विचार करीने पाछो प्रश्न कर्गो के, ते एक उपास्य आत्मा कह्यो? पछी पाछो विचार करवाथी विशेष बुद्धि उत्पन्न थई; शी रीते के, आ शरीरमां उपलब्धा एटले द्रष्टा चक्षुरादि करण संघाते करीने रूपादि विषयोनी उपलब्धि करेछे तेमां जे प्राणाख्य मन एज चक्षुरादि संघातरूपे करीने रह्युंछे; माटे करण संघातरूप प्राणाख्य मनने करणरूप एटले परार्थ होवाथी ते उपास्य आत्मारूप नहि; किंतु मूर्द्धसीमा द्वारा प्रविष्ट थयो जे आत्मा तेज उपलब्धा होवाथी उपास्य छे ए रीते निश्चय करता हवा. मनरूप उपाधिमां रहेला ते उपलब्धा प्रज्ञानस्वरूप ब्रह्मनी उपलब्धिने अर्थे वक्ष्यमाण एवी अन्तःकरणनी वृत्तियो जाणवी. तात्पर्य ए के यद्यपि ब्रह्मथी अभिन्न साक्षीचैतन्यने अविषय

होवाथी तेनुं ज्ञान साक्षात् इदंताये करीने थइ शके नहि; तो पण अन्तःकरणनी संज्ञानादिक वृत्तियोनुं प्रकाशक होवाथी ए वृत्तिद्वाराये तेनुं ज्ञान संभवेछे.

ते वृत्तियोनां नाम—

‘संज्ञान’ एटले संज्ञप्ति अर्थात् चेतनभाव के जेणे करीने प्राणी चेतन कहेवायछे ते.

‘आज्ञान’ एटले आज्ञप्ति अर्थात् ईश्वरभाव.

‘विज्ञान’ एटले लौकिक चतुःपटि कलादिकनुं परिज्ञान.

‘प्रज्ञान’ एटले प्रज्ञप्ति अर्थात् तात्काळिक ज्ञान.

‘मेधा’ एटले ग्रंथनी धारणा करवातुं सामर्थ्य.

‘दृष्टि’ एटले इंद्रियद्वारा सर्व विषयोनी उपलब्धि.

‘धृति’ एटले धारण अर्थात् जे वृत्तिये करीने खेद पामेलां इंद्रियोने धोभावी राखीये ते.

‘मति’ एटले मनन.

‘मनीषा’ एटले मननने विषे स्वतंत्रपणुं.

‘જૂતિ’ એટલે રોગાદિકથી ચિત્તને દુઃખી થવાપણું.

‘સ્મૃતિ’ એટલે સ્મરણ.

‘સંકલ્પ’ એટલે રૂપાદિકનો નીલ પીતાદિ ભાવે કરીને સંકલ્પ કરવો તે.

‘ક્રતુ’ એટલે અધ્યવસાય (નિશ્ચય).

‘અસુ’ એટલે પ્રાણન અપાનનાદિરૂપ જીવન ક્રિયા નિમિત્ત જે વૃત્તિ તે.

‘કામ’ એટલે દૂર રહેલા વિષયની આકાંક્ષા-રૂપ તૃષ્ણા.

‘વશ’ એટલે સ્ત્રી સંપર્કાદિકનો અભિલાષ.

જ્ઞાતિમાત્ર ઉપલબ્ધ સાક્ષિસ્વરૂપ બ્રહ્મચૈતન્યની ઉપાધિભૂત એવી જે પૂર્વોક્ત સર્વ વૃત્તિયો તે જ્ઞાપક એટલે જણાવનાર હોવાથી સાક્ષિચૈતન્યનાં નામરૂપ છે એટલે બોધકરૂપ છે; એજ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા પ્રાણાદિક ઉપાધિયોમાં પ્રતિવિમ્બરૂપે પ્રવિષ્ટ થયો છતો હિરણ્યગર્ભ, વૈરાજ, ઇંદ્ર, અગ્નિ इत्यादિરૂપ કહેવાયછે; તથા સર્વ શરીરોનાં ઉપાદાનરૂપ એવાં ધૃતિવ્યાદિ પંચ ભૂતો અને સ્થાવર જંગમાત્મક અંડજાદિ ચતુર્વિધ પ્રાણિ વિશિષ્ટ એવું સર્વ પણ જગત્ પ્રજ્ઞાનેત્ર છે એ-

ટલે સાક્ષિચૈતન્યની સત્તાસ્ફૂર્તિથીજ સત્તાસ્ફૂર્તિમાન્ છે; તથા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, કાલને વિષે પ્રજ્ઞાતિસ્વરૂપને વિષેજ પ્રતિષ્ઠિત છે એટલે પ્રજ્ઞાતિને આશ્રયણ કરીને રહ્યું છે, અને એ પ્રજ્ઞાતિસ્વરૂપજ સર્વેનું અધિષ્ઠાનશ્રૂત છે; માટે “ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ” એટલે તે પ્રજ્ઞાતિસ્વરૂપ સાક્ષિચૈતન્ય સર્વે ઉપાધિયોથી વિનિર્મુક્ત થયું હતું એક બ્રહ્મરૂપજ છે એ રીતે જે કોઈ પુરુષ પ્રજ્ઞાતિસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે તે અમૃતરૂપ હોય છે.

આ ઉપનિષદમાં “ આત્મા વા ” એ વાક્યે કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિથી પૂર્વે એક નિર્વિશેષ આત્મસ્વરૂપજ હતું એ રીતે ઉપક્રમ કરીને અધ્યારોપાપવાદ ન્યાયે કરીને “ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ” એ અન્તિમ વાક્યે કરીને જે નિર્વિશેષ સાક્ષિચૈતન્યસ્વરૂપ તે બ્રહ્મરૂપજ છે એ રીતે પ્રત્યક્ સ્વરૂપ અને બ્રહ્મની એકતાનાં નિરૂપણે કરીને ઉપસંહાર કર્યો છે; માટે આ ઉપનિષદના સર્વે મંત્રોનું બ્રહ્માત્મૈકત્વના પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય છે. ત્યાં શ્લોક:—

યો લોકોલ્લોકપાલાન્સકલમપિ પુ-

रा भोग्यजातं हि तेषां सुष्ठान्तः सं-
प्रविश्य स्थिरचरमखिलं प्रेरयत्यां-
तरस्थः । दृष्ट्वा नात्रेपदन्यत्सकलज-
गदधिष्ठानरूपोहमेकः प्रज्ञानं ब्रह्म-
येनाधिगतमिति सनावाप्तकामोमृतः
स्यात् ॥ १ ॥

अर्थः— जे लोकने तथा लोकपालोने तथा
सर्व एवां भोग्यजातने स्वजीने तेनी अंदर प्र-
वेश करीने स्थिरचरात्मक सर्वने प्रेरेछे एटले
सव्यापार करेछे, ते प्रत्यगात्मरूप हुंज सर्व ज-
गतूनो अधिष्ठानरूप ब्रह्म छों, म्हारा स्वरूपधी
किञ्चिन्मात्र पण अन्य नथी ए रीते “ प्रज्ञा-
नं ब्रह्म ” एटले प्रत्यक्षी अभिन्न ब्रह्म जेणे
साक्षी त्कार कर्युं होय ते प्राप्त थयाछे सर्व का-
मो जेने अर्थात् पूर्ण काम एवो छतो अमृतरूप
हो यछे. १

(९) छांदोग्योपनिषद्ना अनुसारे विचार.

मंगलाचरण.

नमो जन्मादिसंबन्धबन्धविध्वंसहे-

તવે । હરયે પરમાનંદ વપુષે પરમા-
ત્મને ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જન્મ મરણાદિકના સંબંધરૂપ બંધ-
ને વિધ્વંસ કરવામાં હેતુભૂત એવા અને પરમ આ-
નન્દ છે સ્વરૂપ જેનું એવા પરમાત્મારૂપ શ્રી હ-
રિને નમસ્કાર ! ૧

આ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રથમ પાંચ અધ્યા-
યે કરીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિના સંપાદક હોવા-
થી 'ચત્વરત્ત્વના' અવભાસક છે માટે ઊંકાર,
સામ, અગ્નિ આદિકનાં ઉપાસનો કથન કર્યા;
તે મધ્યે ત્રીજા અધ્યાયમાં “ સર્વે સ્વલિપ્તે બ્ર-
હ્મ તજ્જલ્લાન્ ” (આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ માત્ર જ
છે, કેમકે તજ્જ, તલ્લ અને તદન છે એટલે
બ્રહ્મથીજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય પામનારું છે.)
એ રીતે કથન કરેલું છે. એ જગત્ના બ્રહ્મથી ઉત્પ-
ત્તિ, સ્થિતિ, લય, શી રીતે થાય, તેનો વિસ્તાર
કહેવાને અર્થે આ છદ્ધા અધ્યાયનો આરંભ છે.
ઉદાલક, શ્વેતકેતુના સંવાદ દ્વારાયે કરીને
શ્રુતિ:-

“ ઉત તમાદેશમપ્રાક્ષ્યો યેનાશ્રુતં-

श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा-
तमिति ”

अर्थः—“ हे श्वेतकेतो ! शास्त्र द्वाराये श्रवण
करेलां जे एक वस्तुए करीने अन्य अश्रुत पण श्रु-
त होयछे; तथा तर्कथकी मनन करेलां जेणे क-
रीने अन्य सर्व अमत पण मत होयछे; तथा जे
एकनां विज्ञाने करीने अन्य अविज्ञात पण वि-
ज्ञात होयछे ते आदेशाने एटले शास्त्र आचार्यनी
उक्तिथो गम्य एवुं वस्तुं तें आचार्यने पुछयुं ह-
तुं ? ” ल्यारे शिष्ये कह्युं के, “ हे भगवन् ! ए वात
केम संभवे ! ” एवी शिष्यनी आशंका पूर्वक गुरुए
कह्युं त्याहां श्रुतिः—

“ यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं
मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं वि-
कारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं
लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं वि-
कारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ।
यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन स-
र्वं काष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं

વિકારો નામધેયં કૃણાયસમિત્યેવ
સત્યમ્ ”

અર્થ:- “ હે સોમ્ય ! જેમ એક મૃત્તિકાનો પિંડ જાણ્યાથી ઘટ શરાવાદિ સર્વે પળ મૃન્મય જાણવામાં આવેછે તેમાં વાળીએ કરીને આરમ્ભ-માળ એવું જે નામ તે વિકારમાત્ર છે, વાસ્તવથી તો મૃત્તિકાજ સત્ય છે; વળી હે સોમ્ય ! જેમ એક સુવર્ણનો પિંડ જાણ્યે છતે કટક, કુંડલાદિ સર્વે પળ કાર્ય સુવર્ણમય જાણવામાં આવેછે તેમાં જે વાળીએ કરીને આરમ્ભમાળ કટક, કુંડલ ઇત્યાદિ નામ એ તો વિકારમાત્ર છે, કિંતુ સુવર્ણજ સત્ય છે; વળી હે સોમ્ય ! જેમ એક લોહ રૂપ જાણ્યે છતે શુર, અસિ ઇત્યાદિ સર્વે પળ કાર્ય લોહમય જાણવામાં આવેછે તેમાં જે વાળીએ કરીને આરમ્ભમાળ શુર, અસિ ઇત્યાદિ નામ એ તો વિકાર છે કિંતુ લોહજ સત્ય છે. ”

ઇત્યાદિ દ્વિષ્ટાન્તે એક વિજ્ઞાને સર્વંત્રું વિજ્ઞાન ઉપપાદન કરીને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં નિરૂપણ કરવા માટે-

“ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમે-
વાદિતીયમ્ ”

अर्थः— “ हे सोम्य ! आ सर्व जगत् सृष्टिधी पूर्वे सजातीय, विजातीय, स्वगत भेद रहित अने सूक्ष्म, निर्विशेष, सर्वगत, एक, निरंजन, निरवयव, विज्ञानस्वरूप, सर्व वेदान्तोथी गम्य एवं जे सन्मात्र स्वरूप तन्मात्रज होतुं हवुं.”

ए रीते सर्व भेद रहित एवां सद्वस्तुनो उपक्रम करीने अनंतर “ तद्वैक आहुः ” ए वाक्ये असद्वादनी आशंका करीने पछी “ कथमसतः सज्जायेत ” ए वाक्ये ते असद्वादनुं निराकरण करीने पछी सद्रूप ब्रह्मने विषे विजातीय एवा जडना भेदनी अभाव उपपादन करवा माटे “ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेथ ” इत्यादि वाक्ये करीने आकाशादि सर्व जड वर्गनी ते ब्रह्मथकीज सृष्टि कहीने पछी सजातीय भेदना निराकरणने अर्थे तेज ब्रह्मनो जीवरूपे प्रवेश कथन करीने अनंतर त्रिवृत्करण पूर्वक नाम रूपनी सृष्टि कथन करीने पछी ब्रह्मने विषे स्वकार्यभूत आकाशादिकथकी भेदनी निवृत्तिने अर्थे श्रुतिः—

“ यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्या-

પાગાદગ્નેરગ્નિત્વં વાચારંભણં વિકારો
નામધેયં ત્રીણિરૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ”

અર્થ:- લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું અગ્નિને વિષે જે રોહિતરૂપ તે અપંચીકૃત એવાં તેજનું રૂપ છે; તથા જે શુક્લ તે અપંચીકૃત એવી અપ્નું રૂપ છે; અને જે કૃષ્ણ તે અપંચીકૃત એવી અન્નાત્મક પૃથ્વીનું રૂપ છે એ પ્રમાણે સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્, દેવ, મનુષ્ય વિગેરેમાં વિવેક કર્યે છતે અગ્ન્યાદિ સર્વે-
નું વાચારંભણ વિકારરૂપ નામમાત્ર અગ્ન્યાદિપણું નિવૃત્ત થઈ ગયું; કિંતુ ત્રણજ રૂપ સત્ય છે.

હવે એ ત્રણે રૂપોને પણ અસત્ જણાવવાને અર્થે તથા તે ત્રણેનું મૂલ સત્સ્વરૂપ દેખાડવાને અર્થે શ્રુતિ:-

“ તસ્ય ક મૂલં સ્યાદન્યત્રાન્નાદેવમે-
વ સ્વલુ સોમ્યાન્નેન શુદ્ધેનાપો મૂલ-
મન્વિચ્છાદ્ગ્નિઃસોમ્યશુદ્ધેન તેજો મૂ-
લમન્વિચ્છતેજસાસોમ્યશુદ્ધેન સન્મૂ-
લમન્વિચ્છસન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સ-
ર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ”

અર્થ:- શ્વેતકેતુએ પ્રશ્ન કર્યો કે “ હે ગુરો ! શરીરરૂપ શુદ્ધનું એટલે કાર્યનું મૂલ કોણ ? ” તેના ઉત્તરમાં “ અન્ન એટલે પૃથ્વી એનું મૂલ છે; અને અન્નરૂપ શુદ્ધ કરીને તેનું મૂલ અપ્ને જાણ; તથા અપ્રૂપ શુદ્ધ કરીને તેનું મૂલ તેજને જાણ; તથા તેજરૂપ શુદ્ધ કરીને એકમેવાદિતીય પરમાર્થ સત્ય સદાત્મરૂપ મૂલને જાણ. હે સોમ્ય ! આ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રજાઓ ‘સન્મૂલાઃ’ એટલે સત્સ્વરૂપ છે મૂલ કારણ જેમનું એવી, અને સ્થિતિકાલને વિષે પણ ‘સદાયતનાઃ’ એટલે સત્સ્વરૂપ છે આશ્રય જેમને એવી, અને અંતને વિષે ‘સત્પ્રતિષ્ઠાઃ’ એટલે સત્સ્વરૂપ છે લયસ્થાન જેમનું એવી છે.”

એ રીતે આકાશાદિ સર્વ જગત્તુનું મિથ્યાપણું કથન કર્યા પછી દેહ, વાકૂ, પ્રાણ અને મન એ ચારેને અન્નાદિકનાં કાર્ય હોવાથી અનાત્માપણું કથન કરીને (શ્રુતિ:-)

“ સ ય એપોણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં
તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ ”

અર્થ:- “ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ સૂક્ષ્મ તમ છે, અને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્માત્મકજ છે, અને તે બ્રહ્મસ્વરૂ-

પજ સત્ય છે તથા તેજ સાક્ષી આત્મારૂપ છે; અને
 હે શ્વેતકેતો ! તે સાક્ષી આત્માથી અભિન્ન સત્ બ્ર-
 હ્મસ્વરૂપજ તું છો.” ઇત્યાદિ વાક્યે શ્વેતકેતુને દ્વાર-
 શ્રૂત કરીને મુમુક્ષુ એવા જીવોને તે તે આશંકા-
 ઓનું નિરાકરણ પૂર્વક સૂક્ષ્મ, સર્વાત્મક, અદ્વિતી-
 ય, પરમાર્થ સત્ય, આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને નવ વાર
 ગુરુ ઉપદેશ કરતા હવા; જેમકે “ પ્રયતો વા-
 ઙ્મનસી ” ઇત્યાદિ વાક્યે કરીને “ સુષુપ્તિ તથા
 ઉત્ક્રાંતિ આદિ અવસ્થાને વિપે જીવ જે સત્રૂપે
 સંપન્ન હોયછે તે સદ્બ્રહ્મ તું છો ” એ રીતે પિતાયે
 ઉપદેશ કર્યે છતે (૧). “ સુષુપ્તિને વિપે સત્સંપન્ન
 થઈ પ્રજાઓ તે બ્રહ્માત્મક સત્સ્વરૂપને કેમ જાણ-
 તીઓ નથી ? ” એ રીતે શ્વેતકેતુને આશંકા થયે છતે
 “ યથા સોમ્ય મધું મધુકૃતઃ ” ઇત્યાદિ વા-
 ક્યે કરીને “ જેમ મધુકરોયે આહરણ કરેલા
 અને મધુત્વે કરીને નિષ્પન્ન થયેલા નાના વૃક્ષના
 રસના સમુદાયની પેઠે વિવેક કરવાને અશક્ય
 હોવાથી સુષુપ્ત્યાદિકને વિપે સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
 છતાં પણ તે સદ્રૂપ બ્રહ્મ જણાતું નથી ” એ રીતે શં-
 કાનું નિરાકરણ કરીને એજ એટલે “ તત્ત્વમસિ ”
 એ વાક્યમાં કહેલાં તત્ત્વનો ઉપદેશ કરીને (૨).

अनंतर “सुपुण्यादिकने विपे तो करणना अभावथी अविज्ञान हो, पण सुपुसिथी उठ्या पछी अमे स-
त्स्वरूपथी उठ्या एम केम जाणता नथी? ” एवी
आशंका थये छते “ इमाः सोम्यनद्यः ” इ-
त्यादि वाक्ये करीने “ जेम मेघोघे समुद्रथी
आकर्षण करीने विसर्जन करेली नदीओनुं रसा-
नन्य होवाथी, समुद्रथी आवागमन दुर्विज्ञेय छे
तेमज ब्रह्मथी उत्थित थयेला संतारीओने अमे
सत्संपन्न थइने उत्थित थया एवं ज्ञान होतुं नथी ”
ए रीते शंकानो परिहार करीने (३). पछी सुपुसिने
विपे जीवने करणनो अभाव थये छते समुद्र वी-
च्यादिकनी पेठे नाशनी शंका थये छते “ अ-
स्य सोम्य महतो वृक्षस्य ” इत्यादि वाक्ये क-
रीने “ जेम वृक्षनो कुठारादिके करीने छेदक-
र्ये छते पण रसस्त्रावी होवाथी सजीवपणुं छे ते-
मज सुपुसिने विपे पण देहमां रुधिरनां दर्शनथी
जीवनो नाश नथी. ” ए रीते शंकानो परिहार
करीने पूर्वोक्त अर्थनुंज स्थापन कर्ये छते (४). पछी
“ अति सूक्ष्म एवां ब्रह्मथकी स्थूल जगत्नी उ-
त्पत्ति केम थाय? ” एवी आशंका थये छते
“ न्यग्रोधफलमत ” इत्यादि वाक्ये करीने
“ जेम वटधानामां अंतर्गत सूक्ष्म बीजरूपथी स-

હા વટની ઉત્પત્તિ હોયછે તેમજ સૂક્ષ્મ સદ્બ્રહ્મસ્વ-
 રૂપથી જગત્ની પણ ઉત્પત્તિ સંભવે ” એ રીતે
 શંકાનું નિરાકરણ કરીને પાછો પૂર્વોક્તજ અર્થ
 સ્થાપન કર્યે છતે(૫). અનંતર “જગત્નું મૂલકારણ
 એવું સત્ બ્રહ્મ ઉપલભ્યમાન કેમ થતું નથી ? ”
 એવી આશંકા થયે છતે “ લવણમેતદુદકેવ-
 ધાય ” इत्यादि वाक्ये કરીને “ જેમ જલમાં
 પ્રક્ષેપ કરેલા લવણઘ્વણ્ડનો નેત્રે કરીને અનુપ-
 લંભ છે એટલે અદર્શન છે તો પણ જલનું પાન
 કરવાથી લવણનો સદ્ભાવ નિશ્ચય થાયછે તેમજ
 ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિઓએ કરીને અદૃશ્ય એવાં બ્રહ્મનો
 કાર્યરૂપ લિંગે કરીને સદ્ભાવ નિશ્ચય થાયછે ” એ
 રીતે શંકાનું સમાધાન કરીને પૂર્વોક્ત અર્થનોજ
 ઉપદેશ કર્યો (૬). તદનંતર “બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને
 વિપે ઉપાય કોણ ? ” એવી આશંકા થયે છતે
 “યथा सोम्यपुरुषं गंधारेभ्यः” इत्यादि वा-
 क्ये કરીને “ગંધાર દેશમાંથી ચોરોયે કોઈ પુરુષને
 લઈ જઈને અરણ્યમાં મેલ્યો અને જેને આંખે પાટા
 વાંધ્યા છતાં આક્રંદન કરતે છતે તે શ્રવણ કરીને
 કોઈ એક દયાલુએ તેના પાટા છોડીને ‘આ અમુક
 દિશા તરફ ગંધાર દેશ છે ત્યાંહાં તું જા’ એવો ઉપ-
 દેશ કર્યે છતે તે પુરુષ ત્યાંહાં જાયછે; તેમજ આ-

चार्ये करेला उपदेशाची अविद्यानी निवृत्ति अने ब्रह्मनो साक्षात्कार होयछे” एम कहिने एज तत्त्व-
नो उपदेश कर्हो (७). तदनंतर “ते विद्वान् पुरुष
कहे प्रकारे ब्रह्मरूप संपन्न होय ? ” एवी अपेक्षा
थये छते “ पुरुषं सोम्योपतापिनं ” इत्या-
दि वाक्ये करीने “ जेम ज्वरादि उपद्रवे पीडित
अने सुमूर्छु एवा पुरुषने ज्यांहां सुधी वाक् मनने
विपे, मन प्राणने विपे, प्राण तेजने विपे तथा
तेज परदेवताने विपे संपन्न थरुं नथी, त्यांहां सु-
धी तेने भान होयछे, पछी जाणतो नथी; तेमज
विद्वान् पण पूर्वोक्त वागादिना क्रमे करीने परदे-
वताने विपे संपन्न होयछे; तेमां विशेष ए के जे
अविद्वान् ते उपर प्रमाणे सत्संपन्न थया छतां
पण उत्थान पामीने पाछो व्याघादिरूप होयछे,
अने विद्वान् तो सत्संपन्न थइने पुनरावृत्ति पाम-
तो नथी ” एम कहिने एज तत्त्वनो उपदेश कर्हो
(८). तदनंतर “ मरिष्यमाण अने मोक्षमाण घेउ
पण सत्संपन्न थायछे त्यारे अविद्वान्नो पेठे वि-
द्वान् पण पुनरावृत्ति केम न पामे ? ” एवी आशं-
का थये छते “ पुरुषं सोम्योतहस्तगृहीत-
मानयति ” इत्यादि वाक्ये करीने “ जेम चो-

રી કરેલ તેને તથા ન કરેલ તે વંનેને હાથ બાંધીને રાજપુરુષો રાજાની પાસે લેઈ ગયા અને કહ્યું કે ‘આ વેડ ચોર છે’ ત્યારે તે વેડ બોલ્યા કે ‘અમે ચોરી કરી નથી’ તે ઉપર તેનો ન્યાય કરવા રાજાએ તે વંનેના હાથમાં ત્રણ પરશુ આપ્યા તેમાં જે સ્વોટું વોલનાર તે દગ્ધ થયો અને જે સત્ય વોલનાર તે દગ્ધ થયો નહિ તેમજ અનાત્મા દેહાદિકને વિષે આત્મતાના અભિમાનવાળો અનૃતાભિસન્ધિ જે અવિદ્વાન્ પુરુષ તે પુનરાવૃત્તિ પામે અને દેહાદિક અનાત્માને વિષે સત્યત્વાભિમાન રહિત સત્યબ્રહ્માભિસન્ધિ જે વિદ્વાન્ પુરુષ તે પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી.” (૯).

“જે સત્ આત્મસ્વરૂપના અભિસંધાનથી મોક્ષ અને અનભિસંધાનથી બંધ છે; તથા જે સદાત્મસ્વરૂપ જગત્તું મૂલ છે; તથા સર્વ યજ્ઞ જગત્ત્વં યદાત્મક છે એટલે જે સત્સ્વરૂપ છે; વળી જે સત્સ્વરૂપ, અમૃત, અભય, શિવ, અદ્વિતીય છે એજ સત્ય છે; અને હે શ્વેતકેતો! તે સદાત્મસ્વરૂપ તું છો” એ રીતે ઉદ્દાલક મુનિ શ્વેતકેતુ પુત્રને સર્વ સુમુક્ષુઓના હિતને અર્થે તત્ત્વોપદેશ કરતા હતા. એટલી વાત છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે.

આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મૂલબ્રૂત પરમ તત્ત્વનો

उपदेश कर्षो, तो पण अर्वाचीन एटले पाछल-
थी थनारां एवां विकार तत्त्वोनी निर्देश कर्षो न-
हि एटले देखाड्यां नहि; माटे नामथी आरंभोने
प्राण पर्यंत विकार तत्त्वोने क्रमथी निर्देश करीने
तद्वाराथी पण शाखाचंद्र न्याये श्रूमाख्य निरति-
शय तत्त्वोनी साक्षात्कार कराववामाटे आ सातमा
अध्यायनी आरंभ.

नारद मुनि चारे वेद, पट्टशास्त्र, इतिहास,
पुराणादि विगेरे सर्व विद्याओनुं अध्ययन कर्षे
छते पण शोकातुर रह्या, माटे तेनी निवृत्तिने
अर्थे भगवान् सनत्कुमारने उपसन्न (शरणे)
थया अने प्रश्न कर्षो त्याहां श्रुतिः—

“सोहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्म-
वित् श्रुतं ह्येव मे भगवदृशेभ्यस्तर-
ति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पा-
रं तारयत्विति ॥ ”

संदेपार्थः— “हे भगवन्! उपर प्रमाणे सर्व
विद्याओनुं अध्ययन कर्षे छते पण म्हारो शोक
निवृत्त थयो नहि माटे ते शोकनी पार उत्तारो.”
तेना उत्तरमां सनत्कुमारे कछुं त्याहां श्रुतिः—

“ નામયાત્રઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવે-
દ આથર્વણશ્ચતુર્થઃ ”

“ઇત્યાદિ તેં અધ્યયન કરેલું જે ઋગ્વેદાદિ ના-
મ તેનેજ બ્રહ્મરૂપ જાણીને ડપાસના કર ! પ્રતિ-
માને વિપે વિષ્ણુની પેઠે.” પછી નારદે કહ્યું કે
“ નામથી પણ જે અધિક હોય તે કહો ? ” તેના
ઉત્તરમાં સનત્કુમારે “ વાક્, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત,
ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, અપ્, તેજ, આકાશ,
સ્મર, આશા, પ્રાણ ” એ રીતે પ્રાણાન્ત સર્વ વિ-
કારોનો તે તે ફલ સહિત નિર્દેશ કર્યે છતે, ના-
રદ પ્રાણનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને આત્મસ્વરૂપ જા-
ણીને પોતાને વિપે કૃતાર્થતા માનતો છતો ડપ-
રામ (પ્રશ્ન કરવાથી વિરામ) પામ્યો. તદનંતર
અનૃત બ્રહ્મના વિજ્ઞાને કરીનેજ પરિતુષ્ટ એવા શિ-
ષ્ય નારદને પ્રાણને વિપે આત્મત્વના આગ્રહથી
પ્રચ્ચાવન કરતા (છોડાવતા) છતા સનત્કુમારે
કહ્યું કે “ હે શિષ્ય ! પ્રાણ તો નામાદિની અપે-
ક્ષાયે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ તે પ્રાણથી અધિક તો સત્ય
છે માટે તે જાણવું જોડે.” ત્યારે નારદે કહ્યું
કે “ એ સત્યનો ડપદેશ કરો ! ” પછી સનત્કુ-
મારે ઉત્તર કહ્યો કે “ જે વિજ્ઞાનવાન એજ સ-

ત્યને કહેછે માટે વિજ્ઞાન જાણવા યોગ્ય છે.”
 એ રીતે પ્રશ્નોત્તરરૂપે “વિજ્ઞાનથી અધિક મનન અ-
 ને તેથી અધિક શ્રદ્ધા, તેથી અધિક નિષ્ઠા, તેથી
 અધિક કૃતિ (ઇન્દ્રિયોનું સંયમન અને ચિત્તની
 એકાગ્રતા) તેથી પણ અધિક સુખ છે; કેમકે
 નિરતિશય સુખ મ્હારે જરૂર પામવું એમ જ્યારે
 માને ત્યારેજ તે કૃતિને વિષે પ્રવૃત્ત થાય. ” ત્યા-
 રે નારદે પ્રશ્ન કર્યો કે “એ નિરતિશય સુખનો
 ઉપદેશ કરો ! ” તેના ઉત્તરમાં ગુરુએ કહ્યું કે
 “યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ”
 (જે ભૂમા એજ નિરતિશય સુખરૂપ છે, અને અં-
 લ્પને વિષે સુખ નથી.) માટે “ભૂમાનું સ્વરૂપ
 જાણવું જોઈએ. ” પછી તેનો પ્રશ્ન કર્યે છતે ઉત્ત-
 રમાં સનત્કુમારે કહ્યું ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

“યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ નાન્યંચ્છૃણો-
 તિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા અ-
 થ યત્રાન્યત્પશ્યત્યન્યચ્છૃણોત્યન્ય-
 દ્વિજાનાતિ તદલ્પં યો વૈ ભૂમા તદ-
 મૃતમથ યદલ્પં તન્મર્ત્યં સ ભગવઃ ક-
 સ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ
 યદિવા ન મહિમ્નીતિ ” ॥ ૧ ॥

અર્થ:— “જે સ્વરૂપ તત્ત્વને વિષે અન્ય દ્રષ્ટા અન્ય કરણે કરીને અન્ય દૃષ્ટવ્યને જોતો નથી; તથા અન્ય શ્રોતા અન્ય કરણે કરીને અન્ય શ્રોતવ્યને શ્રવણ કરતો નથી; તથા અન્ય વિજ્ઞાતા અન્ય કરણે કરીને અન્ય વિજ્ઞેયને જાણતો નથી તે જ્ઞામા; અર્થાત્ લોક પ્રસિદ્ધ દર્શન શ્રવણાદિકનો જે અવિષય વ્યાપક આનંદ સ્વરૂપ તે જ્ઞામા; તાત્પર્ય કે જે તત્ત્વને વિષે સાંસારિક કોઈ પણ વ્યવહાર નથી તે જ્ઞામા; અને જે અવિદ્યા વિષયને વિષે અન્ય અન્યે કરીને જુવેછે, શ્રવણ કરેછે તથા જાણેછે તે અલ્પ (અવિદ્યા કાલને વિષે હોનારું) માટે જે જ્ઞામા એજ અમૃતરૂપ છે અને જે અલ્પ તે મર્ત્યરૂપ છે, અને એ જ્ઞામસ્વરૂપજ ત્હારો આત્મા છે” એ રીતે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવાથી નારદનો શોક ટાળીને વિરામ પામ્યા.

યદ્યપિ દિક્, દેશ, કાલ આદિ ભેદે રહિત એવું બ્રહ્મ “સદેવ સોમ્યેદમ્” “એકમેવાદ્વિતીયમ્” “આત્મેવેદં સર્વમ્” इत्यादि વાક્યે કરીને છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયને વિષે દર્શાવી નિશ્ચય કરાવ્યું; તથાપિ મંદ બુદ્ધિઓની દેશકાલાદિ ભેદ વિશિષ્ટ એવી બુદ્ધિ સહસા પર-

માર્થ સ્વરૂપને વિષય કરી શકે નહિ, અને તે સ્વરૂપ જાણ્યા વિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ થાય નહિ, માટે તેનો નિશ્ચય કરાવવાને અર્થે હૃદયપુંડરીક પ્રદેશને વિષે સદાત્માનો ઉપદેશ કરવાને અર્થે, તથા આત્મતત્ત્વ યદ્યપિ નિર્ગુણ છે તો પણ મંદબુદ્ધિઓને ગુણવાલું કહેવું એજ યુક્ત છે વાસ્તે સત્યકામાદિ ગુણવત્ત્વ કહેવાને અર્થે, વલ્લી બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનોના વિધાનને અર્થે, આ આઠમા અધ્યાયનો આરંભ છે.

આ વિકારી શુદ્ધ એટલે કાર્યરૂપ એવા દેહને વિષે નામ રૂપના વ્યાકરણને અર્થે જે સદાત્મ્ય બ્રહ્મતત્ત્વ તે જીવાત્મારૂપે કરીને પ્રવિષ્ટ થયું એ રીતે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે; માટે “ઉપસંહાર કર્યો છે કરણો જેમણે એવા અને બાહ્ય વિષયોથી વિરક્ત તથા વિશેષે કરીને બ્રહ્મચર્યાદિ સાધને યુક્ત એવા અને સત્યકામાદિ ગુણ યુક્ત બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારા એવા અધિકારીઓને હૃદયપુંડરીકને વિષેજ સદાત્મસ્વરૂપ ઉપલબ્ધમાન થાય છે.” એ રીતે “અથ યદિદમસ્મિન્બ્રહ્મપુરેદ્-હરસ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યોયે વૉધ કર્યો, તેનાજ દૃઢીકરણને અર્થે ઇંદ્ર વિરોચનની આલ્યાયિકા:— (શ્રુતિ.)

“ એ આત્માઽપહતપાપ્માવિજરો
 વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોઽપિપા-
 સઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ”

અર્થઃ— ‘ અપહતપાપ્મા ’ એટલે ધર્મ અધ-
 માર્ત્વ્ય પાપે રહિત અને ‘ વિજરઃ ’ એટલે જરા
 રહિત, તથા ‘ વિમૃત્યુઃ ’ એટલે મૃત્યુ રહિત,
 તથા ‘ વિશોકઃ ’ એટલે ઇષ્ટના વિયોગથી જન્ય
 એવા મનના સંતાપે રહિત, તથા ‘ વિજિઘ-
 ત્સઃ ’ એટલે અંશનની ઇચ્છાએ રહિત, તથા ‘ અ-
 પિપાસઃ ’ એટલે પાનની ઇચ્છાએ રહિત, તથા
 ‘ સત્યકામઃ ’ એટલે સત્ય છે કામ જેના,
 તથા ‘ સત્યસંકલ્પઃ ’ એટલે સત્ય છે સંકલ્પ જે-
 નો એવા આત્માનું સ્વરૂપ ઇંદ્ર અને વિરોચનના વે
 અનુચરો બ્રહ્મસભામાં હતા તેમણે બ્રહ્માના સુખ-
 થી શ્રવણ કરીને ઇંદ્રસભામાં તથા વિરોચનસ-
 ભામાં કહી દેલાડયું તેને પરોક્ષતાએ શ્રવણ ક-
 રીને ઇંદ્રે અને વિરોચને, તે આત્મસ્વરૂપના અપ-
 રોક્ષજ્ઞાનને અર્થે પ્રજાપતિને શરણે જઈને આત્મ-
 વસ્તુનો પ્રશ્ન કર્યો; અનન્તર પ્રજાપતિએ વન્નેને
 વત્રીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાલવાનું કહ્યું; તેમ
 કર્યાનંતર આત્માનો ઉપદેશ કર્યો ત્યાંહાં શ્રુતિઃ—

ય એવોઽક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યત એવ આ-
ત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમભયમેતદ્રહ્મેતિ ॥

અર્થ:— “જે આ અક્ષિને વિષે પુરુષ દેખાય-
છે એજ આત્મા અને અમૃત, અભય બ્રહ્મ એજ છે.”

એ ઉપદેશ ઉપરથી બંને જણાયે વિચાર કરીને
છાયાપુરુષનેજ આત્મા જાણીને તેની દૃઢતાને
અર્થે પ્રશ્ન કર્યો કે “અક્ષિમાં, જલશરાવમાં અ-
ને આદર્શમાં જે છાયાપુરુષ દેખાયછે તેમાં
આત્મા કહ્યો?” તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે “વસ્ત્રા-
લંકાર ધરીને પછી જલ શરાવાદિ વિગેરેમાં જુવો,
શી રીતે દેખાયછે?” પછી તે પ્રમાણે કરીને જો-
યું, અને કહ્યું કે “વસ્ત્રાલંકાર સહિત છાયાપુરુ-
ષને જોડાઈ છીએ.” ત્યારે પ્રજાપતિયે કહ્યું કે
“એજ તમારો આત્મા.” એવું સાંભળી દેહનેજ
આત્મા જાણીને ગયા; તેમાં વિરોચને તો વીજો
વિચાર નહિ કરતાં પોતાની સભામાં જઈને સર્વ
અસુરોને “દેહજ આત્મા છે.” એવો ઉપદેશ કર્યો.

इंद्रे मार्गमांज विचार कर्यो के “ विंवरूप
देहने विषे वस्त्रालंकारादि धर्ये छते छायापुरुषमां
पण ते देखायछे; तथा विंवने विषे अंधत्व, का-
णत्व, खंजत्वादि जणाते छते प्रतिविंवमां पण
जणायछे; माटे एवो देह अमृत, अजर, अभयरूप

आत्मा शी रीते कहेवाय ? ” एम जाणीने ब्रह्मा पासे पाछो आवी प्रश्न कर्यो; त्यारे “ बत्रीश वर्ष सुधी ब्रह्मचर्य पाळीने आव. ” ते कहेवा प्रमाणे करीने इंद्र आव्यो; त्यारे ब्रह्माये कहुं के “ जे स्वप्नमां पुरुष छे तेने आत्मा जाण. ” पछी ते उपर पण विचार करीने तेमां पण दोष जोयो के “ रोदन तथा दुःखित्वादि स्वप्न पुरुषमां जणायछे, माटे ते पण आत्मा संभवे नहि. ” त्यार पछी फरीधी पण बत्रीश वर्ष ब्रह्मचर्य पळाव्या नंतर ब्रह्माये कहुं के “ सुषुप्तिमां जे पुरुष स्वप्नने नथी जाणतो ते आत्मा जाण. ” ते उपर विचार करीने दोष जोयो के “ ए सुषुप्त पुरुष ते काळे आ हुं छौं एम जाणतो नथी, वळी बीजा कोइ भूतोने पण जाणतो नथी, माटे ए सुषुप्ति पुरुष पण आत्मा संभवे नहि. ” तदनंतर पांच वर्ष ब्रह्मचर्य पळावीने ब्रह्माये कहुं के “ हे इंद्र ! जे आ मृत्युग्रस्त शरीर ते तो आत्मानुं अधिष्ठान (भोगायतन) छे, अने आत्मा तो अमृतरूप छे, तेने प्रिय अप्रियादिकनो स्पर्श नथी; ए आत्मा कोइ गुरुए बोध पमाड्यो छतो आ शरीरथी समुत्थान पामीने एटछे देहथकी पोतानुं स्वरूप विलक्षण जाणीने देहात्मभावनानो

ત્યાગ કરી સ્વયંજ્યોતિરૂપે અભિનિષ્પન્ન હોયછે; એજ આત્મા અક્ષિ આદિક સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે પ-
ણ દ્રષ્ટારૂપ છે, અને અક્ષિ આદિક ઇન્દ્રિયો એનાં
કરણરૂપ છે; અને રૂપાદિક સર્વે વિષયરૂપ એ-
ટલે દૃશ્ય છે એ રીતે દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્યરૂપ ત્રિ-
પુટિયે કરીને તેથી વિલક્ષણ શુદ્ધ સદાત્મસ્વરૂપ
લક્ષ કરાવીને બ્રહ્મા ઉપરામ પામ્યા.

આ ઉપનિષદના તાત્પર્યાર્થનો શ્લોક:-

મૃદ્રૂપે જ્ઞાત એતત્ ઘટમુખમશ્વિલં
તજ્જમસ્માન્ન ભિન્નં તદ્વચ્છીદૈશિકે-
નાનુભવતિ સતતં તત્ત્વમસ્યેવમુક્તઃ ।
યસ્માદાકાશમુખ્યં ભવતિ જગદિદં
બ્રહ્મતદ્વાહમસ્મીત્યેતન્મત્તો ન ભિન્નં
સ ભવતિ મનુજો બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવેત્તા ॥૧॥

અર્થ:- જેમ મૃત્તિકાનું રૂપ જાણ્યે છતે તે-
થી ઉત્પન્ન થયેલા ઘટ શરાવાદિ સર્વ પદાર્થો મૃ-
ન્માત્ર જણાયછે; ભિન્ન જણાતા નથી; તેમજ શ્રી
આચાર્યે “ તત્ત્વમસિ ” (તે શુદ્ધ ઈશ્વરજ તું
છો) એ પ્રકારે ઉપદેશ કર્યે છતે, જે થકી આ-
કાશાદિ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન હોયછે તે બ્રહ્મ હુંજ

છૌં, અને કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ પળ હુંજ છૌં; મ્હારાથી ભિન્ન કિન્નિચન્માત્ર નથી એ રીતે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપનો જે સાક્ષાત્કાર કરે તે બ્રહ્મરૂપજ હોયછે, બ્રહ્મવેત્તા નહિ. ૧

(૧૦) બૃહદારણ્યકોપનિપદના અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

યદવિદ્યાવશાદ્વિશ્વં દૃશ્યતે રજના-
હિવત્ । યદ્વિદ્યયા ચ તદ્વાનિસ્તં વંદે
પુરુષોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥ નમસ્ત્રય્યન્તસં
દોહસરસીરુહમાનવે । ગુરવે પરપ-
ક્ષૌઘધ્વાન્તધ્વંસપટીયસે ॥ ૨ ॥

અર્થ:— જેના અજ્ઞાનના વશથી રજ્જુને વિષે
ધ્રુજંગની પેઠે આ સર્વ વિશ્વ સત્ય જેવું દેખાયછે,
અને જેનાં જ્ઞાનથી ભ્રમાત્મક વિશ્વની હાનિ થા-
યછે તે પુરુષોત્તમ(પરમાત્મા)ને વંદન કરું છૌં. ૧

વેદાન્ત વાક્યોનાં સમૂહરૂપ કમલોને પ્રકાશ કરવામાં સૂર્યરૂપ, અને વાદિયોના પક્ષરૂપ અંધ-કારના સમૂહનો ધ્વંસ કરવામાં અત્યંત સમર્થ એવા શ્રી ગુરુને નમસ્કાર કરું છો. ૨

આ વાજસનેયિ બ્રાહ્મણોપનિષત્ સંતારથી મુક્ત થવાને ઇચ્છતા એવા સુમુક્ષુઓને સંતારની હેતુભૂત અવિદ્યા અને તત્કાર્યની નિવૃત્તિમાં મુખ્ય સાધનભૂત એવી બ્રહ્માત્મૈકત્વ વિદ્યાની પ્રતિપત્તિ એટલે પ્રતિપાદનને અર્થ છે.

ભાષ્યકાર કહેછે કે, (શ્રુતિ:—)

“ એકધૈવાનુદ્રષ્ટવ્યં ” “ મૃત્યોઃ
સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ચ દ્વિહ નાનેવ પશ્યતિ ”

इत्यादि वाक्योये सर्वे उपनिषदोमां विद्या
अने अविद्याना पृथक् पृथक् विषयो दर्शाव्या छे
एटले अखंडैक्यरूप अभेद ते विद्यानो विषय
अने जेटलो भेद प्रपंच ते अविद्यानो विषय; ते
बन्ने मध्ये जे अविद्यानो कर्म उपासनारूप विषय
ते सर्व पण आ उपनिषद्ना संपूर्ण त्रीजा अ-
ध्याये करीने व्याख्यान कर्यो, अने व्याख्यान
करेलो ते अविद्यानो विषय सर्व पण सूक्ष्म, स्थू-
ल ए भेदे करीने वे प्रकारनो छे; तेमां जे प्राणा-

ख्य सूक्ष्म लिंगात्मा ते स्थूलनो उपष्टम्भक (थो-
 भावनार) छे, अने एज प्राणने श्रुतिमां विराट्
 शरीरवाळो प्रजापतिरूप हिरण्यगर्भ कह्योछे;
 एज प्राणाख्य हिरण्यगर्भरूप ब्रह्म वस्तुतः एक
 छतुं शरीरादि उपाधियोमां जाणे अनेक होयनी
 थुं ? एम रह्युंछे; एथी पर एतुं वेद्य ब्रह्म कोइ छे
 नहि ए रीते अविद्यानुं विषयभूत अने चेतनवान्
 कर्त्ताभोक्तारूप एवां प्राणाख्य अपर ब्रह्मनेज पर-
 मात्मारूपे करीने निश्चय करतो एवो गार्ग्य ब्रा-
 ह्मण वक्ता (पूर्व पक्ष वादि) अने तेथी पर शुद्ध
 आत्मस्वरूपनो जाणनार एवो अजातशत्रु श्रोता
 (सिद्धान्त वादि) आ ब्रह्मविद्याना उपक्रममां
 कह्योछे.

गार्ग्य तथा अजातशत्रुनी आख्यायिका जे
 कथन करी ते तो सुखे करीने वस्तुस्वरूपनो बोध
 थवाने अर्थेज प्रश्नोत्तररूपथी छे.

प्राणाख्य अपर ब्रह्मनो जाणनार दृष्टवालाकि
 नामे ब्राह्मणे अजातशत्रु नामना काशीराजानी
 पासे जइने ब्रह्मोपदेशनी प्रतिज्ञा करीने सूर्या-
 दिकने विषे अपर ब्रह्म कथन कर्युं; ल्यारे अजा-
 तशत्रु राजाये कह्युं के “ ब्रह्मनुं मुख्य स्वरूप तें
 जाण्युं नथी.” ते उपरथी शरमाइने तेणे राजा

प्रत्ये कहुं के “ तमे मने मुख्य ब्रह्मनो उपदेश करो!” त्यारे राजाये दान तरीके सुपुत पुरुष दे-खाडीने तेने विषे प्राणात्माने भोग्य प्रतिपादन करीने विज्ञानमय, स्वयंज्योति, प्राणादिक सर्वना उत्पत्ति, स्थिति, लयनो अधिष्ठानभूत माटे सत्य एवा प्राणादिकनो पण सत्यरूप एवो आनन्दात्मानो ब्रह्मधी अभेदे करीने उपदेश कर्यो.

हवे ब्रह्मज्ञानमां अंगभूत एवो संन्यास विधि कहेवोछे माटे मैत्रेयिनी आरूपायिकाः—

याज्ञवल्क्य मुनि पारिव्राज्य (संन्यास) लेवाने इच्छता छता पोतानी भार्याने कहेता हवा के “ हे मैत्रेयि ! हवे हुं गृहस्थाश्रमनो त्याग करीने संन्यासने इच्छुंछौं, माटे तुं अने कात्यायनी वेडनी साथे दांपत्यभाव संबंध तोडवो छे, वास्ते तमारे वेडने जरूर अनुमति आपवी; पछी हुं तमने वनेने द्रव्य वेंहेंची आपीने जइश. ” त्यारे मैत्रेयीये कहुं के “ तमे मने द्रव्ये करीने पूर्ण एवी आखी पृथ्वी आपशो तो पण तेणे करीने हुं अमृतभाव प्राप्तवानी नथी, माटे म्हारे द्रव्य जोइए नहि, कात्यायनीने वधुं द्रव्य आपो; मने तो तमे अमृतत्वनुं साधन जे जाणोछो तेनोज उपदेश करो के जेणे करीने हुं अमृत थाउं. ”

ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે “ હે પ્રિયે! આંहीं આવી લજ્જાનો ત્યાગ કરીને સામી વેશ; અને હું વ્યાખ્યાન કરીશ તે એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરીને નિશ્ચય કરવો.” અમૃતત્વનું સાધન વૈરાગ્યના ઉપદેશને અર્થે મુનિયે કહ્યું કે “ હે મૈત્રેયિ! પતિ, જાયા, પુત્રાદિક સર્વ પળ પત્યાદિકના કામને અર્થે પ્રિય નથી; કિંતુ આત્માના કામને અર્થે તે સર્વ પ્રિય છે; એ વાત લોકમાં પળ પ્રતિદ્ધ છે કે સહુને પળ આત્મા અતિ પ્રિય છે; માટે (શ્રુતિ)

“ આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોત-
વ્યો મંતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રે-
ય્યાત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણે-
ન મત્યા વિજ્ઞાનેનેદઃ સર્વવિદિતમ્ ”

અર્થ:- હે મૈત્રેયિ ! પતિ પુત્રાદિક સર્વ પળ ગૌણ પ્રિય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરીને મુખ્ય પ્રીતિનો આશ્રય એવા આનન્દસ્વરૂપ આત્માનું જ દર્શન કરવું એટલે અપરોક્ષ કરવો, અને આચાર્ય તથા શ્રુતિથી ત્હેનું જ શ્રવણ કરવું, તદનંતર શુક્તિથી એટલે દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક ત્હેનું જ મનન કરવું (નિશ્ચય કરવો), ત્યાર પછી ત્હેનું જ નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) કરવું. શ્રવણ, મનન, નિદિ-

ધ્યાસન એ ત્રણે અંતરૂ સાધનો વારંવાર (અભ્યાસે કરીને) સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કર્યાં હોય તોજ બ્રહ્માત્મૈકત્વનું સમ્યક્ દર્શન (સાક્ષાત્કાર) થાય, અન્યથા શ્રવણમાત્રે કરીને નહિ.

હવે રજ્જુને વિપે સર્પની પેઠે અવિદ્યાયે કરીને, આત્માને વિપે અથસ્ત એવું જે ધર્મ અધર્મ તત્ફલાદિક તે સર્વના અપવાદને અર્થે કહેછે કે “ હે મૈત્રેયિ ! શ્રવણાદિ ત્રણ સાધનોથી એક આત્મસ્વરૂપ જાણ્યે છતે સર્વે પણ વિદિત હોય-છે; કેમકે આત્માથી અતિરિક્ત એવું કાંઈ છેજ નહિ, કિંતુ નામ, રૂપ, ક્રિયાત્મક એવું સર્વે પણ આત્મરૂપજ છે; માટે એક આત્માના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન હોયજ. જે કોઈ પુરુષ “ આ બ્રાહ્મણ જાતિ છે, આ ક્ષત્રિય જાતિ છે.” એ રીતે બ્રાહ્મણ જાત્યાદિક સર્વને આત્માથી અતિરિક્તરૂપે (ભેદરૂપે) જે જાણે તે ભેદદર્શી અપરાધી પુરુષ-ને તે બ્રાહ્મણ જાત્યાદિક સર્વે પણ અપકાર કરે (અનાત્મારૂપ કરે) માટે બ્રાહ્મણ જાત્યાદિક સર્વને પણ આત્માથીજ ઉત્પન્ન હોવાથી, તથા સ્થિતિ કાળે આત્મસત્તાથીજ સ્થિત હોવાથી, તથા આત્માને વિપેજ લય હોવાથી એ સર્વે પણ આત્મરૂપજ છે. એ રીતે શ્રવણાદિક સાધને કરી-

ને સર્વાત્મભાવથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. સર્વાત્મભાવે કરીને દર્શનમાં દૃષ્ટાન્ત કહેછે કે, જેમ દુન્દુભિ, શંખાદિક વજાડે છતે બાહ્ય હિતર શબ્દોનું વિશેષે કરીને ગ્રહણ થયું નથી, કિંતુ શબ્દસામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ થાયછે; તેમજ સર્વનું પણ સત્માત્ર સામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ કરવું; જેમ ધૂમાદિકની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે એક અગ્નિજ છે એવું ગ્રહણ થાયછે તેમજ સર્વ જગત્ પણ ઉત્પત્તિથી પૂર્વે પ્રજ્ઞાનઘન એક આત્મસ્વરૂપજ છે એવા અભિપ્રાયે કરીને કહેછે કે, જેમ આદ્રિ (લીલાં) ઇંધને કરીને દેદીપ્યમાન અગ્નિથી પૃથક્કરૂપ જેવા ધૂમ વિસ્ફુલિંગાદિક નીકલે છે, તેમજ સત્ આત્મસ્વરૂપથીજ પુરુષના નિશ્વાસની પેઠે અપ્રયત્ને કરીનેજ ઋક્, યજુષ્, સામ, અથર્વાગિરસ એ ચાર વેદો તથા શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, વિદ્યા, ઉપનિષત્, શ્લોક, સૂત્ર, વ્યાખ્યાન इत्यादि સર્વ નીકલેછે. વળી જેમ વાપી, કૂપ, તડાગાદિક જલોનું એક અયન સમુદ્ર છે, અને સર્વ સ્પર્શોનું એક અયન ત્વક્ ઇન્દ્રિય છે, તથા સર્વ રસોનું એક અયન જિહ્વા છે, તથા સર્વ ગંધોનું એક અયન નાસિકા છે, તથા સર્વ રૂપોનું એક અયન ચક્ષુ છે, તથા સર્વ શબ્દોનું એક અ-

यन श्रोत्र छे, तथा सर्व संकल्पोनुं एक अयन मन छे, तथा सर्व विद्याओनुं एक अयन हृदय (बुद्धि) छे, तथा सर्व कर्मोनुं एक अयन हस्त छे, तथा सर्व आनन्दोनुं एक अयन उपस्थ छे, तथा सर्व विसर्गोनुं एक अयन पायु छे, तथा सर्व अध्वाओ(मार्गो)नुं अर्थात् तेने विपे गमन आगमननुं एक अयन पाद छे, तथा सर्व वेदोनुं एक अयन वाक् छे, तेमज सर्व जगत्नुं एक अयन आत्मा छे. ब्रह्मज आत्मा, अने आत्माज जगत् ए रीते प्रतिज्ञा करेला अर्थने तर्क(युक्ति)थी सिद्ध कर्यो. हवे ब्रह्मविद्याये करीने अविद्याना निरोधथी जे जगत्नो आत्यंतिक प्रलय तेने दृष्टान्त पूर्वक कहेछे के, जेम भूमिना संपर्कथी कठिनभाव पामेलो जळनोज विकार एवो सैन्धव खण्ड जलमां फेंक्यो छतो विलीन धइने जलरूप होयछे, कोइथी पण जळमांथी पाछो लुद्धरण करीने पूर्वनी पेठे ग्रहण करी शकातो नथी तेमज हे मैत्रेयि ! जे परमात्मस्वरूपथकी अविद्याये करीने तुं परिच्छिन्न एवी छती कारण कार्यरूप उपाधिना संबंध्यथी खिल्यभाव(खण्डभाव)ने अर्थात् संघातभावने पामीछो; वळी मर्त्या एटले जन्म, मरण, क्षुधा, पिपासादिक संसार ध-

મેંવાળી થઈછો; વળી નામ, રૂપ, ક્રિયાત્મકતાને પામી છતી “હું અમુક નામા, અમુક રૂપા, અમુક ગોત્રજા છૌં.” ઇત્યાદિ ભાવને પામીછો તે ત્હારો મિથ્યા ભ્રાન્તિજનિત એવો સ્વિલ્યભાવ એટલે નામ, રૂપ, ક્રિયાત્મક સંઘાતભાવ પોતાનું કારણશ્રુત સમુદ્રસ્થાનીય, અજર, અમર, શુદ્ધ, એકરસ, પ્રજ્ઞાનઘન, અનન્ત, અપાર, અવિદ્યાજનિત ભ્રાન્તિ-ભેદ રહિત એવાં પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે વિદ્યોપદેશે અવિદ્યાનો વાધ કરીને મેં પ્રવેશ કરાવ્યો, અને તે અવિદ્યાકૃત સ્વિલ્યભાવને સ્વયોનિરૂપ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે ગ્રાસ કર્યે છતે ત્રિકાળાવાધ્ય, પારમાર્થિક, સન્માત્ર એવું જે વસ્તુસ્વરૂપ એજ પરિશિષ્ટ રહ્યું; તે વસ્તુસ્વરૂપને વિષે કોઈ પણ જાત્યંતર છે નહિ. જો કદા આત્મસ્વરૂપ સ્વચ્છ અને સંસાર ધર્મથી રહિત છે ત્યારે તેને વિષે “હું સુખી છૌં, દુઃખી છૌં, આ ગૃહાદિક મ્હારું છે” ઇત્યાદિ સંસારધર્મરૂપ ઉપદ્રવે ભરેલો એવો સ્વિલ્યભાવ એટલે પરિચ્છિન્નભાવ જ્ઞા નિમિત્તે થયો? એવી મૈત્રેયીને શંકા થયે છતે તેમાં નિમિત્ત કહેછે કે, સ્વચ્છ એવા પરમાત્માને વિષે જલ બુદ્ધદના જેવાં નામ-રૂપાત્મક કાર્યકારણાકારે પરિણામને પામ્યાં જે શ્રુતો કે વિષય પર્યંત જેમનું પરમાર્થ વિજ્ઞાને ક-

रीने ब्रह्मने विपे प्रविलापन पूर्व श्रुतिमां कथुंछे ते उपाधिरूप भूतो निमित्तथी, जलरूप निमित्तथी सूर्यादिकना प्रतिबिंबनी पेठे ए परमात्मा खिल्यभाव पाम्यो छतो “ हुं सुखी, हुं दुःखी ” इत्यादि उपद्रवोने पामेछे; ते निमित्तरूप भूतो ज्यारे श्रुति आचार्यना उपदेशथी जन्य एवी ब्रह्मविद्याये करीने समुद्रमां नद्यादिकनी पेठे ब्रह्मस्वरूप परमात्माने विपे प्रविलापन करीं छतां विनष्ट थाय त्यारे परमात्माने विपे खिल्यभाव पण निवृत्त थाय; जेम जलरूप निमित्तना अभावथी सूर्यादिकना प्रतिबिंबो विलय थइने बिंबमात्र रहेछे तेम; त्यार पछी स्वच्छ, अनन्त, अपार, विज्ञानघन एवुं परमात्मस्वरूपज अवशिष्ट रहेछे ते परमात्माने विपे कोइ विशेष संज्ञा रहे नहि. हे मैत्रेयि ! “ हुं सुखी, दुःखी, म्हारुं पुत्र धनादि ” इत्यादि सर्व उपद्रव पण अविद्याकृत छे ते अविद्यानो विद्याये करीने नाश थइ गयोछे माटे यद्यपि अविद्यादशामां शरीरने विपे रहेला आत्माने पण वास्तवताथी संसारभाव नथी त्यारे विद्याये करीने बाधित थयांछे अविद्या तत्कार्यो जेनां एवा ब्रह्मवेत्ताने खिल्यभाव संसार नहि होय तेमां गुं कहेवुं? ए रीते याज्ञवल्क्य

મુનિ પોતાની માર્યા મૈત્રેયીને પરમાર્થ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા હવા. એ પ્રકારે બોધ પમાડી છ-
તી મૈત્રેયી કહેછે કે, હે સ્વામિન્ ! પૂજ્ય એવા
તમે શું મને વિરુદ્ધ ધર્મવાળાં મોહક વાક્યે ક-
રીને મોહ પમાડો છો ? (તે વિરુદ્ધ ધર્મનેજ કહે-
છે કે,). તમે પ્રથમ તો “ આત્મા વિજ્ઞાનઘનજ
છે ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી પાછા કહો છો
કે “ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ ” (તે આત્માને વિષે
વિશેષ સંજ્ઞા નથી.) પ્રથમ તમે આત્માને વિ-
જ્ઞાનઘનરૂપપણું પ્રતિજ્ઞા કર્યું, અને પછી પાછું
વિનાશાનંતર વિશેષ સંજ્ઞાનું રાહિત્ય કથન કર્યું,
વાસ્તે એક આત્માને વિષે વિજ્ઞાનઘનપણું તથા
વિનાશાનંતર વિશેષ સંજ્ઞાનું રાહિત્યપણું એ બ-
ન્ને વિરુદ્ધ ધર્મ કેમ ઘટે ? જેમ એક અગ્નિમાં શી-
તલ્વ અને ઉષ્ણલ્વ બન્ને ઘટે નહિ તેમ. ત્યારે
મુનિએ કહ્યું કે “ મેં તો કાંઈ વિરુદ્ધ ધર્મવાળું
મોહક વાક્ય કહ્યું નથી, પણ તેંજ ભ્રાન્તિથી આ-
ત્માને વિષે વિરુદ્ધ એવા બે ધર્મો માની લીધા;
મેં તો એમ કહ્યું કે, અવિદ્યાયે કરેલો આત્માને
વિષે જે સ્વિલ્યભાવ તેનો વિદ્યાયે કરીને નાશ
થયે છતે તે સ્વિલ્યભાવ નિમિત્ત વિશેષ સંજ્ઞા રહે

નહિ; જેમ ગંગા ઘમુનાદિ નદીઓનો સમુદ્રમાં
 એકીભાવ થયે છતે વિશેષ સંજ્ઞા રહેતી નથી તેમ.
 તે આત્મા ભૂતભૌતિક સર્વનો નાશ થયે છતે
 પણ વાસ્તવતાથી નાશ પામતો નથી; કિંતુ વાચા-
 રંભણ શ્રુતિનાં પ્રામાણ્યથી અવિદ્યારૂત એવો સ્વિ-
 ત્યભાવજ વિનષ્ટ થાયછે માટે જે મેં ઉપદેશ ક-
 ર્યો તે નિર્દોષ છે. જ્યારે વિજ્ઞાનધન સ્વરૂપ તમને
 પ્રામાણિક છે ત્યારે “ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ” એ
 નિપેધ અયુક્ત છે એટલે વિશેષ વિજ્ઞાનનો નિપેધ
 અયુક્ત છે એવી મૈત્રેયીને આશંકા થયે છતે, અ-
 વિદ્યારૂત એવું જે વિશેષ વિજ્ઞાન તેના સ્ખંડનના
 અભિપ્રાયે નિપેધ યુક્તજ છે એ રીતે મુનિ ઉત્તર
 આપેછે કે, અવિદ્યાયે કરીને કલ્પિત અને કાર્ય-
 કારણ સંઘાતરૂપ ઉપાધિયે જનિત એવો વિશેષા-
 ત્મક સ્વિત્યભાવ હોવાથી વાસ્તવતાયે કરીને અ-
 દ્વૈત એવાં બ્રહ્મસ્વરૂપને વિષે દ્વૈત જેવું અને વસ્ત્વંતર
 જેવું જણાયછે; તેવી અવિદ્યાદશાને વિષે વિંધથી
 ઇતર પ્રતિબિંબની પેઠે પરમાત્માથી ઇતર જેવો
 સ્વિત્યભૂત આત્મારૂપ દ્રષ્ટા એટલે પ્રમાતા ઇતર
 જેવાં ચક્ષુરાદિ કરણે કરીને ઇતર જેવા રૂપાદિક
 વિષયોનું દર્શન શ્રવણાદિરૂપ વિશેષ જ્ઞાન પામે-
 છે; એ અવિદ્યા જ્યારે જે પુરુષે બ્રહ્મવિદ્યાયે કરીને

નાશ પમાડી અને એ બ્રહ્મવેત્તાયે નામ, રૂપ, ક્રિયાત્મક સર્વ પળ બ્રહ્મને વિષે લય પમાડ્યું છતું બ્રહ્મરૂપજ સંપન્ન થયું; તે વિદ્યાવસ્થાને વિષે કહ્યો દ્રષ્ટા કહ્યાં કરણે કરીને કહ્યા વિષયનું ગ્રહણ કરે? અર્થાત્ દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્ય इत्यादि ત્રિપુટીના અભાવથી કેવલ વિજ્ઞાનઘનજ પરિશિષ્ટ રહે. એ વાતે કરીને એમ સિદ્ધ થયું કે, અવિદ્યા છતેજ ક્રિયા કારક ફલાદિ સર્વ વ્યવહાર છે, અને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયે છતે તો આત્માથી ઇતરનોજ અભાવ છે માટે કોઈ પળ વ્યવહાર નહિ. હે મૈત્રેયિ ! અવિદ્યાદશામાં લોક જે સાક્ષી આત્માયે પ્રકાશ કરેલાં ચક્ષુરાદિક કરણોયે કરીને બાહ્ય વિષયોને જાણેછે તે કરણોને બાહ્યવિષયક પ્રવૃત્તિથીજ ઉપક્ષીણ હોવાથી વિજ્ઞાતા એટલે પ્રકાશક એવા આત્માને શાથી જાણે ? અર્થાત્ નહિજ જાણે; માટે શ્રવણાદિ અંતરંગ સાધનોનું અભ્યાસે કરીને અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તોજ બ્રહ્માત્મૈકલ્પ જ્ઞાન થાય, અન્યથા નહિ. એટલી વાત ચોથા બ્રાહ્મણમાં નિરૂપણ કરીછે.

લોકમાં પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકારકરૂપ સર્વ વસ્તુ એક કારણ પૂર્વક અને એકને વિષેજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયવાલું જોવામાં આવેછે, માટે આ

સર્વ જગત્ પળ પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકારકભાવથી
 એકાત્મકારણ પૂર્વક અને એક આત્માને વિપેજ
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયવાલું હોવું જોઈએ એ રીતે
 હેત્વસિદ્ધિની શંકાનાં નિવર્તનને અર્થે મધુ બ્રાહ્મ-
 ã છે; અથવા આત્માજ સર્વ છે એ રીતે પ્રતિજ્ઞા
 કરેલા અર્થનો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયરૂપ હેતુ ક-
 હીને એજ અર્થના ઉપસંહારને અર્થે આ આગમ
 પ્રધાન મધુ બ્રાહ્મણ છે.

આ પ્રસિદ્ધ એવી પૃથ્વી ઉપકારકત્વે કરીને
 બ્રહ્માદિ સ્તંભ પર્યંત સર્વ પ્રાણિયોને મધુરૂપ છે;
 તથા સર્વ પ્રાણિઓ ઉપકાર્યત્વે કરીને પૃથ્વીનાં
 મધુરૂપ છે; વળી પૃથ્વીમાં તેજોમય (ચિન્માત્ર
 પ્રકાશમય) અને અમૃતમય (અમરંણધર્મા)
 એવો જે પુરુષ તે તથા શરીરમાં રહેનારો તેજો-
 મય અને અમૃતમય એવો જે લિંગાત્મા પુરુષ તે
 ઉપકાર્યત્વથી સર્વ જૂતોનો મધુરૂપ છે; તથા સર્વ
 જૂતો ઉપકારકત્વથી પુરુષના મધુરૂપ છે એ રીતે
 પૂર્વોક્ત ચારે પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકારક હોવાથી
 કાર્યરૂપ છે, અને તે એક કારણક એટલે એક
 બ્રહ્મસ્વરૂપ છે કારણ જેમનું એવાં છે; તથા ચ એક
 બ્રહ્મજ પરમાર્થ સત્ય છે, અને ઇતર સર્વ કાર્ય
 તો વાચારંભણ શ્રુતિનાં પ્રામાણ્યથી નામ માત્ર છે

એ કહેવાથી જે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘સર્વ જગત્ આત્મરૂપ છે તે સિદ્ધ થઈ; અને મુનિયે મૈત્રેયીને જે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિને અર્થે શ્રવણાદિ સાધનો કથન કર્યાં તે અમૃતસ્વરૂપ બ્રહ્મ પણ એજ છે તે પ્રમાણે મધુપર્યાયિની ચૌદ શ્રુતિયોનો તાત્પર્યાર્થ છે.

એ રીતે અવિદ્યાયે કરેલો પૃથ્વીથી આરંભીને વિજ્ઞાનમય પર્યંત સર્વ પણ કાર્યકારણસંઘાત બ્રહ્મવિદ્યાયે કરીને જેને વિષે પ્રવેશ કરાવ્યે છતે જે પરિશિષ્ટ રહ્યો તે અનન્તર, અબાહ્ય, પૂર્ણ, પ્રજ્ઞાનઘનશૂત્ર એવો સર્વ શૂત્રોનો આત્મા છે, અને સર્વેને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, તથા સર્વ શૂત્રોનો અધિપતિ અને સર્વેનો રાજા છે એ રીતે મધુ બ્રાહ્મણમાં કહેલા પ્રકારે આચાર્યથી તથા શ્રુતિયોથી સર્વાત્મભાવે આત્માનું શ્રવણ કરીને તથા તર્કથી મનન કરીને તથા નિદિધ્યાસને કરીને સાક્ષાત્કાર કરીને પૂર્વે વાસ્તવતાથી બ્રહ્મરૂપ છતો પણ જે અવિદ્યાયે કરીને અબ્રહ્મ હતો, અને સર્વ છતો પણ અવિદ્યાથીજ અસર્વ હતો તે અવિદ્યાને પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવિદ્યાયે કરીને તિરસ્કાર કરીને તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ બ્રહ્મીશૂત્ર છતો સર્વરૂપ હોય; જેમ રથ નાભિને વિષે આરાઓ સમર્પિત

छे तेमज ब्रह्मादि स्तंब पर्यंत सर्व प्राणियो, तथा अग्न्यादि सर्वे देवताओ, तथा भूरादि सर्वे लोको, तथा वागादि सर्वे प्राणो, तथा सर्वे चिदाभासो ब्रह्मीभूत ब्रह्मवेत्ता पुरुषने विषे समर्पित छे. पूर्वे कछुं हतुं के, ब्रह्मवेत्ता वामदेव गर्भमांज “ हुं मनु छौं, हुं सूर्य छौं.” इत्यादि सर्वात्मभावनो साक्षात्कार करतो हवो ए सर्व व्याख्यान कर्युं. ते ब्रह्मवेत्ता विद्वान् पुरुष सर्वोपाधि सहित छतो सर्वरूप होयछे; तथा निरुपाधिक छतो अनन्तर, अबाह्य, पूर्ण, प्रज्ञानघन, अज, अजर, अमर, अभय, अचळ, तथा “ अस्थूलमनण्वहस्व” ए श्रुत्युक्त प्रकारे सर्व निषेधनो परमावधिभूत होयछे.

ईशावास्य मंत्र—“ अनेजदेकं मनसो जवीयः ” “ तदेजति तन्नैजति ” “ तद्वावतो न्या. ” तैत्तिरीयक मंत्र—“ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्. ” “ जक्षन् क्रीडन् रममाणः ” आथर्वण०—“ दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च ” काठक०—“ अणोरणीयान् महतो महीयान् ” भगवद्गीता०—“ अहं क्रतुरहं यज्ञः ” “ पिताहमस्य जगतः ”

“ ना दत्ते कस्यचित्पापं ” “ समं सर्वेषु
भूतेषु ” “ अविभक्तं च भूतेषु ” “ प्र-
सिष्णुप्रभविष्णु च ”

इत्यादि आगम प्रतिपादित अर्थने नहि
जाणनारा अज्ञानी पंडितमानी तार्किको “अस्ति
आत्मा, नास्ति आत्मा, कर्त्ता, अकर्त्ता, मुक्त, ब-
द्ध, क्षणिक, विज्ञानमात्र, शून्य इत्यादि” विकल्पो
करता छता अविद्याना पारने पामता नथी; माटे
जे पुरुषो श्रुति आचार्ये देखाडेला मार्गने अ-
नुसरे एज अविद्याना पारने पामे अने एज
मोहसमुद्रथी तरे, बीजा स्वबुद्धिनी कुशलता-
वाळा तरे नहि.

जे ब्रह्मविद्या मैत्रेयीये याज्ञवल्क्यने पुछी हती
ते समाप्त धई. एज मधुविद्या (ब्रह्मविद्या) ने
दध्यङ्गाथर्वण मुनिये अश्विनीकुमारने बे मंत्रे क-
रीने स्तुति पूर्वक चौथा अध्यायना पांचमा ब्रा-
ह्मणमां उपदेश करीछे.

पांचमा अध्यायमां याज्ञवल्कीय कांडनो आ-
रंभ छे:—

विदेह देशोनो राजा जनके बहु दक्षिणावाळो
यज्ञ कर्यो त्याहां देशेदेशना ब्राह्मणो आव्या ह-

तां; ते मध्ये ब्रह्मिष्ठतम कोण छे? एवी जिज्ञा-
 साथी सालंकार सहस्र गायोनो राजाये पण क-
 र्यो, अने रोकावीने कहुं के “जे कोइ ब्रह्मिष्ठत-
 म होय ते आ सहस्र गायोने ग्रहण करे.” त्यारे
 कोइ पण बोली शक्या नहि; पछी याज्ञवल्क्य
 मुनिये पोतानुं ब्रह्मिष्ठपणुं जणाववा सारु पोताना
 सामश्रवा शिष्य पासे ए गायो स्वगृह प्रत्ये मो-
 कलावी; ते समये बीजा ब्राह्मणोये कोप करीने
 कहुं के “तुंज एक ब्रह्मवेत्ता छो?” एम कहीने
 तिरस्कार कर्यो; त्यार पछी (१) आश्वळ, (२)
 आर्तिभाग, (३) भुज्यु, (४) उपस्त, (५) क-
 होळ, (६) गार्गी, (७) उद्दालक अने (८)
 शाकल्य ए आठ पृच्छकोये जे जे युक्तिथी प्रश्नो
 कर्या, तेमना युक्तिथीज अनुक्रमे याज्ञवल्क्य मु-
 निये उत्तरो कर्या.

त्यार पछी क्षुत्पिपासादि रहित, साक्षात्
 सर्वान्तर एवुं ब्रह्म कहेवाने अर्थे आ गार्गी
 ब्राह्मण छे.

पूर्वे याज्ञवल्क्ये उत्तर आपीने पराजय करे-
 ली गार्गी फरीथी प्रश्न करवा माटे ब्राह्मणोनी
 आज्ञा मागेछे के “हे ब्राह्मणो ! हुं याज्ञवल्क्य
 प्रत्ये वे प्रश्नो करवानी छौं, पण तमारी अनुम-

ति होय तो पुछुं; जो कदा उत्तर आपशे त्यारे तो तमाराथी कोइथी पण जीती शकाय नहि एम जाणवुं. " पछी ब्राह्मणोये आज्ञा आपी छती प्रश्न करती हवी के " हे याज्ञवल्क्य ! जे-म काशीराज अथवा जनक धनुष् सज्य करी शत्रुने विंघनारा वे बाण संधान करीने शत्रुनी सामे रहे तेम हुं पण बाणरूप वे प्रश्न तैयार करीने त्हारी सामे रही छौं. " मुनिये कह्युं के " कर प्रश्न. " त्यारे गार्गीये पेहेलो प्रश्न एवो कयों के " जे ऊर्ध्व ब्रह्मांडकपाळथी उपर छे, तथा जे अधःकपाळथी नीचे छे, तथा वज्जेनी मध्यमां भूत, भविष्य, वर्त्तमानरूप सर्व जगत् जेमां एकीभूत छे ते पूर्वोक्त सूत्रात्मा कोने विषे ओतप्रोत छे ? " तेना उत्तरमां मुनिये कह्युं के " ते सूत्रात्मा अव्याकृताकाशमां ओतप्रोत छे " त्यारे गार्गीये प्रसन्न थइने अने नमस्कार करीने पछी, 'जो कदा अवाच्य वस्तुस्वरूपने नहि कहेशे तो अप्रतिपत्ति, अने कदा कहेशे, तो विरुद्ध प्रतिपत्ति ए रीते वेउ प्रकारे दोपना अभिप्रायथो' बीजो प्रश्न कयों के " हे मुने ! ते अव्याकृताकाश कोने विषे ओतप्रोत छे ? " तेना उत्तरमां मुनिये कह्युं के " हे गार्गि ! जेने विषे अव्याकृता-

काश ओतप्रोत छे ते वस्तुस्वरूप अक्षर (अ-
विनाशि,) अस्थूल, अनणु, अहस्व, अदीर्घ, अ-
लोहित, अस्नेह, अच्छाय, अतम, अवायु, अना-
काश, असंग, अरस, अगंध, अचक्षु, अश्रोत्र, अ-
वाक्, अमन, अतेज, अप्राण, अमुख, अमात्र,
अनंतर, अबाह्य, अभोक्ता, अभोग्य, एकज
अद्वितीय स्वरूप छे ए रीते त्वारा अने म्हारा
म्होटेरा ब्राह्मणो एटले ब्रह्मवेचाओ कहेछे, हुं
कहेतो नथी; तथापि ए वस्तुने जाणुंछौं. (एणे
करीने अवाच्यनुं वचनरूप विप्रतिपत्ति अने अ-
ग्रहणरूप अप्रतिपत्ति एटले वने दोपनो परिहार
करीं.) हे गार्गि ! सूर्य, चंद्र, काल, देव, पित्रु
आदि सर्व पण एज अक्षरस्वरूपनी आज्ञामां
नियमे करीने वर्ती रहुंछे ए अक्षर स्वरूपने जा-
ण्या विना जे होम, जप, तप आदि करे ते सर्व
अंतवाहुं छे; ए स्वरूपने जाण्या विना जे मृत्ति
पामे ते रुपण एटले जन्म मरणना प्रबंधमांज
आरूढ होयछे; जे अक्षर स्वरूपने जाणीने वर्त्त-
मान देहनो त्याग करे तेज ब्राह्मण ए संसार
बंधनथी मुक्त होयछे; ए अक्षर स्वरूप अदृष्ट छ-
तुं द्रष्ट, अश्रुत छतुं श्रोत इत्यादि; एथी अन्य
कोइ द्रष्टा, श्रोता, मंता, विज्ञाता छे नहि ए

સ્વરૂપને વિષે અવ્યાકૃતાકાશ ઓતપ્રોત છે. ”
 પછી ગાર્ગીએ કહ્યું કે, “હે બ્રાહ્મણો ! તમે કોઈ
 પણ યાજ્ઞવલ્ક્યને જીતી શકો એમ નથી, માટે
 નમસ્કાર કરીને ક્ષમાપન માગો” એમ કહીને તે
 ઉપરામ પામી. ૮

પૃથિવ્યાદિક સર્વે ભૂતોનો સૂક્ષ્મતાનાં તારતમ્યે
 કરીને ઉત્તરોત્તરમાં ઓતપ્રોતભાવનાં કથને ક-
 રીને સર્વાન્તર એવું બ્રહ્મ કથન કર્યું; તે બ્રહ્મને નામ
 રૂપાત્મક પૃથિવ્યાદિકનું નિર્પંતાપણું પણ કથન
 કર્યું; હવે નિયમ્ય એવી સર્વે દેવતાઓના સંકોચ
 વિકાશની દ્વારાયે તે નિયન્ત્ર બ્રહ્મનાં સાક્ષાત્ અ-
 પરોક્ષત્વનાં બોધનને અર્થે શાકલ્ય બ્રાહ્મણ છે.

શાકલ્ય ઋષિયે તર્ક અને કુતર્કોથી અનેક
 પ્રશ્નો કર્યાં, તેમના ઉત્તર યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે શુ-
 ક્તિથી યથાર્થે આપ્યા; અનન્તર “તન્ત્વૌપનિ-
 પદં પુરુષં પૃચ્છામિ” એ વાક્યે કરીને કેવલ
 શ્રુત્યેકગમ્ય આત્માનું સ્વરૂપ યાજ્ઞવલ્ક્યે પુછ્યું
 તેનો ઉત્તર શાકલ્ય આપી શક્યો નહિ, અને ય-
 દ્વા તદ્વા બોલ્યો; ત્યાર પછી તેનું મસ્તક પડ્યું.

પૂર્વે બ્રાહ્મણમાં શારીરાદિક અષ્ટ પુરુષો
 (૧ પૃથ્વી, ૨ કામ, ૩ રૂપ, ૪ આકાશ, ૫ ત-
 મ, ૬ રૂપ, ૭ અપ્, ૮ રેતસ્)નો વિસ્તાર પૂર્વક

વ્યવહાર હૃદયમાં કથન કરીને પછી અન્યોન્ય પ્રતિષ્ઠ એવાં શરીરને તથા હૃદયને પ્રાણાદિ પંચ વૃત્ત્યાત્મક સમાનાસ્ય સૂત્રને વિષે ઉપસંહાર કરીને, પછી સૂત્રનો અવ્યાકૃતમાં ઉપસંહાર કરીને તે અવ્યાકૃતથી અતિક્રાંત એવો જે ઉપનિષદ્ પ્રમાણે કરીને ગમ્ય પુરુષ “ નેતિ નેતિ ” વાક્યે ઉપદેશ કર્યો તે પુરુષને “ વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ” એ વાક્યે કરીને સાક્ષાત્ રૂપે અને ઉપાદાનરૂપે કરીને યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે દેસાઝ્યો; એજ પુરુષનું વાગાદિ દેવતા દ્વારાયે કરીને પ્રદર્શનરૂપ ઉપાયાન્તરને અર્થે છઠ્ઠા અધ્યાયનાં બે બ્રાહ્મણોનો આરંભ છે. જનક રાજાની જે આસ્વાધિકા તે તો જે અધિકારી પુરુષ શ્રદ્ધાદિ સંપન્ન થઈને શાસ્ત્રોક્તવિધિથી ગુરુને પ્રપન્ન થાય તેનેજ ગુરુયે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો એવા આચારના પ્રદર્શનને અર્થે છે.

ત્રીજાં બ્રાહ્મણમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિયે જનક રાજાને આત્માને વિષે શુદ્ધત્વ, સ્વયંજ્યોતિષ્ઠ, અહુત્તશક્તિસ્વરૂપત્વ, નિરતિશયાનંદસ્વભાવત્વ, અદ્વૈતત્વ અનુભવ કરાવ્યું છે તેમાં સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્વયંજ્યોતિષ્ણાનો જે સ્પષ્ટ અનુભવ કરાવ્યો છે તેનો

શ્રુતિને અનુસાર વિસ્તારરૂપે અર્થ ચતુર્થ પ્રક્રિયામાં દર્શાવેલ છે.

ઉપરનાં ત્રીજાં બ્રાહ્મણમાં સંસાર વર્ણનનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો અને “તત્રાયં પુરુષ એભ્યોઙ્ગે-
ભ્યઃ સંપ્રમુચ્ય” (એ પુરુષ એ અંગોથી સંપ્રમુ-
ક્ત થઈને) એ રીતે પણ કહ્યું હતું; ત્યાંહાં તે સં-
પ્રમોક્ષણ કહ્યા કાલને વિષે અને કહે પ્રકારે
થાય? તે કહેવા વાસ્તે સવિસ્તર એકું સંસારનું વ-
ર્ણન ચોથાં બ્રાહ્મણમાં કર્યું છે.

સમસ્ત આરણ્યકનો અર્થ અન્ત્યનો એક કં-
ડિકામાં દેખાડ્યો છે. (કંડિકા)

“સ વા એપ મહાનજ આત્માઽજરોઽ-
મરોઽમૃતોઽભયો બ્રહ્માભયં વૈ બ્રહ્મા-
ભયંહિ વૈ બ્રહ્મ ભવતિ ય એવં વેદ”

અર્થઃ— તે આ આત્મા, ‘મહાન્’ એટલે વ્યા-
પક, તથા ‘અજ’ એટલે અજન્મા, તથા ‘અજ-
ર’ એટલે વિપરિણામે રહિત, તથા ‘અમર’ એ-
ટલે અપક્ષય રહિત માટેજ ‘અમૃત’ એટલે અવિ-
નાશી, તથા જન્માનંતર અસ્તિત્વ અને વૃદ્ધિયે ર-
હિત માટેજ કામ, કર્મ, મોહાદિ વિકારે રહિત છે,

અને તેથીજ ‘અભય’ એટલે ભયરહિત છે (જે ભય તે અવિદ્યાનું કાર્ય છે તેના નિપેદે કરીને તથા પદ્મભાવ વિકારના નિપેદે કરીને તેનું મૂલ અવિદ્યાનો પળ નિપેદ અર્થાત્ જાણવો.) એવો જે આત્મા એજ નિરતિશય સુખરૂપ અભય બ્રહ્મ છે એ રીતે આત્માને બ્રહ્મથી અભેદે કરીને જે જાણે એટલે અપરોક્ષ કરે તે અભય બ્રહ્મરૂપ હોયછે. એજ અર્થેનો એટલે બ્રહ્માત્મૈકત્વનો સમ્યક્ પ્રબોધ થવાને અર્થે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયાદિકની કલ્પના તથા ક્રિયા, કારક ફલો વિગેરેનો અધ્યારોપ આત્માને વિષે કર્યો, અને તેના અપવાદે કરીને બ્રહ્માત્મૈકત્વરૂપ તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો; જેમ એકથી આરંભીને પરાર્થ પર્યંત સંખ્યાનાં પરિજ્ઞાનને અર્થે સંખ્યાને વિષે રેખાનો અધ્યારોપ કરીને કેવલ સંખ્યા સ્વરૂપનો વોધ કરાવેછે; પણ ૧ થી ૯ સુધી રેખા કાંઈ સંખ્યાનું સ્વરૂપ નથી; વળી અકારાદિ અક્ષરોનાં પ્રબોધનને અર્થે શાહીની રેખારૂપ અધ્યારોપ કરીને અકારાદિ વર્ણોનું તત્ત્વ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવેછે, પણ તે રેખા વર્ણોનું સ્વરૂપ તત્ત્વ નથી એજ રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયાદિકરૂપ ઉપાયોનું અવલંબન કરીને બ્રહ્માત્મૈકત્વ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવ્યું; પછી “ ને-

તિ નેતિ” વાક્યે તે કલ્પિત સર્વનો અપવાદ કરીને કેવલ બ્રહ્માત્મૈકત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. એ રીતે સમસ્ત આરણ્યકનો અર્થ એક કંડિકામાં દેવાડ્યો છે.

પૂર્વે કથન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપસંહારને અર્થે પ્રથમ કહેલું જે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ એજ પાછું ફરીથી છઠ્ઠા અધ્યાયના પંચમ બ્રાહ્મણરૂપે કરીને કથન કર્યું છે.

બ્રહ્મવિદ્યા સમાપ્તા.

આ ઉપાનિષદના તાત્પર્યાર્થનો શ્લોક:—

યસ્યાનંદસ્ય માત્રા વિવિધસુખમિદં
યેન સર્વેપિ જીવાઃ પ્રાણંત્યવ્યાકૃતં
પ્રાગ્ જગદિદમશ્વિલં વ્યાકરોન્નામ-
રૂપૈઃ । અન્તર્યામીઋષીકાધિપ ઇ-
તિ વિદિતં વ્યાપકં બ્રહ્મ તત્રાહં બ્ર-
હ્માસ્મીતિ યેનૈવવિલયમસવસ્તસ્ય
નૈવોચ્છલન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— સાર્વભૌમ આનંદથી આરંભીને હિરણ્યગર્ભ પર્યંત ઉત્તરોત્તર શતશુણિત એવા આનન્દો

જેનાજ અંશરૂપ છે; તથા સર્વે જીવો જેની સ-
ત્તાથીજ પ્રાણન કરેછે; તથા પૂર્વે અવ્યાકૃત એવા
જગત્ને નામ રૂપે કરીને જે વ્યાકરણ કરતો હ-
વો; તથા જે અન્તર્યામીરૂપે કરીને મન આદિ
ઈન્દ્રિયોનો અધિપતિ એટલે પ્રેરક છે તે પ્રત્યક્
સ્વરૂપ હુંજ વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ છૌં એ પ્રકારે “ અ-
હં બ્રહ્માસ્મિ” એ વાક્યે કરીને પ્રત્યક્ અભિન્ન
બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જે વિદ્વાન્ પુરુષ તેના
પ્રાણો આજ રેહને વિષે વિલય પામેછે, ઉત્ક્રમ-
ણ કરતા નથી. ૧.

(૧૧) કેનનું વાક્ય માપ્ય.(આનો સ-
માવેશ કેનના પદ માપ્યમાં જાણવો.)

(૧૨) ઉત્તરનૃસિંહતાપિની. (આનો
સમાવેશ માણ્ડૂક્યમાં જાણવો.)

इति श्री मदुदयशंकरात्मज

गौरीशंकर विरचिते

स्वरूपानुसंधाने

पंचम प्रक्रिया

समाप्ता. ५

अथ श्री स्वरूपानुसंधाने

पष्ठी प्रक्रिया प्रारंभः ६

सूत्रप्रस्थान.

श्री व्यासकृत सूत्रनां भाष्यमां श्रुतियोना
निर्णायक पद्धविध लिंग एटले “ उपक्रमोप-
संहारावभ्यासोपूर्वताफलं । अर्थवादोपपत्ती
च लिंगं तात्पर्यनिर्णयः ॥ १ ॥”

ए तात्पर्यधी कर्म, उपासना, ज्ञान त्रिकांडा-
त्मक वेदनां वाक्योनो अविरोधताये निर्णय कर्यो-
छे; तथा केटलाएक वादियोनो द्वैत मत खंडन
करीने अद्वैत मत प्रतिपादन कर्योछे; माटे पांच
ब्रह्मसूत्रोना अर्थो उपरधी अनुसंधान.

उत्तर मिमांसारूप सूत्रना अध्याय चार तेमां
(१) समन्वयाध्याय, (२) अविरोधाध्याय,
(३) साधनाध्याय, (४) फलाध्याय; अने
ते प्रत्येक अध्यायना चार चार पाद छे.

प्रथम अध्यायना प्रथम पादनुं प्रथम सूत्र.

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

અર્થ:- આ જન્મમાં અથવા જન્માંતરમાં ક-
રેલાં પુણ્યવિશેષથી એટલે યજ્ઞ, દાન, તપ તથા
હરિતોષણ વિગેરે સત્કર્મોથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ
થયે વિવેકાદિક ચતુષ્ટય સાધન-

(૧) વિવેક એટલે આત્મા અનાત્માની
વિવેચના કરવી; નીર ક્ષીરની પેઠે અર્થાત્ જડ
ચેતનનું તત્ત્વ યથાર્થ સમજવું.

(૨) વૈરાગ્ય એટલે આત્મપુરાણના પેહેલા
તથા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યમદૂતોએ લિંગ શરીરાભિ-
માની જીવને યમયાતના ભોગવાવવા લેઈ જતાં
તેને અનેક પ્રકારે ધિક્કારીને ગર્ભવાસ, જન્મ,
મરણાદિ અનેક દુઃખો દેસ્યાડ્યાંછે તે વિગેરે દોષ
દૃષ્ટિથી તથા વિવેકે કરીને જાણવામાં આવ્યું જે
દૃશ્યવર્ગ દેહાદિકનું મિથ્યાપણું તેથી તેને વિપે-
શગનું રાહિત્યપણું તે વૈરાગ્ય.

(૩) શમાદિ પટક.- (૧) શમ એટલે
મનનો નિયંત્ર; અર્થાત્ બહિર્મુખ મનને અંતર્મુખ
સંપાદન કરવું. (૨) દમ એટલે વાહ્ય ચક્ષુરાદિ
ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર; અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયોને
વિપતુલ્ય જાણીને તે ઉપર પ્રવૃત્ત ન થવા દેવા;
તેમાં રસના અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો મુખ્ય નિયંત્ર

करवो. (३) उपरति एटले पराक् प्रवण वृत्तिघोनो त्याग पूर्वक प्रत्यक् प्रवण वृत्तिओ राखवी; अर्थात् जेवी बाह्य पदार्थोमां आसक्ति होयले तेवीज बाह्यमां नहि राखतां प्रत्यक् आत्मस्वरूपने विपे राखवी. सारांश ए के, तेनो अर्थ सर्व कर्मनो संन्यास. (४) तितिक्षा एटले प्रारब्धयोगे प्राप्त थयां शीतोष्णादिक सुखदुःखनुं सहन करबुं; अर्थात् ते विपे क्लेशना राहित्यपणाथी रहेबुं. (५) श्रद्धा एटले ब्रह्मनिष्ठ गुरु तथा वेदान्त वाक्यो उपर विश्वास. (६) समाधान एटले प्रत्यक्थी अभिन्न ब्रह्मने विपे चित्तनी एकाग्रता.

(४) मुमुक्षुता एटले जन्म मरणादिरूप संसार बंधनथकी ग्हारी मुक्ति क्यारे थशे ? ए प्रकारनी मोक्षने विपे दृढ इच्छा.

ए रीते साधन चतुष्टय संपन्नतारूप अधिकार प्राप्त थया नंतर ब्रह्मस्वरूपनो विचार करवो. अने 'अतः' ए शब्द हेत्वर्थ छे एटले जे माटे वेदज पोते श्रेयनां साधन अग्निहोत्रादि कर्मोनां स्वर्गादि फलनो अनित्यता देखाडेछे तेमां श्रुतिः— “ तद्यथेह कर्म चितोलोकः क्षीयत ए-

वमेवामुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयते ” इत्यादि; तथा वेदज ब्रह्मविज्ञानथी परम पुरुषार्थने एटले मोक्षने देखाडेछे तेमां श्रुतिः—“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्यादि. माटे ए हेतुथकी ब्रह्मस्वरूपनो विचार करवो.

त्याहां वादिनी शंकाः— संदेह युक्त जे विषय होय तेने विषे विचार करवो घटे, ब्रह्मरूप विषय तो जीवात्मारूपे करीने संदेह युक्त नथी; केमके अहं प्रत्यये करीने जीवरूपनो निश्चय थायछे, तथा “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ” ए वाक्ये करीने ब्रह्मरूपनो निश्चय थायछे. वळी सिद्धान्ती कदी एम कहे के “तत्त्वमस्यादि वाक्ये करीने जीव ब्रह्मनी एकता भासमान थायछे, अने अहंप्रत्यये करीने तो जीव ब्रह्मनो भेद भासमान थायछे, माटे विषय संदेह युक्त छे” परंतु ए वात बने नहि; केमके अवाधित प्रत्यक्ष अहंप्रत्ययना विरोधथी तत्त्वमस्यादि श्रुतिने विषे जे जीव ब्रह्मनुं ऐक्य कहुंछे, ते तो औपचारिक भासेछे. वळी कदी सिद्धान्ती कहे के “तत्त्वमस्यादि वाक्य तो अध्यास विशिष्ट आत्माविषयक छे.” ए वात पण बने नहि; केमके

स्वयंप्रकाश आत्माने विषे अध्यास कहेवो घट-
 तोज नथी. वळी प्रयोजन पण जणातुं नथी;
 केमके ब्रह्मज्ञान छते पण मुक्ति जोवामां आवती
 नथी, एटले केटलाएक जीदन्मुक्त पुरुषोने विषे
 पण रागद्वेषादि व्यवहार जोवामां आवेछे, वास्ते
 विचार शा माटे करवो जोइए ? एवी शंका थये
 समाधान:- विषयने विषे संदेह तथा प्रयोजन
 वेड पण संभवेछे; शी रीते के, अशुद्ध अहं प्रत्य-
 यथी जीव ब्रह्मनी भिन्नता तथा ऐक्य श्रुतिथी
 तेनी अभिन्नतारूप संदेह युक्तज छे; ते विषे उ-
 पर वादिए कह्युं के, “ श्रुतिमां जीव ब्रह्मनी एक-
 ता तो औपचारिक छे. ” ए वात केवल अयुक्त
 छे; केम जे उपक्रमादि पड्विध तात्पर्यलिंग स-
 हित अनेक श्रुति वाक्योने विषे औपचारिक
 अर्थ कहेवो घटेज नहि. वळी ‘ हुं मनुष्य छौं,
 कर्ता छौं. ’ इत्यादिक स्थलने विषे सर्व सिद्धा-
 न्तिथोये पण श्रुतिना बलथकी भ्रान्तिरूप अ-
 ध्यास स्वीकार्यो छे माटे तेनी अनुपपत्ति नथी.
 वळी विषय संदेह युक्त छे एटलुंज नहि, परंतु
 विपर्यास पण छे एटले जन्म मरणादि दुःस्वरू-
 प संसारने विषे सुखरूपतानी बुद्धि इत्यादि.
 वळी जीवन्मुक्तने विषे जे रागद्वेषादि जोवामां

આવેછે તે તો અહંમમતાપ્રયુક્ત આસક્તિનાં રાહિ-
ત્યથકી વાધિતાનુવૃત્તિયે કરીને આભાસમાત્ર છે,
વાસ્તે મુક્તિરૂપ પ્રયોજન પણ સંભવેછે; માટે
બ્રહ્મ વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ.

હવે અધ્યાસ એટલે અન્યને વિષે અન્ય ધર્મનો
અવભાસ; જેમ શુક્તિમાં રજતપણું ભાસેછે તેમજ
આનન્દાત્માને વિષે જે યુષ્મદર્થભૂત અહંકારાદિક
એટલે લિંગ તથા સ્થૂલ શરીરાદિકનો હું મ્હારા-
પણાયે કરીને અવભાસ તે અધ્યાસ. શંકા:—
અવિષયભૂત પ્રત્યગાત્માને વિષે વિષયના ધર્મોનો
અધ્યાસ થઈ શકેજ નહિ; કેમકે સદ્દુ જન પણ
પોતાની સન્મુખ રહેલા શુક્ત્યાદિક વિષયને વિ-
ષે રજતાદિક ધર્મોનો અધ્યાસ કરેછે. સમા-
ધાન:— પ્રત્યક્ આત્મા અવિષયભૂત એવોજ નિ-
યમ નથી; કેમકે આત્માને વિષે અસ્મત્ પ્રત્ય-
યની એટલે શુદ્ધ અહં પ્રત્યયની વિષયતા છે, ત-
થા અપરોક્ષપણું પણ છે. વઢી સન્મુખ રહેલા
વિષયને વિષેજ અધ્યાસ થાય એવો પણ નિયમ
નથી; કેમકે અપ્રત્યક્ષ આકાશને વિષે પણ અ-
જ્ઞાનીઓ માલિન્યાદિકનો અધ્યાસ કરેછે, માટે
પ્રત્યગાત્માને વિષે પણ અનાત્મા અહંકારાદિક-
નો અધ્યાસ સંભવેછે; એજ અધ્યાસને જ્ઞાની લો-

કો અવિદ્યા કહેછે અને તે અધ્યાસથી વિવેકે કરીને જે વાસ્તવ સ્વરૂપનું અવધારણ તેને વિદ્યા કહેછે; એજ અવિદ્યા નામનો આત્મા અનાત્માનો જે અન્યોન્યાધ્યાસ તેને અગ્રેસર રાખીનેજ વિધિ-નિપેધ પર સર્વ શાસ્ત્રો તથા લૌકિક, વૈદિક, પ્રમાણ, પ્રમેયાદિ વ્યવહારો પ્રવૃત્ત થયાછે; એ રીતે અનાદિ, અનન્ત એવો મિથ્યા પ્રત્યયરૂપ જે અધ્યાસ તેજ અકર્તા, અભોક્તા આત્માને વિષે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો પ્રવર્તક છે, માટે જન્મ મરણાદિ સર્વે અનર્થોનો હેતુભૂત અવિદ્યારૂપ અધ્યાસના નાશને અર્થે, તથા પ્રત્યક્ભૂત જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ વિદ્યાની સિદ્ધિને અર્થે બ્રહ્મ વિચાર કરવો યુક્ત છે. ત્યાંહાં ઉપરના સૂત્રની મૂલભૂત શ્રુતિ:-

“ આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોત-
વ્યો મંતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ”

અર્થ:- હે મૈત્રેયિ ! ‘ દ્રષ્ટવ્યઃ ’ એટલે પરા-ગૃહ્ણતિના તિરસ્કાર પૂર્વક પ્રત્યક્ પ્રવણ વૃત્તિએ કરીને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો; તે સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાધન-‘ શ્રોતવ્યઃ ’ એટલે પ્રથમ આચાર્યથી ઉપનિષદ વાક્યે કરીને અદ્વૈત આ-

ત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે શ્રવણ; તથા ‘ મં-
તવ્યઃ ’ એટલે તે આત્મસ્વરૂપનું શ્રુત્યનુસારી ત-
ર્કે કરીને મનન કરવું એટલે જે શ્રવણ કર્યું
તેને યુક્તિયે કરીને આત્માને વિપે ઘટાવવું; જેમકે

“ દંતિનિ દારુવકારે દારુ તિરો-
ભવતિ સોઽપિ તત્રૈવ । જગતિ તથા
પરમાત્મા પરમાત્મન્યપિ જગત્ તિ-
રોધતે ” ॥ ૧ ॥

અર્થઃ— લાકડાંનો વનાવેલો હસ્તી બહિર્મુખ
વૃત્તિથી જોયો હોય તો તેને વિપે કાષ્ઠ તિરોધાન
પામેછે અને હસ્તીજ ભાસેછે; તથા આન્તર દૃષ્ટિ-
થી જોયો હોય તો કાષ્ઠ માત્ર ભાસે અને તેને
વિપે હસ્તી તિરોહિત થઈ જાયછે; તેમ બહિર્મુખ
વૃત્તિયે જોવાથી જગત્માત્ર દેખાયછે, અને તેને
વિપે પરમાત્મા તિરોધાન પામેછે એટલે જણાતો
નથી, તથા અન્તર્મુખ વૃત્તિયે જોવાથી એક પર-
માત્માજ જણાયછે અને તેને વિપે જગત્ તિરો-
હિત થઈ જાયછે.

તથા ‘ નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ’ એટલે શ્રવણ મન-
નથી નિશ્ચય કરેલાં આત્મતત્ત્વને વિપે ચિત્તની

एकतानतारूप एटले ब्रह्माकार वृत्त्यारूढतारूप
ध्यान करवुं.

शंकाः— श्रवण, मनन अने निदिध्यासन ए
त्रण्येमांथी, एक श्रवणरूप साधने करीनेज आ-
त्मानो साक्षात्कार थशे, माटे त्रण्येनां अनुष्ठाननुं
शुं प्रयोजन? समाधानः— केवळ श्रवण मात्रे क-
रीनेज साक्षात्कार थइ इके नहि; केमके मनन नि-
दिध्यासन विना असंभावनादि प्रतिबंधनी अनि-
वृत्तिथी फल सहित आत्मानो अपरोक्ष थांयज
नहि, माटे साधनोना अनुष्ठानना अभ्यासथी
प्रत्यक् अभिन्न ब्रह्मनो साक्षात्कार थाय ते विषे
श्रुति प्रमाणः—

“ तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य
बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पांडित्यं
च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च निर्वि-
द्याथ ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेने-
दृश एवातोऽन्यदार्त्तम् ”

अर्थः— माटे अद्य काळने विषे पण ‘ ब्रा-
ह्मणः पांडित्यं निर्विद्य ’ एटले श्रुति आचार्यथी

વાસ્તવાત્મવિજ્ઞાનનું શ્રવણરૂપ પાંડિત્યને નિઃશેષ સંપાદન કરીને, પછી તે જ્ઞાનને યુક્તિયે કરીને દૃઢી કરણરૂપ મનનાત્મક વાલ્યભાવને એટલે જ્ઞાન વલને નિઃશેષ સંપાદન કરીને, પછી નિદિ-
ધ્યાસનરૂપ મૌનને નિઃશેષ સંપાદન કરીને કૃ-
તકૃત્ય હોય. એ રીતે જે જ્ઞાન સંપાદન કરે તેજ
“ બ્રહ્મ જાનાતીતિ બ્રાહ્મણઃ ” એ વ્યુત્પત્તિથી
નિરુપચરિત બ્રાહ્મણ્યવાન્ કહેવાય; અને અવિના-
શી પણ કહેવાય, એથી અતિરિક્ત અવિદ્યાનો વિ-
ષય સર્વ પણ વિનાશી છે, માટે એક આત્માજ
નિત્ય મુક્ત છે.

એ રીતે મુમુક્ષુયે બ્રહ્મવિચાર કરવો એ વાત
સિદ્ધ થઈ; માટે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ
શું? તે જાણવા સારુ સૂત્રકાર તેનું પ્રથમ તટસ્થ
લક્ષણ અને સ્વરૂપ લક્ષણ પણ કહે છે.

“ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ” ૨.

અર્થ:— ‘ અસ્ય ’ એટલે નામ રૂપે કરીને
ભાસમાન થયેલું તથા અનેક કર્તા ભોક્તાયે યુક્ત
અને દેશ, કાલ, નિમિત્ત, ક્રિયા, ફલોનું આશ્ર-
યઘ્નૂત તથા મને કરીને પણ જેની રચના ચિંતવ-
નમાં ન આવે એવાં આ એટલે પ્રત્યક્ષ જણાતાં એવાં

દૃશ્ય જગતનાં ‘જન્માદિ’ એટલે જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તે ‘યતઃ’ એટલે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ એવાં જે કારણથકી થાયછે તે બ્રહ્મ.

ઉપરનાં સૂત્રની મૂળ શ્રુતિ:—

“યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મ”

અર્થ:— ‘યતઃ’ એટલે માયાવિશિષ્ટ જે કારણથકી ‘ઇમાનિ ભૂતાનિ’ એટલે બ્રહ્માથી અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભથી આરંભીને સ્તંબ પર્યંત સર્વ ભૂતો ‘જાયન્તે’ એટલે ઉત્પન્ન થાયછે; તથા ‘જાતાનિ’ એટલે ઉત્પન્ન થયાં છતાં ‘યેન-જીવન્તિ’ એટલે જેની સત્તાવડે જીવેછે અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામેછે; તથા વિનાશ કાળને વિષે ‘યત્પ્રયન્તિ’ એટલે લય પામતાં છતાં જે બ્રહ્મમાં ‘અભિસંવિશન્તિ’ એટલે તાદાત્મ્યપણાને પામે તે બ્રહ્મ; અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય ત્રણે કાળને વિષે સર્વ ભૂતદેહો જે અધિષ્ઠાન સ્વભાવતાને એટલે બ્રહ્મનાં તાદાત્મ્યપણાને ત્યાગ કરતા નથી તે બ્રહ્મ. એ રીતે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ કહ્યું; ત્યારે

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ કેવી રીતનું? એવી આકાંક્ષા થયા ઉપર તેવિપે ભાષ્યકારે કહ્યું કે ‘યતોવા’ એ શ્રુતિમાં જે ‘યતઃ’ એ પદ છે, તેણે કરીને એજ શ્રુતિનું નિર્ણાયક “આનન્દાદ્યેવ સ્વલ્લિમા-
નિ ભૂતાનિ જાયન્તે આનન્દેન જાતાનિ જી-
વન્તિ આનન્દં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ”
(અર્થ:-આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મથકીજ સર્વ જૂતો ઉત્પ-
ન્ન થાયછે, તથા આનન્દવડેજ જીવેછે, અને લય
પામતાં છતાં આનંદને વિપેજ એક્યતા પામેછે.)
આ શ્રુતિથી જે આનંદ એજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ
તથા વીજાં “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” इ-
ત્યાદિ સ્વરૂપ લક્ષણનાં વાક્યોથી પણ જાણી લેવું.

ત્રીજાં સૂત્રની અવતરણિકા.

સૂત્રકારે ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને વિપે પૂર્વ સૂત્રે
કરીને સર્વ જગત્નું માયાઉપાધિથી કારણપણું
કથન કર્યું, તેથી સર્વજ્ઞપણું પણ અર્થાત્ પ્રતિ-
જ્ઞા કર્યું; કેમકે ચૈતનમય સૃષ્ટિ જ્ઞાન પૂર્વકજ
હોયછે; તથા ચ જે બ્રહ્મ તે સર્વજ્ઞ છે, સર્વ જગત્નું
કારણપણું છે માટે; જે જે કાર્યનો કર્તા હોયછે
તે તેનો જ્ઞાતા હોયછે; જેમ કુલાલ તેમ. એ રીતે
અનુમાને કરીને સિદ્ધ થયેલાં તેજ સર્વજ્ઞપણાને

પ્રધાનાદિકના નિરાસે કરીને વેદકર્તૃતારૂપ હેતુ-
થી દૃઢ કરતા છતા સૂત્રકાર કહેછે:—

“ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ” ૩.

અર્થ:— અનેક વિદ્યાસ્થાનોયે કરીને અતિ મહત્, તથા દીપની પેઠે સર્વ અર્થને દ્યોતન કરનાર, તથા સર્વજ્ઞ જેવું જે ઋગ્વેદાદિક શાસ્ત્ર તેનું કારણ બ્રહ્મ છે; એવાં ઋગ્વેદાદિ મહત્ શાસ્ત્રનો સંભવ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ વિના ઇતરથી હોયજ નહિ. જે કોઈ પુરુષે એક વિષય લેઈને શાસ્ત્ર રચ્યું હોય, જેમ પાણિનીયે વ્યાકરણ રચ્યું તેમ, તે પુરુષ પણ આ લોકમાં વિદ્વત્તર કહેવાયછે; ત્યારે અનેક શાખાઓના શ્વેદે વિદિષ્ટ, તથા દેવ, તિર્યક્, મનુષ્ય, વર્ણ, આશ્રમ इत्याદિકના વિભાગમાં હેતુભૂત, તથા સર્વ જ્ઞાનોનો આકરરૂપ (સ્વાણરૂપ) એવાં ઋગ્વેદાદિ મહત્ શાસ્ત્રની પ્રયત્ન વિનાજ લીલાઈ કરીને નિઃશ્વાસની પેઠે જે જગત્કારણ બ્રહ્મથકી ઉત્પત્તિ છે, તે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? શ્રુતિ પણ એજ પ્રમાણે કહેછે:—

“ અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિશ્વસિત-

मेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरस ” इत्यादि.

अथवा ब्रह्मनां वास्तव स्वरूपज्ञानने विपे ऋ-
ग्वेदादिकशास्त्रज ‘योनि’ एटले प्रमाणभूत छे,
माटे शास्त्रयोनि. शास्त्ररूप प्रमाणथकीज जग-
तना जन्मादिकतुं कारणभूत ब्रह्म जाणवामां
आवेछे; एज अर्थमां अन्य श्रुतिः—

“ तन्त्वौपनिपदम्पुरुषम्पृच्छामि ”

अर्थः— हे शाकल्य ! ‘ औपनिपदं ’ एटले
केवल उपनिपद प्रमाणे करीनेज गम्य, अन्य
प्रमाणे करीने नहि एवा पुरुषने, विद्यानो अभि-
मानी एवा तुंने पुलुंछौं.

चोथां सूत्रनी अवतरणिका.

शंकाः— उपरनां सूत्रमां ब्रह्मने विपे वेदशा-
स्त्रने प्रमाणरूप कह्युं, पण ते घटे नहि; केमके
“ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतद-
र्थानां ” आ जैमिनी सूत्रमां सर्व वेदवाक्योने
क्रियापर एटले कर्मने विपे विनियोगवाळांज दे-
खाड्यां छे माटे वेदान्तवाक्यो कर्मपर नथी, वा-
स्ते तेमनुं आनर्थक्य प्राप्त थयुं; माटे ते वाक्योने

સ્તાવક એટલે સ્તુતિપરત્વે કરીને કર્મવિધિવાક્યો-
નાં શેપરૂપ એટલે અંગરૂપ નિશ્ચય કર્યાં છે. વળી
વેદાન્ત પ્રકરણ કર્મ પ્રકરણથી ભિન્ન છે, માટે
તેને કર્મનું અંગપણું ઘટે નહિ એમ કદાપિ સિદ્ધા-
ન્તી માને તો, વેદાન્તમાંજ રહેલાં ઉપાસનાવા-
ક્યોવિપે કહેલાં ઉપાસનો કર્મની સ્તુતિપરતાયે
કરીને તેનાં અંગભૂત છે, માટે વેદાન્તવાક્યો બ્ર-
હ્મનાં પ્રમાણભૂત નહિ. વળી પરિનિષ્ઠિત (શુદ્ધ)
બ્રહ્મ તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે કરીનેજ જાણવામાં
આવે છે, માટે પણ વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનાં પ્રમા-
ણરૂપ ઘટે નહિ એવી વાદિની શંકા થયે છતે
સૂત્રકાર કહે છે:—

“ તત્તુ સમન્વયાત્ ” ૪.

અર્થ:— ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિને
અર્થે છે. તે બ્રહ્મ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, સર્વ જગત્ના
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયોનું કારણ છે એ પ્રકારે વેદાન્ત
શાસ્ત્રથકી જણાય છે. શંકા:— શી રીતે ?
ઉત્તર:— ‘ સમન્વયાત્ ’ એટલે “ સદેવસોમ્યે-
દમગ્ર આસીત્ ” “ એકમેવાદિતીયં ” “ આ-
ત્મા વા ઇદમેક એવાગ્ર આસીત્ ” “ તદેતદ્ર-
હ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાહ્યમયમાત્મા બ્ર-

ह्य सर्वानुभूः” “ब्रह्मैवेदममृतम्पुंरस्तात्”
 इत्यादि सर्व वेदान्तोनां वाक्यो तात्पर्ये करीनेज
 सर्वज्ञत्व सर्वशक्तिमत्त्वादि अर्थनां प्रतिपादकत्व-
 रूपे ब्रह्मने विषे समन्वित (घटेलां) छे; ते वा-
 क्योमां रहेलां पदोनो ब्रह्मस्वरूपने विषे निश्चये
 करीने समन्वय जणाते छते कर्म उपासनादि प-
 रतारूप अर्थांतरनी कल्पना करवी, ते केवळ अ-
 घटित छे; केमके श्रौत अर्थनी (श्रुति प्रतिपा-
 दित मुख्य अर्थनी) हानि, अने अश्रौत गौण
 अर्थनी कल्पनारूप दोषनो प्रसंग आवेछे; वळी
 वादिना कहेवा प्रमाणे ते वाक्योने विषे कर्ता
 देवतादिक स्वरूपनुं प्रतिपादकपणुं निश्चय थतुं
 नथी; केमके “तत्केन कं पश्येत्” इत्यादि श्रुति-
 ये क्रिया, कारक अने फलनुं निराकरण करेछुं छे.
 वळी वादिना कहेवा प्रमाणे परिनिष्ठित ब्रह्मस्व-
 रूपने प्रत्यक्षादि प्रमाणनां विषयपणानो पण
 असंभव छे; केमके “ तत्त्वमसि ” ए वाक्ये
 प्रतिपादन करेला ब्रह्मात्मैक्यभावनो साक्षात्कार
 महावाक्य विना प्रत्यक्षादि प्रमाणे करीने थायज
 नहि. कदि वादी कहे के, ‘ हेयत्वउपादेयत्वना
 राहित्यथकी ब्रह्म आत्मानो एकतानो उपदेश
 निरर्थक छे ’ ए दोष पण घटतो नथी; केमके

हेयोपादेय धर्म रहित ब्रह्म आत्मानि एकताना साक्षात्कारथकीज सर्व क्लेशोनी हानि, अने निरतिशय आनन्दनी प्राप्तिरूप पुरुषार्थ सिद्ध थायछे. त्यांहां श्वेताश्वतर श्रुतिः—

“ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षी-
णैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । ”

अर्थः— द्योतनात्मक आत्मस्वरूपनो साक्षात्कार कर्ये छते अविद्यादि सर्व पाशोनी ‘अपहानिः’ एटले नाश थाय, अने अविद्यादि क्लेशोनी नाश थये छते तेनां कार्यभूत जन्ममरणनी पण ‘प्रहाणिः’ एटले प्रकर्षे करीने नाश थाय.

शंकाः— त्यारे वेदान्तवाक्यो कर्मपर न हो, परंतु उपासनापरज एटले उपासनामां अंगभूत हो. समाधानः— प्रतिशाखामां रहेलां देवतानां प्रतिपादक प्राण पंचाग्नि आदिक वाक्योने तो उपासनापरतामां पण कोइ विरोध नथी, परंतु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि ब्रह्मस्वरूपनां प्रतिपादक वाक्योने तो उपासनापरत्व संभवेज नहि; केमके ब्रह्मैकत्व विज्ञानने विषे हेय उपादेयना राहित्यथी क्रिया कारक इत्यादि द्वैत

જ્ઞાનનો ઉપમર્દ થાયછે; માટે બ્રહ્મ આત્માનાં એકત્વ વિજ્ઞાને કરીને ઉન્મથન (નાશ) થયેલાં હૈત જ્ઞાનનો પુનઃ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ નથી, કે જેને કરીને બ્રહ્મને ઉપાસના વિધિનું શેષપણું કહી શકાય; યદ્યપિ કર્મોપાસના કાંઠમાં વેદવાક્યોનું વિધિની શેષતા વિના પ્રમાણપણું જોવામાં આવતું નથી, તથાપિ ફલ પર્યંત એટલે નિઃશેષાનર્થની નિવૃત્તિ અને નિરતિશયાનંદની પ્રાપ્તિ પર્યંત જે આત્મવિજ્ઞાન, તદ્વિષયક વાક્યોનું સ્વતઃજ પ્રમાણપણું કોઈથી સ્વંડન કરી શકાયજ નહિ. ચઢી વેદાન્તશાસ્ત્રનું પ્રમાણપણું અનુમાને કરીને ગમ્ય નથી કે જેને કરીને અન્ય ઠેકાણે જોયેલાં દૃષ્ટાંતોની જરૂર પડે! (એટલે વેદાન્તવાક્યોનો બ્રહ્મને વિષેજ સમન્વય છે, માટે બ્રહ્મને શાસ્ત્રપ્રમાણકપણું સિદ્ધ થયું.) એ પ્રકારે બ્રહ્મ આત્માની એકતારૂપ જ્ઞાન છે પ્રયોજન જેમનું, અને બ્રહ્મ આત્માના એકત્વને વિષે તાત્પર્યે કરીને સમન્વિત (ઘટેલાં) એવાં વેદાન્તવાક્યોનું કર્મોપાસનાના સંસ્પર્શ વિનાજ બ્રહ્મને વિષે પર્યવસાન કથન કર્યું, અને તે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, જગત્ના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનું કારણ એ વાત પણ કથન કરી.

પાંચમાં સૂત્રની અવતરણિકા.

ત્યાંહાં સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા એમ કહેછે કે, યદ્યપિ સિદ્ધ બ્રહ્મને વિષે વેદાન્તોનો સમન્વય હો, તથાપિ બ્રહ્મને વિષે વાક્યપદોનો પ્રવૃત્તિ શક્તિજ અયુક્ત છે; કેમકે અવાદ્મનસ ગોચર છે. વહ્ની અનુમાનાદિ પ્રમાણે કરીને અગમ્ય એવાં બ્રહ્મને વિષે નિર્વિકારતાથી કારણપણું (જગત્કર્તૃત્વાદિ) કહેવું તે પણ અયુક્ત છે; વાસ્તે વેદાન્તોનો બ્રહ્મને વિષે સમન્વય નહિ, કિન્તુ સર્ગાદિ જે કાર્ય તે જડપ્રકૃતિક એટલે જડ છે કારણ જેનું એવું કાર્યત્વરૂપ હેતુથકી જેમ ઘટ તેમ; એ પ્રકારે અનુમાને કરીને ગમ્ય એવું જે ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન તેને વિષેજ વેદાન્તોનો સમન્વય ઘટે એમ માનેછે. વહ્ની કાળાદ મતના અનુસારીઓ તો “યતો વા ઇમાનિ” ઇત્યાદિ વાક્યોથકીજ ईશ્વરને વિષે નિમિત્ત કારણતાનું અનુમાન કરેછે, અને પરમાણુને વિષે સમવાયિ કારણપણું માનેછે. એ પ્રકારે બીજા પણ વૌદ્ધાદિ તાર્કિકો “અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્” ઇત્યાદિ વાક્યાભાસોને તથા જે વસ્તુ તે શૂન્યાવસાન છે એટલે શૂન્યમાંજ પર્યવસાન પામેછે, જેમ દીપ તેમ; ઇત્યાદિ યુક્ત્યાભા-

સોને અવલંબન કરતા છતાં વાદિરૂપે બ્રહ્મના કારણપણામાં દોષ આપવા ઉભા થયા; તેમાં (૧) નિરીશ્વરસાંખ્ય કપિલ, (૨) સેશ્વરસાંખ્ય પાર્ત-જલ, (૩) વૈશેષિક શાસ્ત્ર કણાદ મુનિ પ્રણીત; (૪) ન્યાય શાસ્ત્ર ગૌતમ મુનિ પ્રણીત, (૫) પાશુપત શાસ્ત્ર, (૬) વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર એ છ વાદિ-યો વેદાન્તોના સમન્વયમાં શ્રુતિના વાક્યાભાસ-વાળા પૂર્વપક્ષી (દ્વૈત મતવાળા); તથા (૧) બૌદ્ધ, (૨) આર્હત, (૩) ચાર્વાક એ ત્રણ વાદી યુક્ત્યાભાસવાળા (નાસ્તિક મતવાળા).

ત્યાંહાં પદ, વાક્ય, પ્રમાણને વિષે કુશલ એ-વા શ્રી વ્યાસ ભગવાન્ વેદાન્તવાક્યોનાં બ્રહ્મપર-ત્વને દેખાડવાને અર્થે વાક્યાભાસ અને યુક્ત્યા-ભાસનાં પ્રતિપાદનોને પૂર્વ પક્ષરૂપ ગણીને તેમનું નિરાકરણ કરેછે. તેમાં સાંખ્યો ત્રિગુણાત્મક અચેતન પ્રધાનને જગત્તું કારણ માનતા છતાં સિદ્ધાન્તિપ્રત્યે કહેછે કે, તું સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ-માન્ બ્રહ્મને વિષે જગત્તું કારણપણું દર્શાવનારાં જે જે વેદાન્તવાક્યોને પ્રમાણભૂત કહેછે, પરંતુ તે તે વાક્યો પ્રધાનને વિષે જગત્કારણત્વના પ-ક્ષને વિષે પણ ઘટાવી શકાયછે; શી રીતે કે, પ્રધાનને પણ સર્વશક્તિમત્પણું પોતાના વિકારોને

વિપે ઘટેછે, તથા સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટેછે; કહે પ્ર-
 કારે કે, હે વેદાન્તિ ! તું જે જ્ઞાનને માનેછે, તે
 જ્ઞાન તો સત્ત્વગુણનો ધર્મ છે “ સત્તાત્ સંજા-
 યતે જ્ઞાનં ” એ સ્મૃતિનાં પ્રમાણથી; અને તે સ-
 ત્ત્વગુણના ધર્મરૂપ જ્ઞાને કરીનેજ કાર્યકારણના
 સંઘાતવાળા યોગી પુરુષો ‘ સર્વજ્ઞ ’ એ પ્રકારે પ્ર-
 સિદ્ધ છે; સત્ત્વગુણનો જ્યારે નિરતિશય ઉત્કર્ષ હો-
 ય, ત્યારેજ સર્વજ્ઞત્વ પ્રસિદ્ધ છે. વળી કાર્યકારણ
 રહિત કેવલ ઉપલબ્ધિમાત્ર પુરુષને વિપે સર્વજ્ઞ-
 પણું અથવા કિઞ્ચિજ્ઞપણું કલ્પના કરી શકા-
 યજ નહિ; અને પ્રધાન તો ત્રિગુણાત્મક છે વા-
 સ્તે સર્વ જ્ઞાનોનો કારણભૂત સત્ત્વગુણ ગુણનું
 સામ્યરૂપ પ્રધાનાવસ્થાને વિપે પણ વિદ્યમાન છે;
 માટે જે અચેતન પ્રધાન તેને વિપેજ સર્વજ્ઞપણું
 વેદાન્તોમાં ઉપચારથી કહ્યુંછે. વળી જગત્ની ઉ-
 ત્પત્તિથી પ્રથમ સર્વ કારકોથી રહિત એવું બ્રહ્મ
 તેં ઇચ્છ્યું છે, પણ તે કાલને વિપે જ્ઞાનનાં સા-
 ધન શરીર ઇન્દ્રિયાદિના અભાવથી બ્રહ્મને વિપે
 જ્ઞાનની ઉત્પત્તિજ સંભવે નહિ. વળી ત્રિગુણાત્મક
 પ્રધાનને વિપે પરિણામપણું પણ સંભવેછે, માટે
 મૃદાદિકની પેઠે કારણપણું પણ તેનેજ ઘટે, સં-
 ઘાત રહિત એક બ્રહ્મને વિપે કારણપણું સંભવે

नहि. ए रीते वादिनो पूर्व पक्ष थये छते सूत्रकार तेनुं निराकरण करेछे.

“ ईक्षतेनाशब्दम् ” ५.

अर्थः— सांख्य मतवाळाये कल्प्युं एवुं अचेतन प्रधान जगत्नां कारणत्वरूपे वेदान्तोमां आश्रयण करी शकाय नहि; केमके ते अशब्द छे एटले श्रुतिये अप्रतिपादित छे अने ईक्षणकर्तृत्व जडने संभवे पण नहि; तथा श्रुतिमां तो जगत्ना कारणने विषे ईक्षणकर्तृत्व कह्युंछे एटले विचार पूर्वक सृष्टिकर्तृत्व कह्युंछे; तेविषे श्रुतिः— “ स देव सोम्येदमग्र आसीत् ” “ एकमेवाद्वितीयं ” ए प्रकारे उपक्रम करीने “ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय ” “ तत्तेजोसृजत ” इत्यादि श्रुतियोमां इदं शब्दे करीने वाच्य एवुं नाम रूपात्मक जगत्ने उत्पत्तिथकी पूर्वे सद्रूपे अवधारण करीने तेज सत् शब्दे वाच्य कारणने विषे ईक्षण पूर्वक तेज आदि कार्योनुं स्रष्टापणुं दर्शाव्युं छे; तथा “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत् ” “ सऽऐक्षतलोकान्सृजा ” इति “ सऽइ-

माँल्लोकानसृजत ” इति; आ श्रुतियोमां.पण ईक्षण पूर्वक सृष्टि कथन करीछे; तथा प्रोडश कलावान् पुरुषने लईने अन्य श्रुति कहेछे के “ स ईक्षाञ्चक्रे ” “ स प्राणमसृजत ” आ श्रुतिमां पण ईक्षण पूर्वक सृष्टि कर्तृत्व कह्युंछे. हवे जे वादिये कयुं हतुं के ‘सत्त्वगुणनो धर्म जे ज्ञान तेणे करीने प्रधान सर्वज्ञ कहेवाशे’ ते घटतुं नथी; केमके प्रधान अवस्थामां त्रण्ये गुणोना साम्यथी सत्त्वनो धर्म ज्ञान संभवेज नहि. वळी वादिये कयुं हतुं के ‘सर्व ज्ञान शक्तिमत्त्वे करीने प्रधान सर्वज्ञ कहेवाशे’ ते पण घटे नहि; केमके हे वादि ! ज्यारे तुं गुण साम्य अवस्थाने विषे पण सत्त्वाश्रित ज्ञानशक्तिने लेईने प्रधानने सर्वज्ञ मानेछे, त्यारे रज तममां रहेली ज्ञाननी प्रतिबंधकता शक्तिने लेईने किञ्चिज्ज्ञपणुं पण केम कहेतो नथी ? वळी साक्षी रहित केवल सत्त्ववृत्ति कंड पण जाणी शक्ती नथी; केमके अचेतन प्रधानने साक्षीपणुं होयज नहि, वास्ते प्रधानने तुं जे सर्वज्ञ मानेछे ते अत्यंत अयुक्त छे. शंका:— साक्षीनिमित्त ईक्षणकर्तृत्व प्रधानमां पण कल्पना करीशुं; जेम अग्निनिमित्त दाहकर्तृत्व लोहपिंडमां कल्पायछे तेम. उत्तर:— साक्षी

निमित्त ईक्षण कर्तृत्व गौण लेईने प्रधानने ज-
गत्कारण कहेवुं, तेना करतां सर्वज्ञ एवं मुख्य
ब्रह्म जगतनुं कारण कहेवुं एज युक्त छे. वळी
वादिये जे कहुं हतुं के 'मृदादिकनी पेठे परि-
णामि प्रधाननेज कारणपणुं घटे' ते पण 'अ-
शब्दं' एटले अश्रौतपणाथीज अयुक्त जाणवुं.

ए रीते सांख्य मतना खंडनना न्याये करी-
नेज उपर कहेला वाक्याभास, तथा युक्त्याभास
लेईने द्वैत प्रतिपादन करनारा सर्वे वादियोना
मतनुं श्रुति युक्ति विगेरेथी खंडन करीने एक अ-
द्वैत ब्रह्म श्री व्यास भगवाने प्रतिपादन कर्धुछे.
उपर प्रमाणे पांचे सूत्रोनो अभिप्राय छे.

त्याहां स्वाराज्यसिद्धिनो श्लोकः—

(अवतरणिका.)

चौदमा श्लोकमां “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ”
ए सूत्रे करीने चित्तशुद्धिथी अनन्तर साधनचतु-
ष्टय संपन्न एवा मुमुक्षु अधिकारीने ब्रह्म विचार-
नो उपक्षेप कर्यो; त्याहां वादियोये ब्रह्म विचार-
नो आक्षेप (निषेधरूप विप्रतिपत्ति) देखाडे
छते सिद्धान्ती सर्व वादिभोनो पराजय करीने
स्वमतनां प्रतिष्ठापनने अर्थे जिज्ञासा सूत्रमां स-
न्निहित एवा तत्पदार्थनां व्यवस्थापननी द्वाराये

उपक्रम करता छता सर्व जगत्नां अभिन्ननिमित्तोपादानरूप कारणत्वे करीने उपलक्षित एवां सच्चिदानन्दस्वरूप अद्वय प्रत्यक् अभिन्न श्रुतिप्रतिपादित ब्रह्मने विषे सर्व वेदान्तोना समन्वयनां प्रदर्शने करीने समस्त शास्त्रार्थनो संग्रह छे जेमां एवो उत्तर त्रिसूत्रीने अर्थथी कथन करता छता प्रतिज्ञा करेछे. (श्लोक.)

यस्मादुत्पत्तिगुप्तिक्षतिरपि जगतां
यच्च शास्त्रैकयोनिः सर्वज्ञं मायया
यत्सहजसुखसदद्वैतसंवित्स्वरूपम् ।
तद्ब्रह्मस्वप्रकाशं श्रुतिशिखरगिरां
सैव तात्पर्यभूमिः स्वात्मासौ यं
विदित्वा जनिमृतिजलधिं निस्तर-
न्तीह संतः ॥ १ ॥

अर्थः— अभिन्ननिमित्तोपादानरूप जेथी जगत्नी एटले हिरण्यगर्भथी आरंभीने चतुर्विध भूतग्राम पर्यंतनी अथवा आकाशादि स्थूल शरीर पर्यंत कार्यवर्गनी ‘उत्पत्ति’ (तादात्म्ये करीने आविर्भाव), तथा ‘गुप्ति’ (पालन), तथा ‘क्षति’ (कारणमात्र परिशेषरूप तिरोभाव)

હોયછે તે બ્રહ્મ; એ રીતે “ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ”
એ સૂત્રમાં દેખાડેલું લક્ષણ કથન કર્યું, અને ઉભય-
વિધકારણ બ્રહ્મજ છે, પ્રધાનાદિક નહિ એ રીતે પ્ર-
તિજ્ઞા પણ દેખાડી; વળી સૂત્ર:-

“ પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાંતાનુપ-
રોધાત્ ” .

(અર્થ:- બ્રહ્મ કેવલ નિમિત્તકારણજ નહિ
કિંતુ ઉપાદાન પણ અવશ્ય માનવું જોઈયે; કેમકે
તેમ માને છતેજ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાં-
તની સાથે વિરોધ આવે નહિ.) તેમાં “ ઉત્ત-
મા દેશમપ્રાક્ષ્યો યેનાશ્રુતં શ્રુતમતં મતમવિ-
જ્ઞાતં વિજ્ઞાતમિતિ ” આ શ્રુતિમાં એક વિજ્ઞાને
કરીને સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પ્રતીત થાય છે તે
બ્રહ્મને ઉપાદાન માને છતેજ ઘટે, અન્યથા નહિ;
તથા “ યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિંડેન સર્વં મૃ-
ન્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ ” આ શ્રુતિમાં મૃત્તિ-
કાનું દૃષ્ટાંત કહ્યુંછે તે પણ બ્રહ્મને ઉપાદાન માને-
થીજ ઘટે, અન્યથા નહિ; તથા બ્રહ્મનેજ નિમિત્ત-
કારણ પણ અવશ્ય માનવું જોઈયે; કેમકે જેમ
લોકમાં ઉપાદાનશૂંત મૃત્તિકાદિકનો અધિષ્ઠાતા
અન્ય કુલારાદિક છે તેમ ઉપાદાનશૂંત બ્રહ્મનો

અધિષ્ઠાતા અન્ય કોઈ છે નહિ; કેમકે “સ દેવ-
 સોમ્યે દમગ્રઆસીત્” એ શ્રુતિમાં જગદુત્પ-
 ત્તિથી પૂર્વે અદ્વિતીય બ્રહ્મનું જ અવધારણ કર્યું છે
 માટે બ્રહ્મને વિષેજ અભિન્નનિમિત્તોપાદાનત્વ અં-
 ગીકાર કરવું તે યુક્ત છે. મૂળ સૂત્રમાં જે ‘આદિ’
 પદ છે તેણે કરીને સ્થિતિ અને લય એ બેનું જ ગ્ર-
 હણ કરવું; કેમકે સૂત્રસ્થ ‘યતઃ’ એ પદે કરીને
 “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે યેન જાતા-
 નિ જીવંતિ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિ-
 જ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહેતિ” એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલાં મૂળ-
 કારણને અધીન એવાં જન્માદિ ત્રયનીજ પ્રત્યભિજ્ઞા
 છે; પણ યાસ્ક મુનિયે દેખાડેલા અને અવાન્તર
 કારણને અધીન એવા “જાયતે, અસ્તિ, વર્દ્યતે,
 વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ.” એટલે છ
 ભાવ વિકારોનું ગ્રહણ નહિ એવું જણાવવા માટે
 શ્લોકમાં ‘ઉત્પત્તિ યુત્તિ ક્ષતિઃ’ એ ત્રણનું ઉપા-
 દાન કર્યું છે. મૂળકારણના લાભને અર્થે સૂત્રમાં
 જે ‘યતઃ’ એ તસિલ્ પ્રત્યયાંત પદ છે તેથીજ
 “જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ” એ પાણિનિનાં સૂત્રનાં
 વલ્લી ઉપાદાનત્વનો લાભ થયે છતે જે સ્થિતિ
 રૂપનું ગ્રહણ કર્યું, તે લક્ષણ ત્રયના સંગ્રહને અર્થે

એમ કેટલાએક કહેછે; બીજા તો નિમિત્તમાત્રને વિષે પણ પંચમી વિભક્તિનું અનુશાસન છે, માટે જે લયનું આધારત્વ કહ્યું તે ઉપાદાનત્વના લાભને અર્થે, અને સ્થિતિનું કારણત્વ જે કહ્યું, તે તો ચેતનત્વના લાભને અર્થે, માટે જન્માદિ ત્રયનાં ગ્રહણે કરીને લઘ્વ થયું જે અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણત્વ તેજ લક્ષણ એમ કહેછે; વાસ્તવથી તો જે લક્ષણ તે લક્ષ્યના પરિચયને અર્થે છે, અને જે અદ્વિતીય એવું લક્ષ્ય તે અધ્યારોપ અપવાદે કરીને કાર્યવર્ગને વિષે મિથ્યાત્વનો નિર્ણય વિના પરિચય કરી શકાતુંજ નથી; માટે મિથ્યાત્વના નિર્ણયે કરીને લક્ષ્યના પરિચયમાં ઉપયોગી હોવાથી જન્માદિ ત્રયનું ગ્રહણ કર્યુંછે. અચિન્ત્ય જેની રચના એવાં સર્વ જગત્તું રચન અચેતન એવાં પ્રધાનાદિકથી રચી શકાયજ નહિ, માટે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ સંપન્ન એવું શ્રુત્યુક્ત બ્રહ્મજ જગત્તું કારણ સિદ્ધ થાયછે, એ તાત્પર્યાર્થ.

જગત્તની રચનાથી કારણને વિષે સર્વજ્ઞત્વાદિક સિદ્ધ થાયછે એટલુંજ નહિ; કેિંતુ સૃજ્યતું એક-દેશભૂત અને સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશનને વિષે સમર્થ અને સમસ્ત એવાં વિદ્યાસ્થાનોયે કરીને ઉપવૃત્તિ હિત એવાં ઋગ્વેદાદિરૂપ શાસ્ત્રનું જે પુરુષ નિશ્વાસ-

ની પેટે અનાયાસે કરીને પ્રકાશન, તે પણ કારણ-
 ને વિપે સર્વજ્ઞત્વાદિક ધર્મને સાધવામાં સમર્થ છે;
 એવા અભિપ્રાયે ગર્ભિત એવાં “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્”
 એ સૂત્રને અર્થધર્મી પઠન કરેછે કે ‘યન્ન શાસ્ત્ર-
 કયોનિઃ’ એટલે જે બ્રહ્મ ઋગ્વેદાદિક શાસ્ત્રનું
 એક જનક હોવાથી પણ સર્વજ્ઞ છે; અથવા
 “જન્માદ્યસ્ય યતઃ” એ સૂત્રે કરીને તથા તે-
 ની મૂલ્યજૂત “યતોવા ઇમાનિ” એ શ્રુતિયે કાર-
 ãને વિપે કાર્યલિંગક અનુમાનરૂપ પ્રમાણ પ્ર-
 દર્શન કરાવ્યું, તે અનુમાનથી પ્રધાનાદિકને વિપે
 પણ કારણપણું પ્રાપ્ત થશે એવી વાદિની આશંકા
 થયે છેતે “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” એ સૂત્રનાં અ-
 ર્થાંતરને કહેછે કે, જે બ્રહ્મ એક શાસ્ત્રજ છે યો-
 નિ (પ્રમાણ) જેનું એવું છે. ‘શાસ્ત્રકયોનિઃ’ એ-
 ટલે બ્રહ્મ વેદૈક પ્રમાણક છે; કેમકે “નાવેદવિ-
 ન્મન્નુતે તં વૃહંતમ્” (વેદનો નહિ જાણનાર પુ-
 રુષ તે વ્યાપક પરમાત્માને જાણી શકે નહિ.)
 “તન્ત્વૌપનિપદમ્પુરુષમ્પૃચ્છામિ” (કેવલ
 ઉપનિપદથીજ ગમ્ય એવા પુરુષને એટલે આત્માને,
 તુંને હું પુછુંછૌં.) ઇત્યાદિ શ્રુતિયે બ્રહ્મને શબ્દ-
 થી ઇતર પ્રમાણોનું અગોચર કહુંછે. શંકાઃ— અ-

નુમાનની દ્વારાયેજ શ્રુતિ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેછે એવી કલ્પનાથી બ્રહ્મને અનુમાનનું ગોચરપણું સંભવશે. સમાધાનઃ— સાક્ષાત્ બ્રહ્મનાં વોધનને વિષે સમર્થ એવી શ્રુતિને અનુમાન દ્વારા વોધકત્વ કલ્પના કરવું, તેમાં કાંઈ પળ પ્રયોજન નથી; તથા એવી કલ્પનામાં શ્રુતિને અનુમાનનીજ અનુવાદક હોવાથી અપ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત થશે, માટે એ કલ્પના અનુચિત છે. વળી જે કાર્ય તે કારણનાં અસ્તિત્વમાત્રને વિષે લિંગ (હેતુ) છે, પળ પ્રધાનજ અથવા બ્રહ્મજ કારણ એ રીતે વિશેષ નિર્ણયમાં લિંગ નથી; કેમકે વહુ એવા તાર્કિકોએ અન્યથા અન્યથા કલ્પના કરીછે, અને વિશેષના નિર્ણયમાં હેતુનો અભાવ પળ છે. બ્રહ્મ જગત્તનું કારણ કહી શકાયજ નહિ; કેમકે “અસ્થૂલમનણ્વહસ્વમદીર્ઘ ” “ ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે ” “ તદેતદ્બ્રહ્મા પૂર્વમનપરમનંતરમવાહ્યં ” इत्यादि શ્રુતિઓએ બ્રહ્મને વિષે સર્વ ધર્મશૂન્યત્વનું પ્રતિપાદન કર્યુંછે. યદ્યપિ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે તથાપિ “ યતો વા ” इत्यादि સૃષ્ટિ વાક્યોનાં પ્રામાણ્યથી તે જેમ દુગ્ધાદિ દધ્યાદિ ભા-

વે કરીને પરિણામ પામેછે; તેમ જગદાકારે કરીને પરિણામ પામે એમ તમે માનશો તો, કૃત્સ્ન પરિણામ માને છો તે જગત્થી અતિરિક્તતાયે કરીને બ્રહ્મને અસત્ત્વનોજ પ્રસંગ આવશે; જો કદા એકદેશે કરીને પરિણામ અંગીકાર કરશો તો, નિરવયવત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનો વ્યાકોપ થશે; વળી કૃત્સ્ન અને એકદેશ વન્ને પક્ષમાં બ્રહ્મને વિષે અનિત્યત્વનો પ્રસંગ પણ આવશે એવી વાદિની શંકા થયે છો તે કહેછે કે, ‘માયયા’ એટલે “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરં” इत्यादि શ્રુતિનાં પ્રામાણ્યથી અઘટિત અર્થનાં ઘટનને વિષે સમર્થ એવી માયાયે કરીને બ્રહ્મને વિષે કારણત્વાદિ ધર્મો સંભવેછે. અભિપ્રાય એ છે કે, જો કદા પરિણામવાદનું આશ્રયણ કરીને સર્વ પણ કાર્યવૃંદ કારણની સાથે સમાન છે સત્તા જેની એવું અંગીકાર કર્યું હોય, ત્યારે તો કૃત્સ્ન પરિણામ અથવા એકદેશ પરિણામ પક્ષને વિષે પૂર્વોક્ત દોષ પ્રસક્ત થાય; પરંતુ અમો પરિણામ પક્ષ અંગીકાર કરતા નથી, કિંતુ વિ-

૧ “કારણેન સપસત્તા કોન્યથા ભાવઃ પરિણામઃ”

અર્થઃ—કારણની જોડે સમાન છે સત્તા જેની એવી જે અન્યથા જાણ તે પરિણામ. જેમ હેમનું કુંડલ.

વર્તવાદનું આશ્રયણ કરીયે છેયે, માટે રજ્જુ આ-
દિકને વિપે સર્પાદિકની પેઠે અવિકૃત એવાંજ વ-
સ્તુને વિપે અજ્ઞાનથી અધ્યાસ કર્યું એવું કાર્યવૃંદ
વસ્તુતાથી અધિષ્ઠાનનો સ્પર્શ કરતુંજ નથી, વાસ્તે
તેને દૂષિત કરવાને સમર્થ છે નહિ. અદ્વિતીય વ-
સ્તુને વિષેજ જગત્તનાં કારણત્વના નિર્વાહને અર્થે
કલ્પી એવી માયા ધર્મિયાહકમાનથી (સૃષ્ટિશ્રુ-
તિનાં પ્રામાણ્યથી) અને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી
મિથ્યાભૂતજ સિદ્ધ થાયછે, માટે મિથ્યાભૂત મા-
યાયે કર્યું એવું જે જગત્કારણત્વ તેણે કરીને બ્રહ્મને
વિકારિપણું પ્રસક્ત થાયજ નહિ. ત્યાંહાં ભાવ્ય:-

“ યત્ર હિ યદધ્યાસસ્તદ્ગતેન દો-
ષેણ ગુણેન વાઽણુમાત્રેણાપિ સ ન
સંવધ્યત ઇતિ ”

અર્થ:- જેને વિપે જે અધ્યાસ કર્યું તે અધિ-
ષ્ઠાન તે અધ્યસ્તના અણુમાત્ર પણ ગુણે કરીને વા
દોષે કરીને સંબંધ પામતું નથી.

ત્યારે વાસ્તવથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું? એવી આ-
કાંક્ષા થયે છતે “યતો વા” એ વાક્યે કરીને ઉ-
પક્રમ કરેલાં જગત્કારણત્વનું નિગમન (ઉપસં-
હાર) કરનાર એવાં “આનન્દોબ્રહ્મેતિ વ્યજા-

નાત્” એ વાક્યથી તથા બ્રહ્મ વહ્નીમાં સ્થિત એવા
 “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” એ મંત્રથી સત્, ચિ-
 ત્, આનન્દ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપલક્ષણને
 કહેછે કે, જે સહજ (સ્વાભાવિક) એવું સુખ
 (પરમાનન્દ) એજ મિથ્યાભૂત સર્વ પ્રપન્ચના
 બાધનું અવધિભૂત છે માટે સત્ય અને એજ હેતુથી
 અદ્વૈત (દ્વૈત રહિત) તથા નિરાવરણસ્ફૂર્તિસ્વભાવ-
 થી સંવિત્સ્વરૂપ એવું જે વસ્તુ તે બ્રહ્મ. ત્યારે તે
 બ્રહ્મનું ગ્રાહક કોણ ? એવી શંકાનાં નિરાકરણને
 અર્થે કહેછે કે, તે બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે એટલે ભા-
 રૂપ હોવાથીજ જેમ એક દીપ અન્ય દીપની અ-
 પેક્ષા કરતો નથી તેમજ બ્રહ્મ સ્વ અને પર પ્રકાશ-
 ને વિષે જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષાએ રહિત છે. ઉક્ત
 સ્વરૂપ બ્રહ્મને વિષે સર્વ વેદાન્તોનાં તાત્પર્યનું પ-
 ર્યવસ્થાન દેખાડનાર “ તત્તુસમન્વયાત્ ” એ
 સૂત્રનું અર્થથી પઠન કરેછે કે—‘ શ્રુતિ શિશ્વરગિ-
 રાં ’ એટલે “ તં હત્રીન્ ગિરિરૂપા નવિજ્ઞાતા-
 નિવ દર્શયાંચકાર” આ શ્રુત્યંતરને વિષે વેદોને
 પર્વતના આકારે પ્રદર્શનની પ્રસિદ્ધિ છે માટે પર્વ-
 તરૂપ વેદોનાં શિશ્વરરૂપ જે વાક્યોની અર્થાત્ સર્વ
 વેદાન્તવાક્યોની ‘તાત્પર્યભૂમિ’ એટલે પરમ વિશ્વાં-

તિ સ્થાન, 'સૈવ' એટલે તે બ્રહ્મજ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારનું બ્રહ્મ હો, તેને કરીને અમારે શો અર્થ? એવી શંકા થયે છે તે પરમ પુરુષાર્થને વિષે પર્યવસાન પામનાર વાક્યાર્થને દેઘાડેછે કે, એ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મ 'સ્વાત્મૈવ' એટલે સ્વકીય પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપજ છે, તટસ્થ નહિ. જે સ્વતઃસિદ્ધ બ્રહ્મથી અભિન્ન પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપને 'વિદિત્વા' એટલે શ્રવણાદિ ઉપાયે સાક્ષાત્કાર કરીને 'સંતઃ' એટલે શાન્ત્યાદિ સંપન્ન અધિકારીઓ 'જનિમૃતિજલધિં' એટલે જન્મમરણે કરીને ઉપલક્ષિત એવા અનન્ત દુઃસ્વરૂપ સમુદ્રને આજ જન્મને વિષે એટલે જે કાળે જ્ઞાનોદય હોય તેજ કાળે 'નિસ્તરન્તિ' એટલે નિઃશેષે કરીને તરેછે; અર્થાત્ જીવન્મુક્ત થઈને પુનઃ સંસારને પામે નહિ.

સૂત્રના ચારે અધ્યાયનો સંક્ષેપમાં નિષ્કૃષ્ટ અર્થ.

શ્રી વ્યાસ ભગવાન્ સૂત્રકાર "અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા" ૧ એ સૂત્રે કરીને સુમુક્ષુ પુરુષે ત્રિવિધ પરિચ્છેદ રહિત પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મનો વિચાર કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી વિચારવા યોગ્ય બ્રહ્મનું લક્ષણ શું અને પ્રમાણ શું? એવી આકાંક્ષા થયે છે તે "જન્માદ્યસ્ય યતઃ" ૨ એ સૂત્રથી લક્ષણનો તથા "શાસ્ત્રયોનિત્વાત્" ૩

ए सूत्रथी प्रमाणनो उपन्यास करीने, शास्त्र तो कार्यपर छे, माटे सिद्धब्रह्मपरता केम संभवे? एवी वादिनी शंका थये छते “ तत्तु समन्वयात् ” ४ ए सूत्रे करीने शास्त्रने कार्यपरतानो निरास पूर्वक सिद्धब्रह्मपरतानुं बहु प्रकारनी अनेक युक्तिथी प्रतिपादन कर्था नंतर “ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” ५ ए अधिकरणे करीने प्रधानने विषे जगत्कारणतानुं खंडन अने ब्रह्मने विषेज सर्व वेदान्तोनां गतिसामान्यनी प्रतिज्ञा करीने तेज गतिसामान्यने “ आनन्दमयोभ्यासात् ” ६ अहींथी आरंभीने प्रथम, द्वितीय अने तृतीय पादे करीने अन्यार्थत्वनी शंकानो निरास पूर्वक उपपादन कर्था नंतर चोथा पादमां केटलाएक अधिकरणथी प्रधानने विषे अशब्दपणानो एटले अवैदिक प्रतिपादितपणानो विस्तार करीने प्रमाणनो उपन्यास एटले कथन कर्थाथी अनन्तर “ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ” ए अधिकरणथी ब्रह्मने विषे जगत्तुं उपादानपणुं तथा निमित्तपणुं एटले अभिन्ननिमित्तोपादानपणानुं व्याख्यान करीने पेहेला समन्वयाध्यायनी समाप्ति करता हवा.

त्यार पछी बीजा अध्यायमां पेहेला पादे करीने पोताना सिद्धान्त पक्षमां सांख्य, योग, वैशेषिकादिकनी स्मृतियोना विरोधनो परिहार करीने ते सांख्यादिये अद्वैत समन्वयने विपे उद्भावन (प्रकट) करेला सर्व तर्क विरोधने पण सम्यक् प्रकारे परिहार करता हवा. त्यार पछी द्वितीय पादे करीने सांख्य, वैशेषिक, नैयायिक, बौद्ध, क्षणिक, पाञ्चरात्रादिकना पक्षोने विपे अत्यंत निःसार युक्त्याभासे करीने कल्पितपणुं स्फुट केटलां एक अधिकरणे करीने दर्शाविने तेमणे मानेला तटस्थ ईश्वरने पण प्रमाण युक्तिनां राहित्यथकी निरास करता हवा. त्यार पछी तृतीय पादे करीने भूतभोक्तानी प्रतिपादक श्रुतिना तथा चतुर्थ पादे करीने लिंग देहनी श्रुतियोना परस्पर विरोधने निराकरण करता हवा; ए प्रकारे अद्वैतने विपे समन्वयना विरोधने निरास करीने बीजा अविरोधाध्यायनी समाप्ति करता हवा.

त्यार पछी त्रीजा साधनाध्यायमां पेहेला पादे करीने संसारी जीवनी आ लोक पर लोकमां गति आगतिनुं निरूपण पूर्वक संसार दोषथी विवेचना करीने अधिकारीनुं विशेषणभूत वैराग्यने दृढ कर्या पछी द्वितीय पादे वाक्यार्थज्ञान-

मां अंगपणाए करीने जाग्रदादि अवस्थाओधी विवेचना कर्या नंतर शुद्ध त्वंपदार्थने देखाडीने पछी सकळ द्वैत प्रपंचनो निरास पूर्वक तत्पदार्थने पण विवेचना करी देखाडता हवा. त्यार पछी तृतीय पादे विद्याना भेद अभेदे करी गुणना उपसंहार अनुपसंहारने देखाडता छता चतुर्थ पादना “ पुरुषार्थोन्तः शब्दादिति वादरायणः ” ए प्रथमाधिकरणे करीने कर्मथकी निरपेक्ष एवां ब्रह्मज्ञाननेज मोक्षनी साधनतानुं प्रसाधन करीने अने ते ब्रह्मज्ञाननी उत्पत्तिने विषे संन्यास शान्त्यादि अन्तरङ्ग साधनोने तथा यज्ञ दानादि बहिरङ्ग साधनोने देखाडीने ज्ञानना साधनोनी अनुष्ठान करनार अधिकारी पुरुषने “ असति प्रतिबन्ध इहैव फलं सति च तस्मिन्नमुत्र च ” ए छेळां अधिकरणे फल देखाडीने तृतीय साधनाध्यायनी समाप्ति करता हवा.

त्यार पछी चतुर्थ फलाध्यायना पेहेला पादमां “ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ” ए अधिकरणे करीने ब्रह्मसाक्षात्कार पर्यंत श्रवणादिकनी आवृत्तिने कर्तव्यताये देखाडीने “ आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ” ए अधिकरणे करीने

જીવ બ્રહ્મની એક્યતારૂપ અર્ચંડવાક્યાર્થને સમ્યક્ પ્રકારે દેખાડ્યા પછી સગુણ નિર્ગુણોપાસક જીવત્ પુરુષને વિષે પાપપુણ્યનો વિનાશરૂપ મુક્તિ દેખાડીને, અનન્તર સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસક પુરુષને ક્રમ મુક્તિનું કથન કરીને, દ્વિતીય પાદે તેજ સગુણોપાસકના ઉત્ક્રાન્તિ પ્રકારનું વર્ણન કર્યા પછી ત્રીજા પાદે કરીને તેજ સગુણોપાસકને ઉત્તર માર્ગનો વિચાર પૂર્વક કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ દેખાડીને તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને ગતિઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિપેદ્ય કરીને, અનન્તર ચતુર્થ પાદે બ્રહ્માત્માની એક્યતાયે અવસ્થાનરૂપ નિર્ગુણ વિદ્યાનું ફલ વર્ણન કરીને અને સગુણ વિદ્યાનું ફલભૂત બ્રહ્મ લોકને વિષે એશ્વર્ય ઉપપાદન કરીને, અન્તે તે સગુણવેત્તાઓને “ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ” એ સૂત્રનો મૂલભૂત શ્રુતિઃ—

“ ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરાવર્તતે ”

એ રીતે બ્રહ્મોપદેશો કરીને મુક્તિ દેખાડીને ઉપરામ પામતા હવા.

इति श्री मदुदयशंकरात्मज गौरीशंकर
विरचिते स्वरूपानुसंधाने पष्ठी

પ્રક્રિયા સમાપ્તા. ૬

अथ श्री स्वरूपानुसंधाने

सप्तम प्रक्रिया प्रारंभः ७.

स्मृति प्रस्थान.

जेनां के (१) श्री मद्भगवद्गीता, (२)
श्री विष्णुसहस्रनाम, (३) श्री सनत्सुजातीय
ए त्रण भाष्य छे; तेमां प्रथम—

(१) श्री मद्भगवद्गीता भाष्यना
अनुसारे विचार.

मंगलाचरण.

“ ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्ड-
मव्यक्त संभवम् । अण्डस्यान्तस्त्रि-
मे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥१॥ ”

कर्मनिष्ठा अने ज्ञाननिष्ठा ते मध्ये कर्मनिष्ठा
उपायभूत छे, अने ज्ञाननिष्ठा उपेयभूत छे; ए
वन्ने निष्ठाने अधिकार करीने प्रवृत्त थयेलां गीता-
शास्त्रने व्याख्यान करवाने इच्छता भगवान् श्री

ભાષ્યકાર, વિઘ્નોની શાંતિ આદિ પ્રયોજનની સિદ્ધિ તથા શિષ્ટાચારનાં પ્રતિપાલનને અર્થે ઇષ્ટદેવતાતત્ત્વનું અનુસ્મરણરૂપ મંગલાચરણને સંપાદન કરતા છતા, નારાયણ પદથી વાકી એવાં પદે કરીને આ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપનિષદરૂપજ છે તેની સાથે ઇતિહાસ પુરાણોની પણ એકવાક્યતા કરવાના અભિપ્રાયથી, અંતર્યામિ છે વિષય જેમાં એવા એક પૌરાણિક શ્લોકનું ઉદાહરણ આપેછે.

‘ૐનારાયણ’ ઇતિ. નર એટલે જે હૈશ્વરપુરુષ તેથી ઉત્પન્ન થનાર આંખ નારા કહેવાયછે; તે નારા એટલે જલ જે ભગવાનનું અયન(શયન સ્થાન)રૂપ છે, માટે તે ભગવાન નારાયણ કહેવાયછે; એ રીતે નારાયણ શબ્દનો અર્થ સ્થૂઘદૃષ્ટિ પુરુષોયે કહ્યોછે.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ પુરુષો તો નારાયણ શબ્દાર્થનું વ્યાખ્યાન કરેછે કે ‘નર’ શબ્દે કરીને સ્યાવર જંગમરૂપ સર્વ શરીરો કહેવાયછે, અને તે ‘નર’ એટલે શરીરોને વિષે નિત્યે સન્નિહિત એવા જે ચિદાભાસો તે ‘નાર’ કહેવાયછે; તે નારોનો એટલે ચિદાભાસોનો જે ‘અયન’ (આશ્રય) અ-

૧ “ અપ એવ સસર્નાદી તાસુ વીર્યમયાશિપત્ । તદંડમમવદ્દેમં
સહસ્રાંશુસમપ્રજમ્ ॥ ૧ ॥ ”

ર્થાત્ નિયામક એવો જે અંતર્યામી તે નારાયણ કહેવાયછે. જે નારાયણને ઉદ્દેશ કરીને નારાયણાચ્ય અંતર્યામિ બ્રાહ્મણ વેદાન્તોમાં પઠન કર્યુંછે, એ નારાયણ પદે કરીને ગીતાશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય એવું જે ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ તે શ્રી ભાષ્યકારે ઉપદેશ કર્યું. ત્યાંહાં શંકા:— પરમાત્માને માયાના સંવંધથી અન્તર્યામિપણું અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્યપણું કહેવું જોડે; અન્યથા એટલે એમ નહિ માનીયે તો નિર્વિકાર, અસંગ, અવિષય, અદ્વિતીય એવા પરમાત્માને વિષે અન્તર્યામિત્વ અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્યત્વ ઘટે નહિ, માટે માયાનો સંવંધ અંગીકાર કર્યે છતે શુદ્ધતાની અસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ; તેમ છતાં ગીતાશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનના પ્રારંભને વિષે પરદેવતા(શુદ્ધસ્વરૂપ)નું સ્મરણ કેમ સંભવે ? શુદ્ધ તત્ત્વનું જે સ્મરણ તેજ અભીષ્ટ ફલની પેઠે અભિષ્ટ હોવું જોડે! સમાધાન:— ‘પરોઽવ્યક્તાત્’ એટલે જે નારાયણ અવ્યક્ત(માયા)થી પરુ છે એટલે માયાના સંસ્પર્શે રહિત છે ત્યાંહાં શ્રુતિ:— “અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ” (હિરણ્યગર્ભાદિકની અપેક્ષાએ પર એવું જે અક્ષર

૧ “આલોઙ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ વિચાર્ય ચ પુનઃપુનઃ ।
ઇદમેકં મુનિષ્વરં ધ્યેયો નારાયણઃ સદા ॥ ૧ ॥”

એટલે અવ્યાકૃત તેથી પણ પરમાત્મા પર છે.)ય-
 યપિ વાસ્તવ સ્વરૂપે માયાસંબંધનો અભાવ છે તો
 પણ કલ્પિત માયાસંબંધનો અંગીકાર કરીને અંત-
 ર્યામિત્વ શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્યત્વ કહ્યું છે એમ સમજવું. જે
 અવ્યાકૃતથી ईश्वरનો વ્યતિરેક એટલે દૃઢકૃપણું
 વિવક્ષિત છે તે અવ્યક્ત યદ્યપિ સાક્ષિસિદ્ધ છે
 તો પણ કાર્યલિંગક અનુમાનને કહે છે 'અંડમ-
 વ્યક્ત સંભવમ્' એ પદે કરીને. શી રીતે કે અપં-
 ચીકૃત એવાં જે પંચભૂતો તદાત્મક એવું જે હિર-
 ણ્યગર્ભ તત્ત્વ તે અંડ કહેવાય છે, અને એ અંડ
 પૂર્વોક્ત એવાં અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રુતિ સ્મૃ-
 તિયોમાં પણ મૂળ કારણ અવ્યક્તથી હિરણ્યગર્ભ-
 ની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; તેમ છતાં હિરણ્યગર્ભરૂપ
 કાર્યલિંગે કરીને કારણભૂત અવ્યક્તની સિદ્ધિ થ-
 ઇ. યદ્યપિ શ્રુતિસ્મૃતિયોથી હિરણ્યગર્ભ જાણવામાં
 આવે છે; તથાપિ તેને વિષે કાર્યલિંગક અનુમાન
 પણ છે એમ માનતા છતાં ઉત્તરાર્દે કરીને વિરા-
 ટ્ની ઉત્પત્તિ દેખાડે છે. પૂર્વોક્ત એવાં હિરણ્યગર્ભ-
 રૂપ અંડની અંદર વિરાટાત્મક એવા આ શૂરાદિ
 લોકો રહે છે. જે કાર્ય તે કારણની અંદરજ રહે છે
 માટે હિરણ્યગર્ભની અંદર રહેનારા વિરાટાત્મક
 એવા શૂરાદિ લોકો હિરણ્યગર્ભે સ્વજ્યા છે એ રીતે

विराटरूप कार्यालिंगे करीने हिरण्यगर्भरूप कारण-
नी सिद्धि थई. भूरादि लोकोनेज पंचोकरण करे-
लां एवां जे पंचभूतो, तदात्मक जे विराट् त-
द्रूपे करीने 'सप्तद्वीपा' ए चोथा पादे करीने व्यु-
त्पादन करेछे. "सा पृथिवी अभवत् " आ
श्रुतिमां पृथिवी शब्दे करीने विराट्नुं कथन क-
र्युंछे, माटे सप्तद्वीपवाळी मेदिनीये करीने सर्व
लोकात्मक एवो विराट् जाणंवो. च शब्दे करीने
पूर्वे हिरण्यगर्भाख्य अंडनी अंदर विराट्नी स्थि-
ति कथन करी हती तेनी साथे एनी उत्पत्तिनो
समुच्चय सूचन कर्योछे. हि एटले निश्चे परमा-
त्माज मायाद्वाराये सर्व जगत्नुं उत्पादन करीने
पछी स्वस्वरूपनां ज्ञानवडे स्वस्वरूपमांज अंतर्भाव
करीने अखंड, एकरस, चिदात्मस्वरूपे स्वमहिमा-
ने विषे रहेछे ए तात्पर्य.

आ श्लोकमां नारायण पदे करीने ब्रह्मात्मै-
क्यरूप विषय सूचन कर्यो; शी रीते के, जे नार
एटले चिदाभास जीवो ते त्वं पदना वाच्यार्थ छे;
तेमनो अयन एटले आश्रयभूत जे नारायण ते
तत्पदनो वाच्यार्थ छे; तेम छतां कल्पितने अ-
धिष्ठानथी अनतिरिक्त होवाथी शुद्ध लक्ष्यांशमा-
त्रने लइने जीव ब्रह्मनी एकतारूप विषय सूचन

કર્યો; તેણે કરીને અર્થાત્ વિષયવિષયિભાવ સંબંધ પળ ધ્વનિત કર્યો. 'પરોવ્યક્તાત્' એ પદે કરીને માયાસંસ્પર્શના અભાવનાં કથનથી સર્વાનર્થની નિવૃત્તિ અને નિરતિશયાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષાશ્વ્ય પ્રયોજન પળ સૂચન કર્યું; અને તેણે કરીને તે મોક્ષની કામનાવાળો સાધન સંપન્ન જે પુરુષ તે અધિકારી પળ દ્યોતન કર્યો. અવશિષ્ટ એવા 'તુ' શબ્દે કરીને પરમાર્થ વસ્તુને વિષે વાસ્તવ એવું અદ્વિતીયત્વ સૂચન કર્યું; અને તેણે કરીને પરમાર્થ વસ્તુદ્વારાયે જ્ઞાનનિષ્ઠાને પરમ વિષયત્વ અને તેની ઉપાયશ્રૂત કર્મનિષ્ઠાને અવાંતર વિષયત્વ પળ અર્થાત્ કથન કર્યું એમ અવધારણ કરવું.

તે નારાયણ ભગવાન્ આ જગત્ને સ્વજીને તેની સ્થિતિ(પ્રતિષ્ઠા)ને કરવાની ઇચ્છા કરતા છતા પ્રથમ મરીચ્યાદિ પ્રજાપતિઓને સ્વજીને તેમની પાસે વેદોક્ત એવા કર્મનિષ્ઠારૂપ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મને ગ્રહણ કરાવતા હતા. ત્યાર પછી બીજા સનકાદિક મુનિઓને સ્વજીને તેમની પાસે જ્ઞાન વૈરાગ્ય લક્ષણ નિવૃત્તિ ધર્મને ગ્રહણ કરાવતા હતા. તે ધર્મનો દીર્ઘ કાલે હાસ થયે છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થયે છે, વર્ણશ્રમોનાં અસં-

કરપણાને પાલન કરવાને ઇચ્છતા શ્રી નારાયણ ભગવાન્ વસુદેવથી દેવકીને વિષે કૃષ્ણરૂપે પ્રકટ હોતા હવા. તે શ્રી કૃષ્ણ શોકમોહરૂપ મહોદધિ-ને વિષે નિમગ્ન એવા અર્જુનને અધિકારી કરીને સર્વ લોકોના અનુગ્રહને અર્થે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ દ્વિવિધ ધર્મને ઉપદેશ કરતા હવા. તે નિષ્ઠાદ્વયને વ્યાસ ભગવાન્ ગીતાસ્થ સપ્તશત શ્લોકરૂપે કરીને નિવંધન કરતા હવા.

ભાષ્યકાર કહેછે કે, સર્વ વેદોનો સારસંગ્રહરૂપ એ ગીતાશાસ્ત્રનું યદ્યપિ બીજા અનેક પંડિતોયે વ્યાખ્યાન કર્યુંછે, તો પણ અતિ ગૂઢાર્થ હોવાથી મુમુક્ષુ જને યથાર્થરૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ, કિંતુ વિરુદ્ધ અર્થનું ગ્રહણ થાય, માટે સુખે કરીને વાસ્તવ અર્થનું ગ્રહણ કરાવવાને અર્થે હું સંક્ષેપે વ્યાખ્યાન કરીશ.

ગીતાશાસ્ત્રનાં ત્રણ પદ્મો છે; તેમાં પ્રથમ પદ્મમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિને અર્થે યજ્ઞ, દાન, તપ વિગેરે નિષ્કામ કર્મો પ્રતિપાદન કર્યાંછે, અને બીજાં પદ્મમાં ચિત્તની એકાગ્રતાને અર્થે ભગવદ્ભક્તિરૂપ અંતરંગ્ગ બહિરંગ્ગ ઉપાસના પ્રતિપાદન ક-

૧ " લોકેસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનગ્ધ । જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન દોહિનાં ॥ ૧ ॥ "

રીછે; તથા ત્રીજાં પદ્ધમાં આત્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એમ છે કે, પ્રથમ પદ્ધત્વં પદાર્થનાં શોધનને અર્થે છે, અને બીજું પદ્ધતત્ પદાર્થનાં શોધનને અર્થે છે, તથા ત્રીજું પદ્ધતત્ત્વં પદાર્થની એકતારૂપ અલંકાર વાક્યાર્થનાં પ્રતિપાદનને અર્થે છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં પ્રથમ અધ્યાયે કરીને ઉપોદ્ધાત(કથાની સંગતિ)નું કથન કર્યું, અને સૂત્રરૂપ બીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ દેહાદિકને વિષે હુંપણાના તથા દ્રોણ ભીષ્માદિકને વિષે મ્હારાપણાના અધ્યાસથો અર્જુનને વિષે સ્વધર્મના ત્યાગની મતિ અને સર્વે અનર્થોના બીજાશ્રૂત શોક મોહમાં નિમગ્નપણું નિરૂપણ કર્યું છે. પછી અર્જુને “કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ” એ શ્લોકે કરીને કહ્યું કે આત્મા અનાત્માના વિવેકને વિષે મૂંઢ છે ચિત્ત જેનું અને દૈન્ય દોષે કરીને ઉપહત છે સ્વભાવ જેનો એવો હું તમને શરણે થઈને પુલુંછીં કે, ‘જે નિશ્ચિત શ્રેય હોય તે કૃપા કરીને કહો.’ તેથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને તેને શોક મોહથી ઉદ્ધરણ કરવાને અર્થે “અશોચ્યાન્” તથા “નત્ત્રેવાહં” इत्यादि શ્લોકે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહાદિકથી આત્માને ઇત્યક્ કરીને તેને વિષે

નિત્યપણું અને દૈહાદિકને વિષે અનિત્યપણું કથન કર્યા પછી વાસ્તવ આત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિથી શોક મોહની અકર્તવ્યતા ઉપસંહાર કરીને પરમાર્થ દર્શનરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા કથન કરીને તેની પ્રાપ્તિને વિષે ઉપાયશ્રૂત એવી નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠાનો ઉપક્રમ કરીને તેનીજ પ્રશંસા પૂર્વક આવશ્યકતા કથન કરી; અને તે નિષ્કામ કર્મનાં અનુષ્ઠાને કરીને જ્યારે ત્હારી બુદ્ધિ આત્માને વિષે નિશ્ચલ થશે ત્યારે તું પરમાર્થ દર્શનરૂપ યોગને પામીશ. એ રીતે અર્જુનને ઉપદેશ કર્યે છતે આ બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં સ્વસંવેદ્ય તથા પરસંવેદ્ય એવાં લક્ષણો કથન કરીને મોક્ષનું કારણ કહેછે કે, જે પુરુષ રાગદ્વેષે રહિત અને પોતાને અધીન એવાં ઇન્દ્રિયોયે કરીને અવર્જ્ય વિષયોને ગ્રહણ કરે, અને જેનું અંતઃકરણ સ્વાધીન હોય તે પ્રસાદ એટલે સ્વસ્થતાને પામે; અને પ્રસાદ થયે છતે આધ્યાત્મિકાદિ સર્વ દુઃસ્વોની હાનિ થાય. વળી પ્રસન્ન છે ચિત્ત જેનું એવા પુરુષની બુદ્ધિ શીઘ્ર આત્માકાર થઈને નિશ્ચલ હોયછે એ આત્માકાર બુદ્ધિ અયુક્ત એટલે અસમાહિત અંતઃકરણવાળાને પ્રાપ્ત થાય નહિ; માટે હે અર્જુન ! જે યતિયે સર્વ પ્રકારે વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ ક-

યીં હોય તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત જાણવી. સર્વ પ્રાણીઓની જે નિશાતુલ્ય આત્મનિષ્ઠા તેને વિષે પ્રવુદ્ધ પુરુષ જાગેછે, અને જે પ્રાણી અહં મમ અભિમાનને વિષે જાગેછે, તેને જ્ઞાની લોક નિશારૂપ માનેછે; જેમ ઇતર પ્રાણીઓની જે નિશા તે ડલૂકાદિકને દિવસરૂપ છે, અને ડલૂકાદિકનો જે રાત્રિરૂપ દિવસ તે ઇતર પ્રાણીઓને નિશારૂપ છે. તેમ; માટે સર્વ કામોનો ત્યાગ કરીને જે સંન્યાસી અહંમમતાયે રહિત હોય, તેજ શાન્તિ(મોક્ષ)ને પામે; પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયે છતે વિમોહ પામે નહિ; વળી ઉત્તર વયમાં પળ એ સ્થિતિમાં રહિને મોક્ષ પામે, તો જે પુરુષ બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસ કરીને યાવજ્જીવ એ સ્થિતિમાં રહ્યો છતો મોક્ષ પામે તેમાં શું કહેવું ?

પૂર્વોક્ત અધ્યાયમાં કથન કરી જે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા તેમનાંજ વિશેષ વ્યાખ્યાનરૂપ ત્રીજાથી આરંભીને સત્તરમા અધ્યાય પર્યંત છે; તેનો વિસ્તાર સ્વામિ શ્રી ચિદ્ધનનાનંદજીયે કરેલી ગીતાની ભાષા ટીકાના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં નિરૂપણ કરેલો છે; તથા અઠારમા અધ્યાયમાં કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉપસંહાર કર્યોછે. ત્યાંહાં કર્મનિષ્ઠાના ઉપસંહારનો શ્લોક:-

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મધ્યાત્મી માં
નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્ર-
તિજાને પ્રિયોસિ મે ॥ ૧ ॥

અર્થ:- “તતોવક્ષ્યામિ તે હિતમ્” એ પાછઠ્ઠ-
નાં વાક્યે કરીને પ્રતિજ્ઞા કરેલા “હિતતમ”
અર્થને શ્રી ભગવાન કહેછે કે, હે અર્જુન ! તું મ્હારે
વિષેજ છે મન જેતું એવો અને મ્હારુંજ ભજન ક-
રનાર, તથા મ્હારુંજ યજન કરનાર એવો થા,
તથા મનેજ નમસ્કાર કર ! એ રીતે વાસુદેવરૂપ
જે હું તે મ્હારેવિષે સમર્પણ કર્યાંછે સર્વે એવાં
સાધ્યસાધન અને ફલો જેણે એવો છતો મનેજ
પામીશ એ પ્રમાણે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને ક-
હુંછો; કેમકે તું મને પ્રિય છો. આ શ્લોકનો તા-
ત્પર્યાર્થ એ છે કે, ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા સત્યજ છે
એમ જાણીને ભગવાનની ભક્તિથી મોક્ષ ફલ અ-
વશ્ય પ્રાપ્ત થશે એવું અવધારણ કરીને ભગવાનના
શરણને વિષેજ એક તત્પરતા રાખવી. ૧

કર્મનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્યરૂપ જે ईશ્વરશરણતા
તેનો લપ્સંહાર કરીને હવે કર્મ, યોગ, ત્યાગ,
નિષ્ઠાનું ફલરૂપ અને સર્વ વેદાન્તોમાં પ્રતિપાદન
કરેછું એવું જે સમ્યક્ દર્શન તેને કહેછે.

સર્વે ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં
વ્રજ । અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષ-
યિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૧ ॥

. અર્થ:— હે અર્જુન ! સર્વે એવા ધર્મોનો એટલે
પાપપુણ્યરૂપ કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને અર્થાત્ ક-
ર્મોનો સંન્યાસ કરીને સર્વનો આત્મારૂપ અને સર્વા-
ત્મક તથા ईश्वर અપ્રચ્યુતસ્વરૂપ અને સર્વનો ગુરુ
તથા જન્મમરણે રહિત એવા એક મનેજ શરણે થા
એટલે સર્વાત્મક ईश्वરથી અભિન્ન હું છૌં એમ નિ-
શ્ચય કર ! એ રીતે નિશ્ચયવાળા તુંને સર્વે એવાં વંધ-
નરૂપ પુણ્યપાપોથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર
કરાવીને મોક્ષ પમાડીશ, માટે શોક ન કર ! ૧

તેને વિષે પ્રમાણભૂત એવો દશમાધ્યાયનો
૧૧ મો શ્લોક:—

તેપામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ।
નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન
ભાસ્વતા ॥ ૧ ॥

૧ આ ઠેકાણે ધર્મ પદે કરીને અવર્મનું પણ ગ્રહણ કરવું; કે-
મકે “ નાવિરતોદુશ્ચરિતાત્ ” “ ત્યજધર્મમધર્મં ચ ” इत्यादि
શ્રુતિયોમાં પાપ કર્મોનો પણ ત્યાગ વિધાન કર્યો છે.

અર્થ:- પૂર્વોક્તિ એવાં “મચ્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણાઃ”
 इत्यादि वाक्योमां कथंछे ते प्रकारे प्रीति पूर्वक
 મને ભજનાર જે ભક્તો તેમને શ્રેય પ્રાપ્તિ શી રીતે
 થાય, એ પ્રકારે દયાથી હું તેમના અન્તઃકરણમાં
 રહ્યો છતો આત્મા અનાત્માના અવિવેકથી જન્ય
 એવો જે મિથ્યા પ્રત્યય એટલે દેહાદિકને વિષે હું
 મ્હારાપણાનું અભિમાનરૂપ જે મોહ તેરૂપ અંધ-
 કારને મ્હારી અનન્ય ભક્તિ તથા પ્રસાદરૂપ તૈલે
 કરીને સિંચાયેલો, અને મ્હારી ભાવનાનો સંતત
 પ્રવાહરૂપ વાયુયે પ્રેર્યો, તથા બ્રહ્મચર્યાદિક સાધ-
 નોના સંસ્કારવાળી પ્રજ્ઞા છે વાટ જેને એવો, અને
 વિરક્ત એવું અન્તઃકરણ છે આધારપાત્ર જેને એવો
 અને સર્વ વિષયોથી વ્યાવૃત્ત અને રાગાદિ દ્વેષે ક-
 રીને અકલુપિત એવાં ચિત્તરૂપી નિવાત પ્રદેશમાં
 રહેલો, અને નિત્ય પ્રવૃત્ત એવું જે એકાગ્ર ધ્યાન તે-
 થકી જન્ય જે સમ્યક્ દર્શન તેરૂપી પ્રકાશવાળો
 એવા જ્ઞાનરૂપ દીપે કરીને ડપર લેખેલાં મોહાંધ-
 કારને નાશ પમાડુંછૌં.

ए रीते ब्रह्मविद्याना उपदेशभूत एवी श्रीमद्भ-
 गवद्गीता श्री भगवाने समाप्त करीछे; तेनो निष्कृष्ट
 અર્થ ત્રીજી પ્રક્રિયામાં “ किं कर्म किमकर्मेति ”
 तथा “ यस्य नाहं कृतो भावो ” ए स्मृतिनां

વ્યાખ્યાનનાં સ્પષ્ટતાથકી સૂચન કર્યોછે.

છેવટનાં મંગલાચરણનો શ્લોક:—

શોકપટ્કુનિમગ્નં યઃ સાંખ્યયોગોપદે-
શતઃ । ઉજ્જહારાર્જુનં ભક્તં સકૃષ્ણઃ
શરણં મમ ॥ ૭ ॥

અર્થ:— જે શ્રી કૃષ્ણ શોકરૂપી પટ્કુમાં નિ-
મગ્ન થયેલો અને પોતાનો ભક્ત એવો જે અર્જુન,
તેને જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠાના ઉપદેશો કરીને
ઉદ્ધાર કરતા હવા તે શ્રી કૃષ્ણ મ્હારું શરણ (ર-
ક્ષક) છે. ૭

મહાવાક્યરત્નાવલીનું વાક્ય:—

શાસ્ત્રેણ નશ્યેત્પરમાર્થદૃષ્ટિઃ કાર્યક્ષ-
મં નશ્યતિ ચાપરોક્ષાત્ । પ્રારબ્ધ-
નાશાત્પ્રતિભાસનાશ એવં ત્રિધા-
નશ્યતિ ચાત્મમાયા ॥ ૭ ॥

અર્થ:— ‘ શાસ્ત્રેણ ’ એટલે સ્વસ્વરૂપને વિષે
અપ્રવણ છે શીલ જેનું એવા અજ્ઞાની(સ્વસ્વરૂપ-
ના અનભિજ્ઞ)ને સ્વસ્વરૂપ પ્રવણતાનો જે ઉપ-
દેશ કરનાર તે ઉપનિષદ્ વ્યાસસૂત્રાદિ અદ્વૈત

શાસ્ત્ર કહેવાયછે; તે અદ્વૈત શાસ્ત્રના શ્રવણથી જન્ય એવાં પરોક્ષજ્ઞાને કરીને પૂર્વે જે દ્વૈત પ્રપન્ચને વિષે પારમાર્થિક સત્યપણું હતું તેનો નાશ થાય; અને તદનન્તર પ્રપન્ચને વિષે જે ‘કાર્યક્ષમત્વ’ એટલે વ્યાવહારિક સત્યપણું તે પણ મનનથી જન્ય એવાં બ્રહ્માત્મેકત્વનાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય; તદનન્તર જગત્ને વિષે પ્રાતિભાસિક સત્યમાત્રપણું સ્ફુરેછે તે પ્રાતિભાસિક સત્યત્વ પણ નિદિધ્યાસનથી જન્ય એવાં સમ્યક્ જ્ઞાને કરીને એટલે દૃઢ બોધે કરીને પ્રારબ્ધાદિ ત્રિવિધ કર્મોનો નાશ થયે છતે નષ્ટ હોયછે; એ રીતે ત્રણ પ્રકારે આત્માને વિષે અધ્યસ્ત માયા નાશ પામેછે; અર્થાત્ જે કાલે દૃઢ તત્ત્વજ્ઞાન હોય તેજ કાલે વિદ્વાન્ પુરુષ વિદેહ મુક્ત હોયછે. ૧

(૨) શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ ભાષ્યના
અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

સન્નિદાનંદરૂપાય કૃષ્ણાયાક્ષિપ્ત-
કારિણે । નમો વેદાન્તવેદ્યાય ગુરવે
બુદ્ધિસાક્ષિણે ॥ ૧ ॥

अर्थः— सत्, चित्, आनन्द छे स्वरूप जेनुं एवा, अने सदुपदेशे करीने केशनी निवृत्ति कर-
नार, तथा उपनिषद् वाक्ये करीने वेद्य एटले
जाणवामां आवे एवा, अने सर्वना गुरुरूप, तथा
बुद्धिना साक्षिरूप एवा श्री कृष्णने नमस्कार. १

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसार-
बंधनात् । विमुच्यते नमस्तस्मै वि-
ष्णवे प्रभविष्णवे ॥ २ ॥

अर्थः— जेनां स्मरणमात्रे करीने जन्ममर-
णे उपलक्षित एवा संसाररूप बंधनधी प्राणी मु-
क्त थाय, ते सर्वेश्वर एवा विष्णुने नमस्कार. २

अभ्युदय तथा आपेक्षित अमृतभावना हेतु-
भूत एवा वेदोक्त धर्मोने निःशेषताथी श्रवण क-
रीने बुधिष्ठिरे भीष्मपितामह प्रत्ये वक्ष्यमाण प्र-
कारे छ प्रश्नो कर्षा के—

हे भगवन् ! (१) समस्त विद्यास्थानोने विषे एक
देव कोण ? (२) आ लोकमां परम प्राप्य एवं
वस्तु शुं के, जे प्राप्त थये “भिद्यते हृदयग्रंथिः”
इत्यादि श्रुत्युक्त फल प्राप्त थाय ? (३) कह्या

१ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्दत्तिवाचकः । तयोरेक्यं परं-
ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

દેવની સ્તુતિ કરતા છતાં એટલે ગુણકીર્તન કરતા છતાં—તથા (૪) કહ્યા દેવનું વાહ્યાભ્યંતર અર્ચન કરતા છતાં— મનુષ્યો સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ ફલને પામે ? (૫) પૂર્વોક્ત સર્વ ધર્મો મધ્યે તમોને પરમ સંમત પ્રકૃષ્ટ ધર્મ કહ્યો ? (૬) કહ્યા જાપ્યનો જપ કરતો છતો પ્રાણી સંસાર વંધનથી મુક્ત થાય ?

તેના ઉત્તરમાં भीष्मपितामह કહેછે કે (૧) જગતના પ્રભુ એવા નારાયણ દેવને સહસ્રનામે કરીને સ્તુતિ તથા તેનું જ અર્ચન, ધ્યાન, યજન અને નમસ્કાર કરતો છતો આધ્યાત્મિકાદિક સર્વ દુઃખોને અતિક્રમણ કરનારો હોયછે; એને કરીને એમ જણાવ્યું કે, જે શ્રી નારાયણ તે પરમ દૈવતરૂપ છે. (૨) જે નારાયણ પ્રકૃષ્ટ વ્યાપક અને સર્વનું અવભાસક “ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ પરમ ચૈતન્યરૂપ છે, તથા પરમ તપરૂપ છે; “ તપત્યાજ્ઞાપયતીતિ તપઃ ” એટલે આ લોક, પર લોક તથા સર્વ ભૂતોને આંતર રહીને નિયમમાં રાખે તે તપ; એવા નારાયણ દેવ છે. અથવા “તપતિ ઈષ્ટે ઇતિ તપઃ” એટલે અનવચ્છિન્ન ऐश्वर्य જે કરે તે તપ; અર્થાત્ સર્વ-

શ્વર છે; તથા પરમ વ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ એજ છે; તથા પરમ પરાયણ (પુનરાવૃત્તિ શંકાએ રહિત) નિરતિશય આનન્દસ્વરૂપ પ્રાપ્ત્યસ્થાન એજ છે; તથા (૩) ત્હેનીજ સ્તુતિ, અને (૪) ત્હેનાંજ અર્ચનથકી શુભ પ્રાપ્તિ હોયછે. (૫) હૃદયકમલમાં રહેનાર પ્રત્યગાત્મારૂપ જે નારાયણ તેનું ગુણ-સંકીર્તનાદિકે કરીને સદા સત્કાર પૂર્વક અર્ચન કરવું એજ પરમ ધર્મ હું માનુંછું; કેમકે એમાં પશુહિંસાદિક નથી, તથા પુરુષ સંપત્તિ અને દ્રવ્ય સંપત્તિની પણ જરૂર પડતી નથી, અને દેશ કાલાદિકનો નિયમ પણ નથી; તથા (૬) એ નારાયણ દેવના નામના જપથકીજ સંસાર બંધનથી મુક્ત થાય.

એ નારાયણ દેવનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનાં પ્રદાતા એવાં અને શક્તિવૃત્તિથી સગુણસ્વરૂપનાં તથા લક્ષણાવૃત્તિથી નિર્ગુણસ્વરૂપનાં પ્રતિપાદક સહસ્રનામોને વક્ષ્યમાણ પ્રકારે કથન કરુંછો, તે સર્વ પાપ અને ભયનાં હરણ કરનાર સહસ્રનામોને તું ચિત્તની એકાગ્રતાથી શ્રવણ કર!

ॐ વિશ્વં વિष्णુર્વપદ્કારો भूतभव्य-

भवत्प्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावो भू-
तात्मा भूतभावनः ॥ १ ॥

अर्थः— पूर्वे “ यतः सर्वाणि भूतानि ”
अहींथी आरंभीने जंगतना उत्पत्ति, स्थिति, लय-
नुं कारणभूत एवां ब्रह्मने एक परम दैवतपणुं कथन
कर्युं; माटे प्रथम ‘विश्व’ शब्दे करीने सगुण नि-
र्गुण एवं ब्रह्म निर्देश कर्युंछे. आ विश्व(सर्व
जगत्)नुं कारण होवाथी ब्रह्म पण विश्व कहेवा-
यछे. कार्यरूप विश्व शब्दे करीने कारणभूत ब्रह्मनुं
जे ग्रहण ते कार्यभूत एवां विरंच्यादिकनां नामे
करीने विष्णुनीज एटले व्यापक ब्रह्मनीज स्तुति
होयछे. एवी सूचनाने अर्थे छे; अथवा आ विश्व
वास्तवरूपे परम पुरुषथी भिन्न नथी, माटे विश्व
कहेतां ‘ ब्रह्म ’ जाणवुं; तेमां प्रमाणभूत श्रुतिः—
“ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” “ ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरि-
ष्ठं ” “ पुरुष एवेदं सर्वं ” एटले जे आ
विश्व ते श्रेष्ठ एवं ब्रह्मज छे; तथा जे आ सर्व
जगत् ते परम पुरुषरूपज छे. अथवा “ विश-
तीति विश्वं ब्रह्म ” एटले कार्यने स्वजीने ते-
ने विषे प्रवेश करे, ते ब्रह्म विश्व कहेवायछे; त्यां-
हां श्रुतिः— “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ”

એટલે તે બ્રહ્મ ભૂતભૌતિકે દેહાદિ કાર્યને સ્વજીને
 તેમાં આત્મારૂપે પ્રવેશ કરતું હવું. વળી “ વિ-
 શંતિ સર્વાણિ ભૂતાન્યસ્મિન્નિતિ વિશ્વં ”
 એટલે પ્રલય કાલને વિષે સર્વ ભૂતો જેને વિષે
 પ્રવેશ કરે તે બ્રહ્મ વિશ્વ કહેવાયછે, ત્યાંહાં શ્રુતિ:-
 “ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ ” એટલે આ સર્વ
 ભૂતો લય પામતાં છતાં જે બ્રહ્મને વિષે પ્રવેશ
 કરેછે; અથવા શ્રુતિ:- “ એતદેવાક્ષરં બ્રહ્મ ”
 એટલે જે ઐકાર એજ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે; ત્યાંહાં
 શ્રુતિ:- “ વાઙ્મયં પ્રણવં બ્રહ્મ ” એટલે જે પ્રણવ
 તે વાઙ્મય (શબ્દમય) બ્રહ્મરૂપ છે; વળી સ્મૃતિ:-
 “ ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ ” એટલે જે ‘ ઐ ’ એ
 અક્ષર તે બ્રહ્મરૂપ છે; इत्यादि શ્રુતિસ્મૃતિઓનાં
 પ્રમાણથી ‘ વિશ્વ ’ શબ્દે કરીને ઐકાર જાણવો,
 અને વાચકવાચ્યનો જે ભેદ તે કલ્પિત છે- વાસ્ત-
 વતાથી અભેદજ છે માટે ‘ વિશ્વ ’ કહેતાં જે ઐ-
 કાર એજ બ્રહ્મ એ તાત્પર્ય. અથવા-

“ એતદ્વિજાનતા સર્વં જગત્સ્થાવરજં-
 ગમમ્ । દ્રષ્ટવ્યમાત્મવદ્વિષ્ણુર્યતોયં
 વિશ્વરૂપધૃક્ ॥ ૧ ॥ યે ચ મૂઢા દુરા-

ત્માનો ભિન્નં પશ્યંતિ માં હરેઃ । બ્રહ્માણં
ચ તથા તેષાં ભ્રૂણહત્યા સમં ત્વઘમ્ ॥૨॥

અર્થ:- શિવજી કહેછે કે જાણતા પુરુષે
સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ જગત્ આત્મારૂપ જોવું; કે-
મકે વિશ્વરૂપને ધારણ કરીને વિષ્ણુજ રહ્યાછે. ૧.
તથા મને, બ્રહ્માને અને વિષ્ણુને જે દુર્બુદ્ધિ મૂઢ
પુરુષો ભિન્ન ભાવે જુવે તેમને બ્રહ્મહત્યા સમાન પા-
પ છે. ૨:

‘ઇત્યાદિ વચનોનાં પ્રમાણોથી હિંસાદિના રા-
હિત્યથી અભેદ ભાવે સ્તુતિ નમસ્કારાદિ કરવું,
એવું જણાવવા માટે ‘વિશ્વ’ શબ્દે કરીને બ્રહ્મ
કથન કર્યુંછે.

‘વિષ્ણુઃ’ “વેવેષ્ટિ વ્યાપ્નોતીતિ વિષ્ણુઃ”
‘વેવેષ્ટિ’ એટલે જે સર્વત્ર વ્યાપીને રહે તે બ્રહ્મ વિષ્ણુ કહે-
વાયછે; અર્થાત્ દેશ, કાલ અને વસ્તુરૂત પરિ-
ણેદે રહિત છે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:-

“યઞ્ચ કિઞ્ચિત્ જગત્સર્વં દૃશ્યતે
શ્રૂયતેપિ વા । અંતર્બહિશ્ચ તત્સર્વં
વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ” ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે આ યત્કિઞ્ચિત્ એટલે નામ, રૂપ,

ક્રિયાત્મક જગત્ દેખાયછે અને શ્રવણ થાય-
છે, તે સર્વને અન્તઃ અને બાહ્ય વ્યાપીને નારાય-
ણ-રહ્યાછે. ૧.

અથવા “ વિશતીતિ વિષ્ણુઃ ” એટલે જે પ્ર-
વેશ કરે તે વિષ્ણુ; ત્યાંહાં વિષ્ણુપુરાણનું વચન:-

“ યસ્માદ્વિષ્ટમિદં સર્વં તસ્ય શક્ત્યા-
મહાત્મનઃ । તસ્માદેવોચ્યતે વિષ્ણુર્વિ-
શેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ” ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે માટે મહાત્મા તે નારાયણની
વિચ્છક્તિયે સર્વ જગત્માં પ્રવેશ કર્યોછે, માટે
પ્રવેશાર્થક ‘ વિશ ’ ધાતુને ‘ નુ ’ પ્રત્યય લગાડ-
વાથી નારાયણ દેવ વિષ્ણુ કહેવાયછે. ૧

‘ વપટ્કાર: ’ જેનો હુદેશ કરીને વપટ્કાર
કરાય, અથવા જે યજ્ઞને વિષે વપટ્ક્રિયા હોયછે
તે યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ વપટ્કાર કહેવાયછે; ત્યાંહાં-
શ્રુતિ:- “ યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ ” એટલે જે વિષ્ણુ
એજ યજ્ઞ છે.

“ ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ દ્વાભ્યાં પંચ-
ભિરેવ ચ । હૂયતે ચ પુનર્દ્વાભ્યાં તસ્મૈ
યજ્ઞાત્મને નમઃ ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ:- (કર્મકાંડને અનુસારે.) ૪ “ઓ શ્રાવય,” ૪ “અસ્તુ શ્રૌષ્ટ્,” ૨ “યજ,” ૬ “યે યજામહે,” ૨ “વૌષ્ટ્” એ રીતે ૪, ૪, ૨, ૫, ૨ મઢીને ૧૭ વહે જેને વિષે હોમ કરાયછે તે યજ્ઞાત્મા વિષ્ણુને નમસ્કાર.

અથવા ઘીજો અર્થ:- (જ્ઞાનકાંડને અનુસારે.) ૪, ૪, ૨ એટલે ૧૦ ઇન્દ્રિયો, અને ૫ પાંચ પ્રાણ, તથા ૨ મન બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનું ચિદાભાસયુક્ત લિંગ શરીર જે સાક્ષિસ્વરૂપ વિષ્ણુને વિષે હોમાય એટલે અભેદે કરીને લય કરાય, તે યજ્ઞાત્મા વિષ્ણુને નમસ્કાર. ૧. અથવા વપટ્ટકારાદિ મંત્રરૂપે કરીને દેવતાઓને જે તૃપ્ત કરે તે યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ વપટ્ટકાર કહેવાયછે.

‘શૂતભવ્યભવત્પ્રભુઃ’ એટલે શૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન એ ત્રણેને વિષે ऐश्वर्यवान્ અર્થાત્ અવિચ્છિન્ન ऐश्वर्यवान્ જે વિષ્ણુ તે શૂતભવ્યભવત્પ્રભુ કહેવાયછે.

‘શૂતકૃત્’ “શૂતાનિ કરોતીતિ શૂતકૃત્” એટલે રજોગુણનું આશ્રયણ કરીને હિરણ્યગર્ભરૂપે શૂતોનું ઉત્પાદન કરે તે બ્રહ્મ શૂતકૃત્ કહેવાયછે; અથવા “શૂતાનિ કૃન્તતિ કૃણોતિ ઇતિ વા-

‘ભૂતકૃત્’ ” એટલે તમોગુણનું આશ્રયણ કરીને રુદ્રરૂપે સર્વ ભૂતોનો નાશ કરે અર્થાત્ પોતાને વિષે લય કરે તે વિષ્ણુ ભૂતકૃત્ કહેવાયછે.

‘ભૂતભૃત્’ “ ભૂતાનિ વિભર્તીતિ ભૂત-ભૃત્ ” એટલે સત્ત્વગુણનું આશ્રયણ કરીને વિષ્ણુરૂપે ભૂતોનું પાલન પોષણ કરે તે બ્રહ્મ ભૂત-ભૃત્ કહેવાયછે.

‘ભાવઃ’ “ ભવતીતિ ભાવઃ ” એટલે પ્રપંચ-રૂપે કરીને જે હોય તે બ્રહ્મ ભાવ કહેવાયછે; અથવા કેવલરૂપે જે હોય તે બ્રહ્મ ભાવ કહેવાયછે; અથવા “ ભવનં ભાવઃ ” એટલે કેવલ સત્ત્વારૂપે જે હોય તે બ્રહ્મ ભાવ કહેવાયછે.

‘ભૂતાત્મા’ “ ભૂતાનાં આત્મા ભૂતાત્મા ” એટલે સર્વ પ્રાણીઓનો જે અન્તર્યામી તે બ્રહ્મ ભૂતાત્મા કહેવાયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ— “ એષત આત્માન્તર્યામી ”

‘ભૂતભાવનઃ’ “ ભૂતાનિ ભાવયતિ જન-યતિ વર્ધયતિ વા ભૂતભાવનઃ ” એટલે ભૂ-તોને જે ઉત્પન્ન કરે અથવા વૃદ્ધિ પમાડે તે બ્રહ્મ ભૂતભાવનઃ કહેવાયછે. ૧.

ત્યારે ‘ભૂતકૃત્’ ‘ભૂતભૃત્’ इत्यादिक नामे करी-

ને સત્ત્વાદિ ગુણોને અધીનપણું પ્રાપ્ત થયું એવી શં-
કા થયે છે તે તેનું નિરાકરણ કરેલે.

“પૂતાત્મા પરમાત્મા ચ મુક્તાનાં પર-
માગતિઃ । અવ્યયઃ પુરુષઃ સાક્ષી ક્ષે-
ત્રજ્ઞોક્ષર એવ ચ ” ॥ ૨ ॥

અર્થઃ— ‘પૂતાત્મા’ ‘પૂતઃ આત્મા યસ્યેતિ
પૂતાત્મા ” એટલે ગુણ, જન્મ, કર્મ इत्यादि
દોષોથી અસંસ્પૃષ્ટ છે સ્વરૂપ જેનું એવા જે વિષ્ણુ
તે પૂતાત્મા કહેવાયછે; “નિર્ગુણો નિષ્ક્રિ-
યશ્ચ ” એ શ્રુતિનાં પ્રમાણથી. અથવા “ પૂત-
શ્વાસૌ આત્મા ચ પૂતાત્મા ” ‘પૂતઃ’ એટલે
શુદ્ધ એવા છતાં ‘આત્મા’ કહેતાં પ્રત્યક્કરૂપ જે
વિષ્ણુ તે પૂતાત્મા કહેવાયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ—
“ કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ”

‘પરમાત્મા’ ‘પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ પ-
રમાત્મા ” એટલે કાર્ય કારણથી વિલક્ષણ; અ-
ર્થાત્ હિરણ્યગર્ભાદિ કાર્યથી તથા અવ્યાકૃત્તરૂપ
કારણથી વિલક્ષણ એટલે નિત્ય, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ.

‘મુક્તાનાં પરમા ગતિઃ’ એટલે મુક્તોની પરમ-

ગતિરૂપે; અર્થાત્ અપુનરાવૃત્તિથી પ્રાપ્તસ્થાનરૂપે; ત્યાંહાં ગીતાનું વચન:-

“ મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે । ”

અર્થ:- હે અર્જુન ! પ્રત્યક્ષી અભિન્ન જે હું તેને પામીને એટલે અભેદરૂપે સાક્ષાત્કાર કરીને ફરીથી જન્મ પામે નહિ.

‘ અવ્યય: ’ “ નાસ્તિ વ્યયો યસ્યેતિ અવ્યય: ” એટલે નથી છે વ્યય (નાશ), તથા જન્માદિ વિકાર જેને તે વિષ્ણુ અવ્યય કહેવાયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:- “ અજરોઽમરોઽવ્યય: ”.

‘ પુરુષ: ’ “ પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષ: ” એટલે શરીરરૂપ બ્રહ્મપુરને વિષે શયન કરે તે વિષ્ણુ પુરુષ કહેવાયછે; ત્યાંહાં મહાભારતનું વચન:-

“ નવદ્વારં પુરં પુણ્યમેતૈર્ભવૈઃ સ-
મન્વિતમ્ । વ્યાપ્ય શેતે મહાત્મા યત્
તસ્માત્પુરુષ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:- નવ દ્વારવાળું અને ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થોયે સહિત એવાં શરીરરૂપ પુરને વ્યાપીને જે

માટે શયન કરેછે તે માટે પુરુષ કહેવાયછે; અથવા “ આસીત્ પુરૈવેતિ પુરુષઃ ” એટલે પૂર્વે જે હતોજ તે વિષ્ણુ પુરુષ કહેવાયછે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ—

“ પૂર્વમેવાહમાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં ” એટલે સૃષ્ટિથી પૂર્વે હુંજ હતો માટે પુરુષ એજ પુરુષત્વં પુરુષત્વ; અથવા “ પુરૂણિ સુનોતીતિ પુરુષઃ ” એટલે મનોભિલપિત વહુ ફલોને ગ્રહણ કરે અથવા આપે તે પુરુષ કહેવાયછે; યદ્વા “ પુરૂણિ સ્યતીતિ પુરુષઃ ” એટલે સંહાર સમયને વિષે અનેક શ્રુવનોનો અંત (નાશ) અર્થાત્ પોતામાં લય કરે તે પુરુષ કહેવાયછે.

‘ સાક્ષી ’ “ સાક્ષાત્ ઈક્ષતે સર્વમિતિ સાક્ષી ” એટલે અવ્યવધાને કરીને અને સ્વસ્વરૂપના બોધે કરીને અભેદથી સર્વને (બુદ્ધિવૃત્તિના પ્રત્યયોને) જુવે તે વિષ્ણુ સાક્ષી કહેવાયછે.

‘ ક્ષેત્રજ્ઞઃ ’ “ ક્ષેત્રં જાનાતીતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ ” એટલે ક્ષેત્ર(શરીર)ને જે જાણે તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાયછે; ત્યાંહાં ભગવદ્ગીતાનું વાક્યઃ— “ ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ ”

‘અક્ષરઃ’ ‘‘ન ક્ષરતીત્યક્ષરઃ’’ એટલે જે વિનાશ પામે નહિ તે અક્ષર કહેવાયછે. ‘એવ’ શબ્દે કરીને તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યનાં પ્રમાણથી ક્ષેત્રજ્ઞ અને અક્ષર બ્રહ્મનો અભેદ જણાવ્યો. ૨ઃ
 इत्यादि सहस्र नामे करीने व्याकरणयी तथा
 श्रुत्यनुसारी युक्तियकी प्रत्यक् अभिन्न ब्रह्मनुंज
 प्रतिपादन कर्युछे.

શ્રી ભગવાનુવાચ.

यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति
 पांडव । सोहमेकेन श्लोकेन स्तुत ए-
 व न संशयः ॥ १ ॥

नमोस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये
 सहस्रपादाक्षि शिरोरुवाहवे ।
 सहस्रनाम्नेपुरुपाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ १ ॥

અર્થઃ:- ‘અનન્તાય’ એટલે અપરિચ્છિન્ન એ-
 વા, અને ‘સહસ્રમૂર્તયે’ એટલે અપરિમિત છે મૂ-
 ર્તિઓ જેમની એવા, અને ‘સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુ-
 વાહવે’ એટલે અપરિમિત છે પાદ. અક્ષિ, શિરસ,
 ऊरु, बाहु જેમને એવા, અને ‘સહસ્રનામ્ને’ એટલે

અપરિમિત છે નામ જૈમનાં એવા, અને 'સહસ્ર-
કોટીયુગધારિણે' એટલે અપરિમિત કરોડ યુગને
ધારણ કરનાર એવા, અને 'શાશ્વતે' એટલે નિ-
ત્યરૂપ એવા જે પુરુષ (પ્રત્યક્ અભિન્ન ઈશ્વર)
તેને નમસ્કાર; અર્થાત્ અભેદે કરીને અનુ-
સંધાન. ૭

મહાવાક્યરત્નાવલીનું વાક્ય.

નિમિપાર્થે ન તિષ્ઠન્તિ વૃત્તિં બ્રહ્મમ-
યીં વિના । યથા તિષ્ઠન્તિ બ્રહ્માદ્યાઃ
સનકાદ્યાઃ શુકાદયઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:- શુકદેવને આદિ લેઈને બ્રહ્મઋપિયો
તથા સનકાદિ નિત્યમુક્તો તથા બ્રહ્માદિક દેવ-
તાઓ એક નિમિપના અર્ધમાત્ર પણ બ્રહ્માકાર વૃ-
ત્તિ વિના રહેતા નથી; તેમજ બ્રહ્મવેત્તાઓ મધ્યે
વરીયાન્ એવા જીવન્મુક્તો રહેછે. ૭.

(૩) શ્રી સનત્સુજાતીય ભાષ્યના
અનુસારે વિચાર.

મંગલાચરણ.

નમઃ પુંસે પુરાણાય પૂર્ણાનન્દાય વિ-

एणवे । निरस्तनिखिलध्वान्तते-
जसे विश्वहेतवे ॥ १ ॥

अर्थ:— जगत्ना हेतुभूत अने निरास कंयीछे समय अविद्या तत्कार्यो जेणे एवुं नित्य तेजरूप एटले प्रकाशरूप, तथा पूर्ण आनन्दरूप अने पुराण (अनादि) पुरुष एवा व्यापकस्वरूप विष्णुने नमस्कार. १.

शोक अने मोहे करीने अभितप्त एवा धृतराष्ट्रे “ तरति शोकमात्मवित् ” (जे आत्मवेत्ता ते शोकने तरे.) ए प्रकारे वेदान्तना वादने श्रवण करीने ब्रह्मविद्या विना शोकनी निवृत्ति अशक्य मानीने विदुर प्रत्ये कह्युं के “ हे विदुर ! तमै अपरविद्याविषयक एटले अन्तःकरण शुद्ध थवा अष्टाध्याय विदुरनीतिनुं कथन कर्युं; हवे परविद्यानो उपदेश करो ! ” त्यार पछी विदुरे “ हुं शूद्र योनिने विपे उत्पन्न थयोछौं माटे ब्रह्मविद्याना उपदेशनो मने अधिकार नथी. ” एम कहीने योगना बळे सनत्सुजातनुं स्मरण करतां तेओ आव्या; पछी विदुरे कह्युं के “ हे भगवन् ! धृतराष्ट्रना अन्तःकरणने विपे संशय छे ते सहुपदेशे करीने निवारण करो के जेथकी सर्व दुःखने अति-

क्रमण करीने मुक्त थाय. ” त्यार पछी धृतराष्ट्र बोल्या; त्यांहां श्लोकः—

“ ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छबुद्धिं परमां बुभूषन् ” ॥ १ ॥

अर्थः— महात्मा (अधिकारी) एवो धृतराष्ट्र राजा विदुरे सनत्सुजात प्रत्ये कहेलां पूर्वोक्त वाक्यनी प्रशंसा करीने प्राकृत जन वर्जित एवां एकान्त स्थळने विषे सनत्सुजात प्रत्ये पूर्ण, आनन्द, अद्वितीयविषयक एवी उत्तम बुद्धिने ब्रह्मविद्याये करीने आत्मस्वरूपने पामवाने इच्छतो छतो पुछतो हवो. त्याहां श्लोकः—

“ सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदिष्टं ।
देवासुराआचरन् ब्रह्मचर्यं
ममृत्यवे तत्कतरन्नसत्यं ॥ १ ॥ ”

१ “ सनत् एटले सनातन एवो हिरण्यगर्भ तेना मनथी सम्यक् प्रकारे एटले ज्ञान वैराग्यादिचे युक्त एवो छतो जे उत्पन्न थयो ते सनत्सुजात कहेवायछे; अर्थात् सनत्कुमार. ”

અર્થ:— હે સનત્સુજાત ! “મૃત્યુ છેજ નહિ”
 એ પ્રકારે શિષ્યો પ્રત્યે તમારો ઉપદેશ છે એમ
 વિદુરે મને કહ્યુંછે; તથા “દેવ અને અસુરો તો
 અમૃત્યુને અર્થે એટલે મૃત્યુના અભાવને અર્થે અ-
 થર્તા અમૃતત્વનો પ્રાપ્તિને અર્થે બ્રહ્મચર્યનું આચ-
 રણ કરતા છતા ગુરુગૃહને વિષે નિવાસ કરતા
 હવા.” એ રીતે છાંદોગ્યોપનિષદમાં “ તદ્વોભયે
 દેવાસુરાઃ ” આંહીંથી આરંભીને “ તૌહ દ્વા-
 ત્રિંશતં વર્ષાણિ બ્રહ્મચર્યમૂપતુઃ ” આંહીં પર્ય-
 ત ગ્રંથે કરીને ઇંદ્ર અને વિરોચનને પ્રજાપતિના
 નિકટને વિષે વત્રીશ વર્ષે પર્યંત બ્રહ્મચર્યનું આ-
 ચરણ કથન કર્યુંછે; તથા “ એકશતં હવૈ વર્ષા-
 ણિ મધવાન્ પ્રજાપતૌ બ્રહ્મચર્યમુવાસેતિ ”
 જો કદા મૃત્યુ છેજ નહિ એવો તમારો પક્ષ છે
 ત્યારે દેવ અને અસુરોને મૃત્યુના નિવારણને અ-
 ર્થે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ શા માટે કરવું પડ્યું ?
 અને તે બ્રહ્મચર્યનાં આચરણથી એમ જણાયછે
 કે, ‘મૃત્યુ છે.’ માટે મૃત્યુનો સદ્ભાવ સત્ય છે
 કે અસદ્ભાવ સત્ય છે ? તે નિશ્ચય કરીને કહો.

श्री सनत्सुजात उवाच-

अमृत्युः कर्मणा केचित् मृत्युर्नास्ती-
ति चापरे । शृणु मे ब्रुवतो राजन् य-
थैतन्माविशंकिथाः ॥ १ ॥

अर्थः— हे राजन् ! अविद्याने विषे अधिरूढ
एवा केटलाएक पुरुषो वास्तवरूपे मृत्युनो स-
द्भाव मानता छता वेदोक्त कर्म करीने 'अमृ-
त्युः' एटले अमृतत्वनी प्राप्ति होय एम मानीने
अमृत्युने अर्थे वेदोक्त कर्मनुं आचरण करेछे;
तथा अन्य एवा विषयि पुरुषो विषयथी अति-
रिक्तताये करीने मोक्षने न मानता छता कर्म
करीनेज अमृत्युने एटले अमृतत्वने अर्थात् दे-
वादिभावने वर्णन करेछे. (एज अर्थने विषे रा-
गीना श्लोकनुं उदाहरण आपेछे के,)

“अपि वृंदावने शून्ये सृगालं स
इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदा
चिदपि गौतम ॥ ”

अर्थः— हे गौतम ! ते रागी पुरुष शून्य एवां
वृंदावनने विषे सृगालपणाने इच्छेछे, तथापि को-
इ समे पण निर्विषय एवा मोक्षने इच्छतो नथी.

तथा परमात्माथी अतिरिक्तताये करीने द्वितीयने न जोता एवा केटलाएक पुरुषो ज्ञानकर्मना समुच्चये करीने अमृतत्वतुं वर्णन करेछे; तथा अद्वितीय आत्मदर्शि एवा ज्ञानी पुरुषो आत्माथी अतिरिक्तताये करीने द्वितीयने न जोता छता मृत्यु छेज नहि एवुं वर्णन करेछे; माटे मृत्युनो सद्भाव अने असद्भाव ए वेउ पक्षने विपे जे रीते विरोध न आवे तेम कहुंछौं, तुं श्रवण कर ! अने म्हारा उपदेशने विपे शंका न राखीश. ३.

उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्ते

मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनां ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि

सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ १ ॥

अर्थ:- हे क्षत्रिय ! पूर्वोक्त एवा “ मृत्युरस्ति ” “ मृत्युर्नास्ति ” ए वेउ पक्षो आदि सर्गथी आरंभीने प्रवृत्त थयाछे माटे सत्य छे. ज्यारे मृत्यु सत्य होय त्यारे तेनुं स्वरूप शुं ? एवी आशंका थये छते मुनि कहेछे के, जे मोह एटले अनात्मा देहादिकने विपे आत्मत्वतुं अभिमानरूप मिथ्याज्ञान ते मृत्यु ए रीते केटलाएक कविथो कहेछे; अने हुं तो एम कहुंछौं के,

જે પ્રમાદ એટલે સ્વાભાવિક વ્રહ્મભાવથી પ્રચ્યુ-
તિ તે પ્રમાદને એટલે દેહાદ્યાત્મભાવરૂપ મિથ્યા-
જ્ઞાનનું પણ કારણભૂત એવાં આત્માનાં અજ્ઞાનને
મૃત્યુ કહુંછોં અર્થાત્ જન્મ મરણાદિ સર્વ અનર્થો-
નું વીજ કહુંછોં; તથા સદા (નિરંતર) જે અપ્ર-
માદ એટલે સ્વાભાવિક સ્વરૂપે કરીને અવસ્થાન
તેને અમૃતત્વ કહુંછોં; શ્રુતિ પણ જે સ્વસ્વરૂપે
કરીને અવસ્થાન તેને મોક્ષાસ્થ અમૃતત્વને ક-
હેછે કે,

“પરં જ્યોતિરૂપં સંપદ્યતે સ્વેનરૂપે-
ણાભિનિષ્પદ્યતે ” ઇતિ.

અર્થ:- જે જ્ઞાની તે પરમજ્યોતિષરૂપ સંપન્ન
હોયછે એટલે સ્વસ્વરૂપે કરીને અવસ્થિત હોયછે;
અર્થાત્ અમૃતત્વરૂપ હોયછે.

તથા અનુગીતામાં પણ સ્પષ્ટ કહુંછે કે,

“ એકઃ પ્રજ્ઞોનાસ્તિ તતો દ્વિતીયો યો
હચ્છયસ્તમહમમૃતં વ્રવીમિ ” ઇતિ.

અર્થ:- એક પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપજ સદ્રૂપ છે “ પ્ર-
જ્ઞાનમાનન્દંવ્રહ્મ ” તેથી અન્ય દ્વિતીય કોઈ
છેજ નહિ; જે પ્રજ્ઞસ્વરૂપ હૃદયાકાશમાં રહુંછે
તેને હું અમૃત કહુંછોં.

जे हेतुची स्वरूपावस्थानरूपज मोक्ष छे माटे-
ज ते मोक्षने उत्पाद्यं, आप्य, संस्कार्य, विकार्य
ए चार प्रकारनां क्रिया फलोथी विलक्षण होवा-
थील कर्मसाध्य अमृतपणुं नथी; तथा ज्ञानकर्म
समुच्चयसाध्य पण अमृतत्व नथी; किंतु स्वाभा-
विक अमृतत्व छे. (एम कहेवाथी “ अमृत्युः
कर्मणा केचित् ” ए श्लोकमां कहेला वादि-
योना पक्षो अघटित छे एवी सूचना करी.) १.

हे भगवन् ! जे प्रमाद ते मृत्यु अने जे अप्र-
माद ते अमृत्यु ए रीते तमे साथी जाणुं ? ए-
वी धृतराष्ट्रनी शंका थये छते मुनि उत्तर आ-
पेछे के,

प्रमादाद्वा असुराः पराभवन्

प्रमादाद्वा ब्रह्मभूताः सुराश्च ।

नैव मृत्युर्व्याघ्र इवाति जन्तून्

नाप्यस्य रूपमुपलभ्यतेह ॥ १ ॥

अर्थः— प्रमादथकी एटले स्वाभाविक ब्रह्म
भावथी प्रच्यवनथकी अनात्मा देहादिकने विपे
आत्मभाव होवाथी विरोचन आदि असुरो परा-
जय पामता हवा. त्याहां श्रुतिः—

“ અનુપલબ્ધ્યાત્માનમસુરા વા પ-
રાભૂતા ” ઇતિ.

અર્થ:— આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ નહિ હો-
વાથી અસુરો પરાજય પામ્યા; તથા અપ્રમાદથી
એટલે સ્વાભાવિક સત્, ચિત્, આનન્દ, અદ્વિતીય
બ્રહ્માત્મરૂપે કરીને અવસ્થાનથી ઇન્દ્રાદિ દેવતા-
ઓ બ્રહ્મભૂત હોતા હવા; અર્થાત્ અમૃત હોતા હ-
વા. ત્યાંહાં શ્રુતિ:—

“તે દેવા આત્માનમુપાસતે તસ્માત્
તેષાં સર્વે ચ લોકા આપ્તાઃ સર્વે ચ
કામા ” ઇતિ.

અર્થ:— તે દેવતાઓ આત્માની ઉપાસના
કરેછે એટલે બ્રહ્માત્મનો અભેદ કરીને સાક્ષા-
ત્કાર કરેછે માટે તે દેવોને સર્વે લોકો અને સ-
ર્વે કામો પ્રાપ્ત થયાછે इत्यादि. અથવા ‘ અસુરાઃ ’
“ અસુષ્ણ્વેવ રમંતે ઇતિ અસુરાઃ ” એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષે જે રમણ કરે તે અનાત્મવેત્તા વિપ-
ચિ પ્રાણીઓ અસુર કહેવાયછે; અર્થાત્ આસુરી
સંપત્તિવાન્. તે અસુરો સ્વાભાવિક બ્રહ્મભાવતું અ-
તિક્રમણ કરીને અનાત્મા એવા દેહાદિકને વિષે

आत्मभावतो स्वीकार करता छता पराजय पाय्या
 एटले तिर्यगादि योनियोने पाय्या. त्यांहां बहुच
 ब्राह्मणनी श्रुतिः— “ तस्मान्न प्रमादेत ”
 इति. एटले जे माटे प्रमादि पुरुष तिर्यगादि यो-
 नियोने पामे; माटे प्रमाद करवो नहि. तथा
 “ स्वस्मिन् आत्मन्येवरमंते इति सुराः ”
 एटले आत्माने विपेज जे रमण करे ते आत्म-
 वेत्ता पुरुषो सुर कहेवायछे अर्थात् दैवी संपत्ति-
 वान्. ते सुरो अप्रमादथी एटले स्वाभाविक ब्र-
 ह्मात्मस्वरूपने विपे अवस्थानथी ब्रह्मभूत थया
 एटले निवृत्त थयांछे अज्ञान तत्कार्य जेमनां ए-
 वा छता ब्रह्मरूपज होता हवा.

शंकाः— सर्व जंतुओनो संहार करनार यम-
 राजा मृत्यु तो लोकमां अन्यज प्रसिद्ध छे; माटे
 प्रमादनेज मृत्युरूप केम कहोछो ?

समाधानः— एवी शंका करवी नहि; केमके
 मृत्यु प्राणीओने भक्ष करतो नथी; जो कदा भक्ष
 करतो होय, तो तेनी व्याघ्रनी पेठे उपलब्धि
 थवी जोइए ते थतो नथी; माटे मृत्यु छेज नहि. १

हे राजन् ! जे माटे प्रमादज सर्व अनर्थानुं बी-
 ज छे वास्ते तेनेज हुं मृत्यु कहुंछौं, यमने नहि;
 किंतु विषयरूपी विपे करीने अंध एवा केटलाए-

ક અજ્ઞાની પુરુષો આત્માથી અતિરિક્ત દ્વિતીયને જોતા છતાં પિતૃ લોકને વિપે રાજ્ય કરનાર અને પુણ્યવાન્ પ્રાણીઓને સુખનો પ્રદાતા તથા પાપી પ્રાણીઓને દુઃખનો પ્રદાતા, અને બુદ્ધિને વિપે રહેનાર અને બ્રહ્મને વિપે રમણ કરનાર જે યમ, તેને મેં કહેલા પ્રમાદરૂપ મૃત્યુથી અન્ય મૃત્યુરૂપ એવાને કહેછે.

યમને બુદ્ધિને વિપે રહેવાપણું કહ્યું ત્યાંહાં મનુસ્મૃતિનું પ્રમાણ:—

“યમો વૈવસ્વતો રાજા યસ્તૈવૈપ હ-
દિ સ્થિતઃ । તેન ચૈદવિવાદસ્તે મા
ગંગાં માકુરૂન્ વ્રજ ॥ ૧ ॥”

અર્થ:— હે પ્રાણિ ! વિવસ્વાન્નો પુત્ર જે યમ રાજા તે ત્હારી બુદ્ધિને વિપેજ રહ્યોછે એ પ્રકારે જો તને દૃઢ નિશ્ચય હોય તો ગંગા પ્રત્યે અને કુરુક્ષેત્ર પ્રત્યે ગમન ન કર. ૧.

તથા યમને બ્રહ્મનિષ્ઠતામાં શ્રુતિ:—

“કસ્તં મદા મદં દેવં મદન્યો જ્ઞાતુમર્હતિ”

અર્થ:— એ સહર્ષે છતો અહર્ષે એટલે વિરુદ્ધ ધર્મવાન્ માટેજ જાણવાને અશક્ય એવા આત્મા-

दैवने म्हाराथी बीजो कोण जाणी शके (ए प्रकारे जे प्रमाद ते मृत्यु एवुं निर्धारण कर्युं.)

हवे एज प्रमादनुं कार्यरूपे करीने अवस्थान देखाडेछे:-

आस्यादेपनिःसरते नराणां

क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।

अहं गते नैव चरन् विमार्गा-

न्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ १ ॥

अर्थ:- जे प्रमादाख्य मृत्यु प्रथम अहंकाररूपे करीने परिणाम पामेछे, पछी अहंकाररूपे रहीने अनंतर कामरूपे करीने परिणाम पामेछे ते काम, स्वविषय उपर प्रवृत्त थतां कोईए प्रतिघात कर्यो छतो क्रोधरूप होयछे; त्यार पछी मोहरूप होयछे; वास्ते अहंकाररूपे परिणाम पाम्युं जे अज्ञान तेथकी अनात्मा देहादिकने विषे आत्मभाव पाम्यो छतो “ हुं ब्राह्मण छों; क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र छों; हुं कृश छों; स्थूल छों; अमुकनो पुत्र छों” इत्यादि रीते रागद्वेषादिये युक्त छतो, अने उन्मार्गे चालतो छतो, कोइ पण आत्मस्वरूपनो जणावनार समाधियोगने पामतो नथी. १

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
 अतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।
 ततस्तं देवा अनुपरिप्लवंते
 ततो मृत्युं मरणादभ्यपैति ॥ १ ॥

अर्थः— अहंकारादिरूपे रहेलां प्रमादाख्य
 अज्ञाने मोह पमाड्या एटले देहादिकने विपे
 आत्मभावने अर्थात् हुं म्हारापणाने पमाड्या
 एवा जीवो आ लोकथी मरण पाम्या छता धूमादि
 मार्गे परलोकमां जडने त्यांहां, ज्यांहां सुधी पुण्य
 पोहोंचे त्यांहां सुधी रहीने पछी पाछा आकाशादि-
 कना क्रमे करीने देह ग्रहणने अर्थे मृत्यु लोकमां
 पडेछे; पछी देह ग्रहण अवस्थाने विपे इंद्रियोने
 अनुसरीने चारे तरफथी कर्मोनुं आचरण करेछे
 तेथी मरण पामेछे; तदनंतर पाछा जन्म पामेछे
 ए रीते जन्ममरणनी परंपराने विपे आरूढ थया
 छता एटले चक्रवत् भ्रमण करता छता संसारथी
 मुक्त थता नथी. १

हवे कर्मोने विपे बंधहेतुत्व कहेछेः—
 कर्मोदयेकर्म फलानुराग-
 स्तत्रानुयांति न तरन्ति मृत्युम् ।

સદર્થયોગાનવગમાત્સમંતા-
ત્પ્રવર્તતે ભોગયોગેનદેહી ॥ ૧ ॥

અર્થ:-કેટલાએક કર્મે કરીને અમૃતભાવને કહેછે તેમના મતનું નિરાકરણ કરેછે. કેવલ કર્મે કરીને અમૃતત્વ હોતું નથી; કિંતુ કર્મોની હત્યત્તિ થયે છતાં તેમના ફળને વિષે રાગી છતાં તેને પામેછે, માટે મૃત્યુને તરતા નથી; કિંતુ જન્મ મરણાત્મક સંસારને વિષે વારંવાર ભ્રમણ કરેછે.

કર્મફળને વિષે રાગ થવામાં હેતુ કહેછે કે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્માત્મૈકત્વના અવોધથી વિષયને વિષે રસ બુદ્ધિયે કરીને પ્રાણી ઊર્ધ્વ અધો લોકને વિષે ભ્રમણ કરેછે. ૧

તદ્વૈ મહામોહનમિન્દ્રિયાણાં
મિથ્યાર્થયોગેઽસ્ય ગતિર્હિ નિત્યા ।

મિથ્યાર્થયોગાભિહતાંતરાત્મા

સ્મરન્નુપાસ્તે વિપયાન્સમંતાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-રાગે કરીને અભિશ્રૂત એવો જે પ્રાણી તેના ઇન્દ્રિયોનું જે વિષયોને વિષે પ્રવર્તન, એજ મહામોહ કહેવાયછે; અને ઇન્દ્રિયોની વિષયો ઉપર પ્રવૃત્તિથી તે અવિદ્યા કલ્પિત મિથ્યા વિષયોનો યોગ ઇટલે સંબંધ હોયછે, અને તેથી સંસાર ગતિ

પણ નિત્ય એટલે નિયત હોયછે; કેમકે મિથ્યા વિપયોના સંબંધથી હજાઓછે સ્વાભાવિક વ્રહ્મ-ભાવ જેનો એવો પ્રાણી સ્ત્રી આદિક વિપયોનું સ્મરણ કરતો છતો તેમની ઉપાસના કરેછે પણ આત્માની નહિ. ૧

પૂર્વોક્ત રીતે પ્રમાદરૂપ મૃત્યુને તથા તેનું કાર્ય કામક્રોધાદિ સંસારને કહીને હવે તે પ્રમાદરૂપ મૃત્યુના વિનાશનો ઉપાય કહેછે કે, હે રાજન્ ! જે પુરુષ સર્વ અનર્થોનું ધીલશૂન્ય પ્રમાદરૂપ મૃત્યુને જાણીને વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપત્તિથી સચ્ચિદાનંદાદિતીય વ્રહ્માત્મસ્વરૂપ સ્થિતિનું સંપાદન કરે તે પુરુષ મૃત્યુથી ભય પામતો નથી; અર્થાત્ મૃત્યુનો નાશ કરે; ત્યાંહાં શ્રુતિઃ—
“ આનન્દં વ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ કુતશ્ચન ”.

એ રીતે મૃત્યુના વિનાશનો જ્ઞાનરૂપ ઉપાય કહીને પછી વિસ્તારથી અનાત્મદર્શીની નિંદા અને આત્મદર્શીની પ્રશંસા કરીને માન અને મૌન વચ્ચેના વિષય ભિન્ન ભિન્ન દેખાડીને, જે પુરુષને માન હોય તેને મોક્ષનો અભાવ કથન કર્યા પછી મહા દુઃખે આચરણ કરી શકાય એવાં (૧) સત્ય (યથાર્થ ભાષણ), (૨) આર્જવ (અકૌટિ-

त्य), (३) न्ही (अकार्य करवा विपे लज्जा),
(४) दम (अन्तःकरणनो तथा बाह्येन्द्रियोनो नि-
ग्रह), (५) शौच (पापनुं प्रक्षालन), (६)
विद्या (ब्रह्मज्ञान) ए छ मान अने मोहनां तो-
डनार एवां ब्रह्मलक्ष्मी (ब्रह्मविद्या) ने विपे प्र-
वेश धवानां द्वारो कथन कर्या.

प्रथमाध्याय समाप्त.

पूर्वे कहेलां मौननुं माहात्म्य श्रवण करीने
धृतराष्ट्रे प्रश्न कर्यो के, हे मुने ! पूर्वोक्त एवुं वा-
गादिकनो उपरामरूप मौन कोने प्राप्त थाय ?
तथा जे असंभाषणरूप मौन अने आत्मस्वरूपनुं
निदिध्यासनरूप मौन ए वन्ने मध्ये खरुं मौन को-
ण ? तथा पुरुष मौनभाव (ब्रह्मभाव) ने वाक्नुो
उपरामरूप मौने करीने पामे के अन्य उपाये
एटले निदिध्यासने करीने; तथा ते मौननुं शी री-
ते आचरण करे ते कहो ?

मुनिये उत्तर आप्यो के, हे राजन् ! जे माटे
सर्वे वेदो मननी साथे जेने पामी शकता नथी,
ते परमात्मांज वाणीनो अगोचर होवाथी मौन
कहेवायछे; त्याहां श्रुति—“ यतो वाचो निव-
र्त्तते ” ते परमात्मानां लक्षणनी आकांक्षा थये
छते कहुं के, जे वेद शब्दे करीने तात्पर्य वृत्तिथी

પ્રતિપાદ્ય તે સત્, ચિત્, આનન્દસ્વરૂપ પરમાત્મા
 એ રીતે હું શ્રુતિ અને સ્વઅનુભવનાં પ્રમાણથી
 કહુંછોં.

વેદસ્વભાવની જિજ્ઞાસાથી ઘૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો
 કે, હે મુને ! જે પુરુષ પાપનું આચરણ કરતો છતો
 ઋગાદિ વેદનું પઠન કરે તે વેદાધ્યયનથી શુદ્ધ
 થાય કે નહિ ? તે કહો.

ઉત્તર:- હે રાજન્ ! ઋગાદિ વેદો પઠન કર્યા
 છતાં પણ પાપાચારિ પુરુષને શુદ્ધ એટલે રક્ષણ
 કરી શકતા નથી એ રીતે હું સત્ય કહુંછોં; જેમ
 પાંચ ઉત્પન્ન થયા પછી પક્ષીઓ જતા રહેછે તે-
 મજ પાપી ધર્મધ્વજી પુરુષને મરણકાલે વેદો
 તજીને જાયછે.

ત્યાંહાં રાજાને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, નિ-
 ત્યનૈમિત્તિક કર્મોં કર્યાં છતાં મનની શુદ્ધિનાં હેતુ
 છે, અને ન કર્યાં હોય તો પ્રત્યવાયનાં હેતુ છે;
 તથા કામ્ય કર્મોં અને ઉપાસનાઓ બ્રહ્મલોકાદિ
 અને પિતૃલોકાદિકનાં હેતુ છે; તથા નિષિદ્ધ કર્મોં
 નરકનાં હેતુ છે; માટે જરૂર વેદાધ્યયન, તેમના
 અર્થનું જ્ઞાન અને તદુક્ત કર્મોંનું અનુષ્ઠાન સંપા-
 દન કરવુંજ જોઈએ; વાસ્તે 'વેદો પાપીની રક્ષા ક-
 રી શકતા નથી' એમ કેમ કહોછો ?

उत्तरः— हे राजन् ! जो कदा तें जे कछु तेज वेदार्थ होय, त्वारे तो त्हारी शंका सत्य होय; परंतु मोक्षाख्य परम पुरुषार्थरूप वेदार्थ एटले वेदता-त्पर्यार्थ तो स्वर्गादिकथी अन्यज छे. वेदोमां जे कर्मोपासनानुं प्रतिपादन ते तो मोक्षनुं परम साधन ज्ञाननी प्राप्तिमां अन्तःकरणनी शुद्धि द्वारा परंपराधी साधनभूत छे, माटेज “ अनंदा नाम ते लोकाः ” इत्यादि श्रुतिवाक्ये अविद्वानोनी निंदा करीछे, अने “ आत्मानं चेद्विजानीयात् ” इत्यादि वाक्योये विद्वाननी स्तुति करीछे; तथा “ छुवाह्येते ” इत्यादि वाक्ये कर्मोनी निंदा करीछे; माटे ईश्वरार्पणबुद्धिथी मननी शुद्धि द्वाराये आत्मज्ञाननां संपादनथीज वेदो पुरुषना रक्षक छे, अन्यथा नहि.

ए रीते उपदेश करीने पछी चित्तशुद्धिमां हेतुभूत तपने विपे क्रोधादि वार दोषोनुं तथा ज्ञानादि वार गुणोनुं कथन करीने, दमने विपे अनृतादि १८ दोषो कहीने, पछी याचना करना योग्य पुरुषने (१) पुत्रदान, (२) वित्तदान, (३) इष्ट एटले औत कर्ममां दान, (४) पूर्व एटले स्मार्त कर्ममां दान, (५) दोषदृष्टिथी चैराग्य पूर्वक धनादिकनो त्याग, (६) काम-

ત્યાગ એ રીતે છ પ્રકારના ત્યાગો કહીને વૈરાગ્ય પૂર્વક ધનાદિ ત્યાગ અને કામ ત્યાગનું દુષ્કરપણું કહીને, પછી કામાદિ દોષોનો ત્યાગ પૂર્વક જ્ઞાનાદિ ગુણે કરીને અપ્રમાદની સિદ્ધિ કથન કરી.

પછી રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે, ચાર વેદ અને પાંચમો ઇતિહાસ પુરાણાદિ તેમણે કરીને કોઈ પંચવેદી, કોઈ ચતુર્વેદી, ત્રિવેદી, દિવેદી, એકવેદી કહેવાયછે તે મધ્યે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ કોણ ?

મુનિનો ઉત્તર:- જે બ્રાહ્મણ સ્વાભાવિક સચ્ચિદાનંદ અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મસ્વરૂપે સ્થિત હોય, તે એકવેદી બ્રાહ્મણ સર્વોત્તમ છે; અને જે ઋગાદિ બહુ વિભાગો તે તો સત્ય બ્રહ્માત્મસ્વરૂપના અનવવોધધકીજ છે, માટે જે સત્યથી પ્રવ્યુત ન થાય તેજ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે; વાસ્તે સત્યપરજ રહેવું, અનૃત વિષયપર રહેવું નહિ. તે સત્યપરત્વથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય માટે આત્માથી અતિરિક્ત સર્વનો પરિત્યાગ કરીને કેવલ તૂર્ણી ભાવથી આત્માનું જ ઉપાસન કરવું; તેથી આત્મા સ્વતઃજ અપરોક્ષ થાયછે; અને જે આત્મવેત્તા એજ મુનિ કહેવાયછે, અરણ્યવાસી મુનિ નહિ; તથા જે આત્મજ્ઞાની એજ સર્વ અર્થોનાં વ્યાકરણથી એટલે આત્મભાવે જાણવાથી વૈયાકરણ કહેવાયછે, કેવલ શબ્દાત્મક

વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પઠન કરનાર વૈયાકરણ નહિ; તથા જે સર્વાત્મદર્શી એજ સર્વજ્ઞ, ઇતર નહિ.

દ્વિતીયાધ્યાય સમાપ્ત.

હવે બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનાંતરને તથા તેને કરીને પ્રાપ્ય એવાં બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરવા માટે ત્રીજો અને ચોથો અધ્યાય છે.

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે, હે મુને ! શ્રવણ કરવાને અશક્ય એવી અને ઉત્કૃષ્ટ તથા પ્રપન્નચને વિષે દુર્લભ એવી બ્રહ્મસંબંધી કથા કહો.

ઉત્તર:— હે રાજન ! એ બ્રહ્મ ત્વરાથી પ્રાપ્ય નથી; કિંતુ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને વિષે સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મન લીન થયે છતે એટલે વિષયોથી પરાવૃત્ત થઈને આત્માને વિષેજ નિશ્ચલ થયે છતે, વક્ષ્યમાણ બ્રહ્મચર્યે કરીને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય. જે પુરુષ આચાર્યને શરણે થઈને બ્રહ્મચર્યનું એટલે ગુરુશુશ્રૂપાદિકનું આચરણ કરે તે પુરુષ આ લોકને વિષે પંડિત હોયછે; પછી શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસને કરીને બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મજ્ઞ) થઈને પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયે છતે દેહનો ત્યાગ કરીને પરમ પદને પામેછે.

બ્રહ્મચર્યના ચાર પાદ; તેમાં ગુરુશુશ્રૂપાદિકના ક્રમથી જે વિદ્યા પ્રાપ્તિ તે પ્રથમ પાદ; તથા જેવી

ગુરુને વિષે વૃત્તિ તેવીજ ગુરુપત્નીને વિષે અને તત્પુત્રને વિષે જે વૃત્તિ તે દ્વિતીય પાદ; તથા આચાર્યે કરેલા ડપકારને અને પરમ પુરુષાર્થને જાણીને “ગુરુએ મને સન્નિદાનંદાદિતીયસ્વરૂપે ઉત્પાદન કર્યો.” એ રીતે ચિંતવન કરતો છતો, અને આચાર્યપ્રત્યે હર્ષયુક્ત છે બુદ્ધિ જેની એવો છતો, પોતાની કૃતકૃત્યતા માને તે ત્રીજો પાદ; તથા પ્રાણે કરીને, ધને કરીને, કર્મે કરીને, વાળીયે કરીને જે આચાર્યને અર્થ પ્રિય કરવું તે ચોથો પાદ.

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનાદિ બાર ગુણોથી, તથા છ પ્રકારના ત્યાગથી, તથા ચતુષ્પાદ બ્રહ્મચર્યથીજ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ હોય, અન્યથા નહિ. હે રાજન્ ! કર્મે કરીને તો અંતવાળાજ લોક જીતાયછે અને જ્ઞાને કરીને તો ત્રિકાલાવાખ્ય નિત્યસ્વરૂપ જીતાયછે; માટે નિત્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિષે જ્ઞાન વિના વીજો કોઈ માર્ગ નથી.

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે, હે મુને ! તે પ્રાપ્ય એવું નિત્ય બ્રહ્મ શુક્લ, પીત, કૃષ્ણ, રક્ત છે કે કેવી રીતનું છે ?

ઉત્તર:— હે રાજન્ ! એ બ્રહ્મ શુક્લાદિ રૂપ નથી, તથા પૃથિવી આકાશાદિકને વિષે એ બ્રહ્મનું રૂપ જણાતું નથી; કિંતુ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચર્યાદિ સા-

ધને સંપન્ન જે ઉત્તમાધિકારી તેનેજ સ્વંમહિમાને વિષે પ્રતિષ્ઠિત એવું અપરોક્ષ થાયછે, પણ ઘટાદિકની પેઠે ઇદંતાયે કરીને નહિ; એ બ્રહ્મને વિષેજ સર્વ જગત્ પ્રતિષ્ઠિત છે, અને આત્મજ્ઞાનીને બ્રહ્મરૂપજ જણાયછે.

તૃતીયાધ્યાય સમાપ્ત.

જેથકીજ સૂર્યાદિયો પ્રકાશ પામ્યાછે, તથા જેને દેવતાઓ નિત્યે ઉપાસના કરેછે તે શુદ્ધ બ્રહ્મને જે યોગી તેજ પામેછે, ઇતર નહિ એ રીતે ઉપદેશ કરીને પછી એ બ્રહ્મથીજ હિરણ્યગર્ભાદિકની ઉત્પત્તિ કહીને અનંતર “ દ્વાસુપર્ણા ” એ મંત્રનો અર્થ કથન કરીને, પછી તે બ્રહ્માત્મસ્વરૂપે જ્ઞાનીનું અવસ્થાન કથન કર્યું; અનંતર એ બ્રહ્મને સદૃશ કોઈ નથી, તથા ચક્ષુરાદિકનું પણ અગોચર છે એવાં બ્રહ્મને યોગયુક્ત બુદ્ધિયે કરીને જે જાણે એજ અમૃત હોયછે એ રીતે કથન કરીને, પછી ઇન્દ્રિયોની વિષયોને વિષે જે પ્રવૃત્તિ તે અનર્થની હેતુ છે એમ કહીને, પછી બ્રહ્મનું અપરિચ્છિન્નપણું પ્રતિપાદન કરીને તેને જે જાણે એજ અમૃત હોયછે એ રીતે ઉપસંહાર કર્યો; પછી કહ્યું કે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષે આન્તરરૂપે અર્થાત્ આત્મપ્રોતરૂપે કરીને એકજ આત્મા રહ્યોછે એમ જે

जाणे एटले साक्षात्कार करे ते शोक करतो नथी; त्यांहां श्रुतिः— “ तत्र को मोहः कः शोक एक-
त्वमनु पश्यतः ” वळी एज वात कहेछे के, जे-
म चारेतरफथी भरपूर एवां सरोवरने विपे यद्यपि
जल घणुं छे, तो पण पोताने अपेक्षित अंजलि-
मात्रथी अधिकनुं कांइज प्रयोजन नथी; तेम वे-
दमां घणा प्रकारनी विद्याओ छे, तो पण ज्ञानी-
पुरुषने ब्रह्मस्वरूपना साक्षात्काररूपज प्रयोजन
छे विशेषनी अपेक्षा नथी; त्यांहां गीतानुं वचनः—
“ न चास्य सर्व वेदेषु कश्चिदर्थ व्यपा-
श्रयः ”

हवे सनत्सुजात पूर्वे कहेली विद्यानाज
दृढीकरणने अर्थ वामदेवादिकनी पेठे पोता-
ना अनुभवने देखाडेछे के, हे धृतराष्ट्र ! त-
मारी सर्वनी मातारूप हुंज छौं; तथा पिता-
रूप पण हुंज छौं; तथा पुत्ररूप पण हुंज छौं;
“ किंवहुना ” (बहु कहेवाथी शुं ?) चरा-
चर सर्व प्राणीनो आत्मारूप हुंज छौं; वळी इं-
द्रादिक देवनो वृद्धपितामह एटले परमेश्वर अ-
र्थात् अव्याकृत पण हुंज छौं; तथा पिता एटले
हिरण्यगर्भ पण हुंज छौं; तथा हे राजन् ! तमे

सर्वे अध्यारोप दृष्टिथी म्हारां स्वरूपने विपेज र-
ह्याछो; जेम रज्जुने विपे सर्प, धारा, मालादि
रह्याछे तेम; अने परमार्थ दृष्टिथी तो म्हारे विपे
तमे कोई पण रह्या नथी, तेम हुं पण तमारे विपे
रह्यो नथी; तथा नाम, रूप, क्रियात्मक जगत्तनो
आश्रयरूप आत्मा हुंज छौं; तथा सर्वनो उत्प-
त्तिनुं कारण पण हुंज छौं; त्याहां श्रुति:- “आ-
त्मन एवेदं सर्वमिति” तथा ओतप्रोतरूपे क-
रीने पण हुंज रह्योछौं, अने जन्म मरणे वर्जित
एवा स्वमहिमाने विपे प्रतिष्ठित हुंज छौं; तथा
सूक्ष्म एवां आकाशादिथकी पण सूक्ष्मतर एवो
हुंज छौं; तथा राग, द्वेष, लोभ, मोह, मात्सर्य,
शोकादि धर्मे रहित छे केवल सच्चिदानंदाद्वितीय
ब्रह्माकार मन जेनुं एवो पण हुंज छौं; तथा सर्व
प्राणीओना हृदयकमलने विपे एक प्रत्यगात्म-
स्वरूपे हुंज रह्योछौं.

ए प्रमाणे सनत्सुजात मुनि स्व अनुभवे
करीने सर्व जीवोना कल्याण सारु घृतरापूने अ-
धिकारी करीने तेने ब्रह्मविद्यानो दृढ साक्षात्कार
करावीने पछी उपराम पाय्मा.

आ आख्याननुं सविस्तर वर्णन स्वामि श्री स-

ચિદાનંદબ્રહ્મતીર્થે ગુજરાતી ભાષામાં કરેલું છે તે-
થી વિશેષ જાણવું.

મહાવાક્યરત્નાવલીનું વાક્ય:—

ત્યજ ધર્મમધર્મં ચ ડભે સત્યાનૃતે
ત્યજ । ડભે સત્યાનૃતે ત્યક્ત્વા યેન
ત્યજસિ તત્યજ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— હે શિષ્ય ! શ્રુતિ સ્મૃતિયે જે અર્થ
વિધાન કરેલો તે ધર્મ; તથા શ્રુતિ સ્મૃતિયે જે અ-
ર્થ નિપેધ કરેલો તે અધર્મ; તથા ચક્ષુર્િન્દ્રિયે કરી-
ને જે વિષય કરેલો અર્થ તે સત્ય; તથા મને ક-
રીને વિષય કરેલો જે અર્થ તે અનૃત એ સર્વેને
આત્મસ્વરૂપથી અનતિરિક્ત જાણીને ત્યાગ કર.
વળી જે આત્માકાર વૃત્તિયે કરીને હું સત્ય અનૃ-
તનો ત્યાગ કરેછે, તે વૃત્તિનો પણ ત્યાગ કર એટ-
લે સર્વોપાધિ રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મમાત્ર હો. ૧.

ડપર કહેલી પ્રક્રિયાઓના વિચારથી જે
બ્રહ્માત્મૈકત્વનું અવધારણ થયું તેના દૃઢ અનુભ-
વમાં શ્રી આચાર્યકૃત ડપદેશસહસ્રીનાં વાક્યો:—

ચિતિ સ્વરૂપે સ્વત એવ મે મતે
રસાદિયોગસ્તવ મોહકારિતઃ ।

अतो न किञ्चित् तव चेष्टितेन मे
फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

विमुच्य मायामयकार्यतामिह
प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात्सदा ।

अहं परंब्रह्म सदाविमुक्तवत्
तथाजमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥

सदा च भूतेषु समोस्मि केवलो
यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ।

निरंतरं निष्कलमक्रियं परम्
ततो न मेस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ३ ॥

अहं ममैको न तदन्यदिष्यते
तथा न कस्याप्यहमस्म्यसंगतः ।

असंगरूपोहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥

दृशि स्वरूपं गगनोपमं परम्
सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।

अलेपकं सर्वगतं यदद्वयम्
तदेव चाहं सततं विमुक्तोऽहम् ॥ ५ ॥

दृशिस्तु शुद्धोहमविक्रियात्मको
 न मेस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
 पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
 संपूर्णभूमावज आत्मनिस्थित ओम्॥६॥
 अजोमरश्चैव तथाजरोमृतः
 स्वयं प्रभः सर्वगतोहमद्वयः ।
 न कारणं कार्यमतीवनिर्मलः
 सदैकतृप्तश्च ततो विमुक्त ओम्॥७॥

उपरना सप्त श्लोकरूप वाक्योना नीचे प्रमाणे
 अनुक्रमे अर्थोः—

सातमा प्रकरणमां कह्या प्रमाणे विद्या अने
 अविद्या ज्यारे बुद्धिगत छे, त्यारे सांख्य सिद्धान्त-
 नो प्रसंग आवशे; केमके ते सांख्यो मानेछे के,
 ‘बुद्धिज पुरुषना मोक्ष अने भोगने अर्थे ज्ञान
 अने अज्ञानरूपतानुं आचरण करेछे’ एवी वादि-
 नी शंकांनुं निराकरण करता छता श्री आचार्य
 स्वअनुभवना अनुसारे साधेलां ब्रह्मात्मैकत्व
 ज्ञानने आत्मा बुद्धिनो संवादरूप आठमा प्रकर-
 णे करीने दृढ करेछे.

विवेकी आत्मा बुद्धिने कहेछे के, हे मते !

म्हारा स्वतःज शुद्ध चित्स्वरूपने विपे जे रसादि योग एटले रागादि हेतुक एवो भोक्तृत्वादिक संबन्ध ते त्हारो जे मोह (अविवेक) तेणे कराव्योछे अर्थात् मिथ्या छे; माटे सर्व विशेषोना राहित्यथी म्हारे विपे त्हारो चेष्टाये करोने कोई पण प्रकारनुं फल एटले अतिशय प्राप्त थाय तेम नथी. १.

जे माटे सर्व विशेषोना राहित्यथी म्हारा विपे त्हारी चेष्टाये करीने अतिशयरूप फल प्राप्त थाय तेम नथी, माटे त्हारे शान्त थवुं एज युक्त छे. ए अर्थने कहेछे के, हे मते ! तुं मायामयकार्यता (मिथ्या चेष्टित) ने त्याग करीने असत् द्वैहितथी एटले निरर्थक प्रयासथी प्रत्यगात्मरूप म्हारे विपे प्रकट शान्तिने प्राप्त था एटले म्हारे विपे लय पाम. (आ ठेकाणे 'मायामयकार्यता' अने 'अतदीहित' ए वे शब्दे करीने बुद्धिनां चेष्टितने विपे आविद्यकत्व एटले मिथ्यात्व सूचन कर्युं, तेथीज सांख्यमतनी शंकांनुं निराकरण जाणवुं; केमके सांख्यो तो बुद्धिचेष्टितने सत्य मानेछे.)

प्रत्यगात्माने विपे मननो लय शा माटे कह्यो; सत्य, ज्ञान, आनन्दस्वरूप ब्रह्मने विपेज केम

દૃશિસ્તુ શુદ્ધોહમવિક્રિયાત્મકો
 ન મેસ્તિ કશ્ચિદ્વિષયઃ સ્વભાવતઃ ।
 પુરસ્તિરશ્ચોર્ધ્વમધશ્ચ સર્વતઃ
 સંપૂર્ણભૂમાલ્બજ આત્મનિસ્થિત ઓમ્ ॥૬॥
 અજોમરશ્ચૈવ તથાજરોમૃતઃ
 સ્વયં પ્રભઃ સર્વગતોહમદ્વયઃ ।
 ન કારણં કાર્યમતીવનિર્મલઃ
 સદૈકતૃત્તશ્ચ તતો વિમુક્ત ઓમ્ ॥૭॥

ઉપરના સપ્ત શ્લોકરૂપ વાક્યોના નીચે પ્રમાણે
 અનુક્રમે અર્થો:—

સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યા અને
 અવિદ્યા જ્યારે બુદ્ધિગત છે, ત્યારે સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત-
 નો પ્રસંગ આવશે; કેમકે તે સાંખ્યો માનેછે કે,
 ‘બુદ્ધિજ પુરુષના મોક્ષ અને ભોગને અર્થે જ્ઞાન
 અને અજ્ઞાનરૂપતાનું આચરણ કરેછે’ એવી વાદિ-
 ની શંકાનું નિરાકરણ કરતા છતાં શ્રી આચાર્ય
 સ્વઅનુભવના અનુસારે સાધેલાં બ્રહ્માત્મૈકત્વ
 જ્ઞાનને આત્મા બુદ્ધિનો સંવાદરૂપ આઠમા પ્રકર-
 ãે કરીને દૃઢ કરેછે.

વિવેકી આત્મા બુદ્ધિને કહેછે કે, હે મતે !

म्हारा स्वतःज शुद्ध चित्स्वरूपने विपे जे रसादि योग एटले रागादि हेतुक एवो भोक्तृत्वादिक संबन्ध ते त्हारो जे मोह (अविवेक) तेणे कराव्योछे अर्थात् मिथ्या छे; माटे सर्व विशेषोना राहित्यथी म्हारे विपे त्हारो चेष्टाये करोने कोई पण प्रकारतुं फल एटले अतिशय प्राप्त थाय तेम नथी. १.

जे माटे सर्व विशेषोना राहित्यथी म्हारा विपे त्हारी चेष्टाये करीने अतिशयरूप फल प्राप्त थाय तेम नथी, माटे त्हारे शान्त थवुं एज युक्त छे. ए अर्थने कहेछे के, हे मते ! तुं मायामयकार्यता (मिथ्या चेष्टित) ने त्याग करीने असत् द्वैहितथी एटले निरर्थक प्रयासथी प्रत्यगात्मरूप म्हारे विपे प्रकट शान्तिने प्राप्त था एटले म्हारे विपे लय पाम. (आ ठेकाणे 'मायामयकार्यता' अने 'असदीहित' ए वे शब्दे करीने बुद्धिनां चेष्टितने विपे आविद्यकत्व एटले मिथ्यात्व सूचन कर्युं, तेथीज सांख्यमतनी शंकातुं निराकरण जाणवुं; केमके सांख्यो तो बुद्धिचेष्टितने सत्य मानेछे.)

प्रत्यगात्माने विपे मननो लय शा माटे कह्यो; सत्य, ज्ञान, आनन्दस्वरूप ब्रह्मने विपेज केम

न कह्यो ? एवी आशंका थये छते कहेछे के, सदैव प्रत्यगात्मरूप हुंज ब्रह्म छौं, माटेज सदा विमुक्त जेवो छौं. (आ ठेकाणे ' जेवो ' ए इव शब्दार्थथी एम जणावुं के, बंधना अभावथी म्हारे विपे मुक्ति पण वास्तव नथी.) वळी हुं अज एटले जन्मादि पड़विकार रहित छौं, तथा द्वैत वर्जित एक स्वरूप एटले सजातीय, विजातीय, स्वगत भेद रहित छौं. (आत्माने ब्रह्मथी अभिन्न होवाथी " परेव्यये सर्वमेकी भवति " अर्थः— अविनाशी परब्रह्मस्वरूपने विपे सर्व पण एकीभाव पामेछे. आ श्रुतिनो विरोध नथी एम जाणवुं.)

बीजी व्याख्याः—

हे मते ! असत् एटले स्वतःज स्वरूप शून्य एवा देह, इंद्रिय, विषयोने विपे जे ईहित एटले दृष्टादृष्ट फल, तेथकी सदा एटले जाग्रदादि त्रण्ये अवस्थाने विपे पण प्रशान्ति पाम; अर्थात् फलार्थ व्यापारनो त्याग कर, अने व्यापारथकी शान्त थयां छतां पण त्हारां बुद्धिस्वरूपनुं अनुसन्धान करीश नहि ए वात कहेछे के ' कार्यता ' एटले बुद्धिरूप कार्यस्वरूपताने त्याग करीने ' मा-

यां अय ' एटले कारणभूत प्रकृतिस्वरूपने पाम
अर्थात् तदात्मक हो.

‘ त्यारे प्रकृतिस्वरूप थईने पाछी उद्भव पामी-
श ' एवी बुद्धिने आशंका थये छते कहेछे के, ' इ-
ह ' एटले कारणरूपतानो पण त्याग करीने म्हा-
रां स्वरूपने विपेज ' अय ' एटले प्रवेश कर; अ-
र्थात् तस एवा अयःपिंडने विपे जलविंदुनी पेटे
म्हारां स्वरूपेज ग्रस्त एवी था.

मुखनी अंदर कवलरूप कर्णाले कोटी ब्रह्मा-
ंडो जेणे एवी मने, मेंज इतः ततः चलायमान
कर्णो एवो तुं शी रीते ग्रसीश ? एवी मतिनी
शंका थये छते कहेछे के, जेने आत्मविद्यानो
विवेक न होय तेने तो तुं चलायमान करी शके;
परंतु हुं तो जन्मादि पड्विकार अने सर्व द्वैतथी
रहित माटेज सदा विमुक्त छौं, वास्ते तुं मने
चलायमान करी शके तेम नथी. हुं आत्माने च-
लायमान करुंछौं ए तो तने ध्रान्ति मात्र छे. २.

अजत्वादिकतुं प्रतिपादन करनारां श्रुतिवा-
क्यनां प्रामाण्यथी यद्यपि निर्विशेषताये करीने
ब्रह्मने विपे नित्य मुक्तपणुं सिद्ध थायछे, तो प-
ण देहादिकने विपे अन्वित एवा आत्माने नि-

વિશેષતાથી બ્રહ્મરૂપત્વનો સંભવ કેમ ઘટે? એવી શંકા થયે છતે કહેછે કે, હું કેવલ એટલે અવિદ્યા અને ત્હેનાં કાર્યરૂપ સર્વ વિશેષોથી રહિત છૌં, તથા સર્વ જૂતોને વિષે સમજ છૌં; કેમકે ઉપાધિના પરામર્શ વિના મ્હારે વિષે કોઈ પણ વિશેષનો ઉલ્લેખ થઈ શકતોજ નથી.

સર્વમાં અનુસ્યૂત છતાં પણ આત્માને અસંગ સ્વભાવતાથી નિર્વિશેષપણામાં દૃષ્ટાન્ત:-

જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક તથા અક્ષર (અવિનાશી), શિવ (નિરુપદ્રવ) નિરંતર (નિર્ભેદ), નિષ્કલ (કલ્લા રહિત), તથા અક્રિય (ક્રિયા રહિત) છે તેમજ હું પણ ઉક્ત વિશેષણોયે વિશિષ્ટ છૌં; માટે હે મતે! ત્હારાં ચેષ્ટિતે કરીને મ્હારે વિષે કોઈ પણ અતિશયનું આધાન થાય તેમ નથી. ૩.

બ્રહ્મજૂત એવા તને મ્હારાં ચેષ્ટિતે કરીને યદ્યપિ અતિશય નથી, તો પણ મ્હારી ચેષ્ટાથી ત્હારો સંવંધિ એવો ગૌણ પદાર્થ અથવા મુખ્ય પદાર્થનો ઉપયોગ તને થશે એવીમતિની આશંકા થયે છતે, તે ગૌણ મુખ્ય પદાર્થ પણ મ્હારે વિષે સંપાદન થઈ શકે તેમ નથી એ વાત કહેછે કે, હું એકજ છૌં, માટે ચિત્સ્વરૂપ એવા મ્હારે વિષે

પરમાર્થથી સજાતીય, વિજાતીય, સ્વગત શ્વેદમાં પ્રમાણના અભાવથી મ્હારી અપેક્ષાએ ગૌણ એવું કાંઈ પણ વસ્તુ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, તથા કોઈ પણ પ્રધાન પદાર્થનો ગૌણશ્રૂત હું નથી, કેમકે અસંગ છોঁ; વાસ્તે ત્હારી ચેષ્ટાથી મ્હારે કાંઈજ પ્રયોજન નથી.

વઢો તુંજ નથી, તો ત્હારાં ચેષ્ટિત તથા તેમનું ફલ ક્યાંહાંથીજ હોય? એવા આશયથી કહેછે કે, વાસ્તવથી તું પણ અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપજ છો એટલે મ્હારાં સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનથી કલ્પિત અધ્યક્ષરૂપ એવી ત્હારો અધિષ્ઠાનશ્રૂત મ્હારા સ્વરૂપથી વ્યતિરેક એટલે ઇથક્ સ્વરૂપસિદ્ધિનોજ અભાવ છે માટે તું મદ્રૂપ છો એ રીતે અભેદ સિદ્ધ થયે છે તે ઉપકાર્ય ઉપકારકભાવ સંબંધનોજ અસંભવ છે, માટે વિકલ્પનાઓને છોડીને મ્હારાં સ્વરૂપને વિષેજ પ્રશાન્ત થા. ૪.

આત્માને વિષે નિર્વિષય જ્ઞાનસ્વભાવત્વ પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું, તેનેજ સ્વ અનુભવે કરીને પ્રકટ કરતા છતાં શ્રી આચાર્ય કહેછે કે, ‘સકૃદિભાત’ એટલે સદૈવ સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન, તથા ‘અજ’ એટલે જન્માદિ રહિત, તથા ‘એક’ અને ‘અક્ષર’ એટલે અવિનાશી એ હું; તથા આકાશની છે ઉપમા જેને એવું અને અલેપક સર્વત્ર વ્યાપક, તથા

અદ્વૈત એવું જે બ્રહ્મ તેજ દૃક્સ્વરૂપ હું છૌં; માટે સદૈવ વિમુક્ત છૌં.

ઉક્ત એવું બ્રહ્માભિન્ન આત્મસ્વરૂપ ઐકાર દ્વારાથીજ મુમુક્ષુની બુદ્ધિને વિષે અભિવ્યક્ત થાયછે એવી સૂચનાને અર્થે ઐકારનો નિર્દેશ કર્યોછે; અથવા ઉક્ત એવું બ્રહ્માભિન્ન આત્મસ્વરૂપના બોધનો અંગીકાર શિષ્ય પાસે કરાવ્યો એમ જાણવું. ૫.

આકાશની પેઠે અલેપકપણું દૃક્સ્વરૂપ આત્માને વિષે ઘટે નહિ; કેમકે દૃશ્યના સંબન્ધથી અશુદ્ધિ, વિક્રિયા इत्यादિક દોષનો સંભવ આવેછે એવી આશંકા થયે છતે દૃક્સ્વરૂપ આત્માને વિષે નિત્ય શુદ્ધત્વાદિ શ્રુતિયેજ નિર્ધારણ કર્યુંછે, માટે શંકાનો અવકાશ નથી એવા અભિપ્રાયથી શ્રુતિ સિદ્ધ અર્થને પ્રકટ કરેછે કે, હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છૌં માટેજ શુદ્ધ છૌં; કેમકે અજ્ઞાન હેતુક અશુદ્ધત્વાદિક તો આભાસમાત્ર હોવાથી મિથ્યા છે; ત્યાંહાં શ્રુતિ:— “ શુદ્ધમપાપવિદ્વં ”.

વળી વિક્રિયાત્મક એવા પ્રાણાદિયોથી અન્ય છૌં માટે અવિક્રિય; ત્યાંહાં શ્રુતિ:— “ અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રઃ ” “ અસ્થૂલમનપ્વન્હસ્વમદીર્ઘમિતિ ”.

वळी “न तदश्नाति किञ्चन न तदश्ना-
ति कश्चन ”

अर्थ:- ए आत्मस्वरूपने कोई पण व्यापतुं
नथी, तथा आत्मा कोईने व्यापतो नथी.

ए श्रुतिना प्रामाण्यथी आत्माने विषयनो
संबंध नथी ए वात कहेछे के, वास्तवताथी म्हारे
कोइ पण विषय नथी. (एणे करीने विक्रियाना
हेतुभूत विशेषना अभावथी पण अविक्रियपणुं
कथन कर्युं.)

तथा विषयना अभावे करीने अद्वैतात्मस्वरू-
पनुं प्रतिपादक श्रूम वाक्यने अर्थथी पठन करेछे
के, हुं आगळ, पाछळ, पडखाने विषे तथा चो-
तरफ, उंचे, नीचे तथा सर्वत्र व्यापक इदमनि-
दमात्मक जे संपूर्ण श्रूमानन्दस्वरूप स्वमहिमाने
विषे प्रतिष्ठित छे तेज हुं छौं. ६.

आत्माने विषे जन्म जरादि विक्रियाना अभा-
वे करीने कूटस्थ अद्वय स्वभावत्वने प्रतिपादन क-
रनारी श्रुतियोनुं स्वरूपथकी अने अर्थथकी पठन
करेछे के, हुं ‘अज’ एटले अजन्मा छौं; त्याहां
श्रुति:- “अजोनित्यः शाश्वतः”.

तथा ‘अमर’ अने ‘अजर’ एवो छौं; त्याहां

श्रुतिः— “ स वा एष महानज आत्माऽजरो-
ऽमरोऽभयो ब्रह्मेति ”.

तथा ‘स्वयंप्रभः’ एटले स्वप्रकाश छौं; त्याहां
श्रुतिः— “ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः ”
“ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः ”

तथा सर्वत्र व्यापक छौं; त्याहां श्रुतिः—
“ नित्यं विभुं सर्वगतं ”.

तथा अद्वयरूप छौं; त्याहां श्रुतिः— “ एको-
देवः ” “ एकमेवाद्वितीयं ”.

तथा हुं कारणरूप पण नहि अने कार्यरूप प-
ण हुं नहि; त्याहां श्रुतिः— “ तदेतद्ब्रह्मा पू-
र्वमनपरमनन्तरमबाह्यं ”.

तथा ‘निर्मल’ छौं त्याहां श्रुतिः— “ निरं-
जनः परमं साम्यमुपैति ”.

तथा एक तृप्त एटले निजानंदे करीनेज तृप्त छौं;
त्याहां श्रुतिः— “ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न
विभेति कुतश्चन ” “ आनंदरूपममृतं
यद्विभाति ”.

“ विमुक्तश्च विमुच्यते ” ए श्रुतिहुं आ-
श्रयण करीने कहेछे के, हुं विमुक्त छौं. ७.

श्रुतिवाक्यः—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च
साधकः । न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्ये-
षा परमार्थता ॥ १ ॥

अर्थः— आत्माने विषे सर्वे उपाधियोना नि-
पेधे करीने सिद्ध धरुं जे निष्प्रतियोगिकपणुं तेणे
करीने परमपणुं घटेले; तो पण जीवरूपे करीने
संसारबद्धत्व, तथा ते बंधना निरासने अर्थे साध-
कत्व, तथा स्वस्वरूपनां बंधनयो मुमुक्षुत्व एटले
मोक्षनी इच्छा, तथा ज्ञाने करीने मुक्तत्व ए सर्व
वास्तविक केम न होय? एवी वादिनी शंका थ-
ये छते उत्तर कहेले के, परमात्मा कोई काळे
पण बद्ध, साधक, मुमुक्षु अने मुक्त नथी; केमके,
निष्प्रतियोगिक परमात्मानो निरोध एटले लय
नथी, अविनाशी ले माटे; तथा उत्पत्ति पण न-
थी; केमके अजन्मा ले; तथा बद्धत्व एटले बंध-
विशिष्टत्व पण नथी; तथा साधकत्व एटले बंध
निवृत्तिने अर्थे उपाय कर्तृत्व पण नथी; तथा मु-
मुक्षुत्व एटले बंधनयो मोक्षनी इच्छा पण नथी;
तथा बंधना अभावयीज मुक्तत्व पण नथी; अर्था-

ત્ આત્માને વિષે નિષ્પ્રતિયોગિક જે શુદ્ધસ્વરૂ-
પ માત્ર તેજ પરમાર્થ છે. ૧.

અહંકારાદિકનું નિરાકરણ કરીને બ્રહ્મથી અ-
ભેદે કરીને આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર થવામાં
શ્રી વસિષ્ઠજીનું વચન:—

જ્ઞાનસ્ય જ્ઞેયતાપત્તિર્વેધ इत्यभिधी-
યते । तस्यैव જ્ઞેયતા શાંતિર્મોક્ષ-
इत्यभिधीયते ॥ ૧ ॥

અર્થ:— હે રામ! જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જે
જ્ઞેયતાની આપત્તિ એટલે દૃશ્યતાની પ્રાપ્તિ તે વંધ
કહેવાયછે; તથા એજ આત્માને જે જ્ઞેયતા(દૃ-
શ્યતા)ની શાંતિ એટલે નિવૃત્તિ તે મોક્ષ કહેવા-
યછે. ૧.

એ રીતે ઉપક્રમ કરીને તેના ઉપસંહારનો શ્લોક:—

या व्यापारवतीरसाद्रसविदां काचि-
त्कवीनां न वा दृष्टिर्या परिनिष्ठि-
तार्थ विषयोन्मेपा च वैपश्चिती ।
ते ह्ये अप्यवलंब्य विश्वमखिलं निर्व-
र्णितं निर्वृतं यावद्दृष्टि दृशो न सन्ति
कलिता नो शून्यता नो भ्रमः ॥ १ ॥

અર્થ:- હે રામ ! ત્રણ પ્રકારની દૃષ્ટિ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; જે કે (૧) પામર દૃષ્ટિ, (૨) યૌક્તિક દૃષ્ટિ અને (૩) તત્ત્વ દૃષ્ટિ; તેમાં પેહેલી પામર દૃષ્ટિ એટલે મૂઢ દૃષ્ટિનું ઉત્તર એવી વે દૃષ્ટિ કરીને નિરાકરણ કરવું, અને વીજી યૌક્તિક દૃષ્ટિનું ત્રીજી તત્ત્વ દૃષ્ટિ કરીને નિરાકરણ કરવું એવા આજ્ઞાયથી મેં યૌક્તિક અને તત્ત્વ વચ્ચે દૃષ્ટિનું અવલંબન કરીને આ સર્વ જગત્ તત્ત્વરૂપે એટલે ચિન્માત્રરૂપે વર્ણન કર્યું.

તે વચ્ચે દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કહેલે કે- સારમાંથી પણ સારનું મથન કરીને જાણવાને સમર્થ, તથા પ્રમાણતત્ત્વ અને પ્રમેયતત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે કુશલ એવા પુરુષોની સમ્યક્ પ્રકારે વિચારરૂપ વ્યાપારવાળી અને અતિ નિષ્કર્પરૂપ એવી જે દૃષ્ટિ તે યૌક્તિક દૃષ્ટિ; તથા વિચાર શાસ્ત્ર શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનોના પરિપાકે કરીને પરિનિષ્ઠિત એવાં પરમાર્થતત્ત્વમાત્ર વિષયનું છે અપરોક્ષત્વથી સ્ફુરણ જેને વિષે એવી જીવન્મુક્તોને વિષે પ્રસિદ્ધ જે ચરમ સાક્ષાત્કારરૂપ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ તે તત્ત્વ દૃષ્ટિ.

એ વચ્ચે દૃષ્ટિનું અવલંબન કરીને જગત્ ક્યાં-હાં સુધી વર્ણન કર્યું એવી આકાંક્ષા થયે છતે ક-

હેછે કે, જ્યાંહાં સુધી સર્વ સંસારદૃષ્ટિઓ તથા તેમના જોનાર જીવો ત્રિકાલને વિષે પળ છેજ નહિ, અને શૂન્યતાનો પળ સંદેહ રહે નહિ, તથા ધ્વાન્તિમય પળ જણાય નહિ ત્યાંહાં સુધી; અર્થાત્ નિત્ય, અપરોક્ષ, પરમ આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્માત્મે-કલ્પરૂપે સ્થિતિ પર્યંત વર્ણવ્યું છે. ૨.

અન્તમાં મઙ્ગલાચરણ.

શ્વાનિલાગ્ન્યબ્ધરિત્ર્યન્તં સ્ત્રક્ષ-
ણીવોદ્ગતં યતઃ । ધ્વાન્તચ્છિદે નમ-
સ્તસ્મૈ હરયે બુદ્ધિસાક્ષિણે ॥ ૧ ॥

અર્થ:— આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથિવી
इत्यादि भूतभौतिकरूप त्रिगुणात्मक सर्व जगत्
રજ્જુને વિષે શુજંગની પેઠે જેને વિષે ઉદ્ભૂત એટ-
લે ભાસમાન થયું તે ધ્વાન્ત(અજ્ઞાન)ના છેદન
કરનાર અને બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ એવા હરિને નમ-
સ્કાર.

આ શ્લોકમાં રજ્જુ શુજંગનું દૃષ્ટાન્ત આરંભ અને
परिणामवादना निराकरणने अर्थછે; તથા હરિને
બુદ્ધિસાક્ષીની જોડે સામાનાધિકરણ્ય જે કથન
કર્મું તે પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા એ બન્નેના અ-

खंडैक्य बोधने अर्थे छे; तथा ' ध्वान्तच्छिदे ' ए
पद अज्ञानती निवृत्तिरूप प्रयोजनने अर्थे छे. १.

नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं

शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं

गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्म-

पादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।

तं त्रोटकं वार्तिककारमन्या-

नस्मद्गुरुन्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

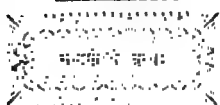
इति श्री मदुदयशंकरात्मज

गौरीशंकर विरचिते स्वरू-

पानुसन्धाने सप्तम

प्रक्रिया समाप्ता.

॥ ७ ॥

* भुजंगी छंद.

—(१०)—

परब्रह्म ने जीवन्तुं ऐक्य जेमां,
जुवो सत्य वेदान्त सिद्धान्त तेमां;
त्रय श्रेष्ठ प्रस्थान छे ग्रन्थ सारो,
स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. १

बडा ग्रन्थ वेदान्तना वांचवाने,
वनेछे कयमे व्हौ श्रमे कोइ ब्हाने;
परंतु लिधो आ स्थळे सार सारो,
स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. २

थयुं ग्रन्थ वेदान्तमां ज्ञान जेनुं,
खरुं तत्त्व ते जाणरो 'छे मजेनुं';
'तदर्थेज छे ग्रन्थ आ' एम धारो,
स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ३
सदा सच्चिदानन्द छे एक सत्य,
गणो ए विना वस्तु सर्वे असत्य;
सदा चित्तमां सत्य वस्तु विचारो,
स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ४

* रचनार भवानीशंकर वि० नरोत्तम द्विवेदी.

न श्रुत्युक्त आत्मस्वरूपावलोक्युं,
 निशामां ह स्वाधा किधुं खूब झोकुं;
 कहो आवशे एथकी क्यांथि आरो,
 स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ५
 छवो वामदेवादिओ ज्ञान पाम्या,
 महा पाश संसारमांथी विराम्या;
 न धारो जरा काममां ए उधारो,
 स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ६
 दिसे सर्व माया तणी कष्टकारी,—
 महा काळ विकाळ छे जाळ भारी;
 खरेखात निःसार संसार धारो,
 स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ७
 असत्पंथ ने ग्रन्थना तंत तेवा,
 गणी तुच्छ ने तुर्व ते छोडि देवा;
 करो ब्रह्म सिद्धान्तनो पक्ष प्यारो,
 स्वरूपानुसन्धान स्नेहे स्वीकारो. ८

शुद्धिपत्र.

—००—

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
९	६	दुःस्वरूप	दुःस्वरूप
१०	२	सोयऽमीदृशः	सोऽयमीदृशः
१८	२	ते	जे
२७	१२	तथ	तथा
४७	१	अपरोक्षब्रह्म	अपरोक्षाद्ब्रह्म
५०	९	विरहः	विरह
५४	५	अढारमां	अढारमा
५९	५	छों	छों
६५	११	परमात्मा,	परमात्मा छे,
८१	१३	अस्थवाग्रय	अवस्थान्नय
९२	९	कार्यकारणनो	कार्यकरणनो
९२	१०	ज्योतिष	ज्योतिषथी
९२	१५	कार्यकारणनो	कार्यकरणनो
९३	२०	निर्माणनां	निर्माणना
९५	१	कार्यकारणथी	कार्यकरणथी
९५	२२	तेमनां	तेमना
१०२	१	अतात	अतीत
१०२	५	श्रुतिमा	श्रुतिमां
१०४	१८	वाक्योनो	वाक्योक्त अर्थनो
१०६	८	स्वरूप	रूप
१३७	२	यवाने;अर्थे	यवाने अर्थे;
१५५	१	छठी	छठी

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१६७	२	दक	दिक
१८०	२	माटे	(वधारे छे.)
१८२	६	अनुविप्रयुक्ताः	अनविप्रयुक्ताः
१९०	२	निगमा	निगमाः
२०३	१०	बीजु	बीजुं
२०४	२१	स्त्रयाः	स्त्रयः
२४०	४	थयुं	थतुं
२५४	२१	रूप	सामान्यरूप
२५४	२२	रूप	विशेषरूप
२६०	८	तात्पर्यथी	लिङ्गोथी
२६०	९	वाक्योनो	वाक्योनां तात्पर्यनो
२८४	८	गुप्ति	गुप्ती
२८५	११	श्रुतमतं	श्रुतममतं
२८७	१५	रची	करी
- ३१३	१२	आपेक्षित	आपेक्षिक